

Latvijas Universitāte
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

VALODA: NOZĪME UN FORMA
5

**Opozīcijas sintaksē
un semantikā**

Andra Kalnača un Ilze Lokmane
(krājuma sastādītājas un redaktors)

LANGUAGE: MEANING AND FORM
5

**Oppositions in Syntax
and Semantics**

Andra Kalnača and Ilze Lokmane
(editors)

LU Akadēmiskais apgāds

Valoda: nozīme un forma 5. Opozīcijas sintaksē un semantikā = Language: Meaning and Form 5. Oppositions in Syntax and Semantics : LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums; krājuma sastādītājas un redaktore Andra Kalnača un Ilze Lokmane. – Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2014. 180 lpp.

Rakstu krājums *Valoda: nozīme un forma. 5. Opozīcijas sintaksē un semantikā* izdots ar Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Domes 2014. gada 3. novembra lēmumu, protokola Nr. 2251-V2-2/5.

Redaktore / Editor

Andra Kalnača, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Redaktore vietniece / Assistant Editor

Ilze Lokmane, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Ilze Auziņa, Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts

Ina Druvieta, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts

Magdalene Huelmann, Westfälische Wilhelms-Universität Münster

Karl Pajusalu, Tartu ülikool

Jurgis Pakerys, Vilniaus universitetas

Svetlana Polkovņikova, Daugavpils Universitāte

Ilze Rūmniece, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Iļja Seržants, Universitāt Konstanz, Lietuvių kalbos institutas

Visi krājumā ievietotie raksti ir divkārt anonīmi recenzēti

All articles are double-blind peer-reviewed

Korektore *Ruta Puriņa*

Angļu valodas redaktore *Andra Damberga*

Maketu un vāka noformējumu veidojusi *Andra Liepiņa*

© Latvijas Universitāte, 2014

© G. Bērziņa, I. Freimane, A. Holvūts, A. Kalnača, A. Kazakeviča, L. Lauze, S. Logina, I. Lokmane, S. Polkovņikova, B. Saulīte, J. Valdmanis, T. Voīts, E. Zilgalve, 2014

ISSN 2255-9256

ISBN 978-9984-45-934-9

Saturs

Priekšvārdi	5
Jānis Valdmanis	
Jūlijs Kārkliņš – nozīmīga personība latviešu valodniecībā	
<i>Jūlijs Kārkliņš – important personality in Latvian linguistics</i>	7
Inta Freimane	
Jūlija Kārkliņa (1924–1982) ceļš latviešu valodniecībā	
<i>Jūlijs Kārkliņš (1924–1982) in Latvian linguistics</i>	17
Gita Bērziņa	
Divkāršais noliegums sengrieķu valodā	
<i>Double negation in Ancient Greek</i>	20
Inta Freimane	
Valoda semantiski funkcionālā aspektā	
<i>Language in semantic and functional aspect</i>	33
Aksels Holvūts (Axel Holvoet)	
Latviešu valodas noteikto un nenoteikto adjektīvu opozīcija: sintakse un semantika	
<i>The opposition of definite and indefinite adjectival forms in Latvian: syntax and semantics</i>	62
Andra Kalnača	
Nolieguma un modalitātes attiecības	
<i>Relations between negation and modality</i>	72
Agita Kazakeviča	
Infinitīvs kā sekundāri predikatīvs komponents	
<i>Infinitive as a semi-predicative component</i>	80
Linda Lauze	
Dialoga izpēte mutvārdu tekstā	
<i>Research of dialogue in spoken text</i>	88
Santa Logina	
Rezultatīvi latviešu valodā	
<i>Resultatives in Latvian</i>	97

Ilze Lokmane

Vai sintaksē pastāv bināra opozīcija *obligāts/neobligāts*?

Does a binary opposition obligatory/non-obligatory exist in syntax? 113

Svetlana Polkovņikova

Noliegtie runas verbi oriģinālā un tulkojumā

Negated speech verbs in the original text and translation 124

Baiba Saulīte

Apzīmētāja, sekundāri predikatīva komponenta un
izteicēja robežgadījumi

Borderline cases between attribute, secondary predicate and predicate 135

Toms Voīts

Discourse-related word order variation in Latvian

Ar diskursu saistītas vārdu secības variācijas latviešu valodā 144

Evelīna Zilgalve

Ja un jā, ne un nē funkcijas

The functions of ja ‘if’ and jā ‘yes’, ne ‘not’ and nē ‘no’ 157

VALODA: NOZĪME UN FORMA. Izdošanas principi 172

LANGUAGE: MEANING AND FORM. Publishing Principles 175

Priekšvārdi

Rakstu krājums „Valoda: nozīme un forma. 5. Opozīcijas sintaksē un semantikā” ir Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras 2013. un 2014. gadā rīkoto zinātnisko semināru referātu apkopojums. Semināra temats 2013. gadā bija „Noliegums un tā izpaušme valodā”, 2014. gadā šis temats tika turpināts jau plašākā kontekstā – „Opozīcijas sintaksē un semantikā”.

2014. gada seminārs un arī rakstu krājums „Valoda: nozīme un forma. 5. Opozīcijas sintaksē un semantikā” veltīts latviešu sintakses pētnieka, ilggadēja LU docētāja Jūlija Kārklīņa (1924–1982) 90 gadu jubilejai. J. Kārklīņa personība un sintakses idejas plašāk aplūkotas Intas Freimanis („Jūlija Kārklīņa (1924–1982) ceļš latviešu valodniecībā” un „Valoda semantiski funkcionālā aspektā”) un Jāņa Valdmaņa („Jūlijs Kārklīņš – nozīmīga personība latviešu valodniecībā”) rakstos. Jūlija Kārklīņa devums aktualizēts arī citos sintakseī veltītos krājuma rakstos, piem., Ilzes Lokmanes, Lindas Lauzes, Baibas Saulītes un Agitas Kazakevičas pētījumos.

Īpašs 2014. gada semināra „Opozīcijas sintaksē un semantikā” viesis bija Viļņas Universitātes un Varšavas Universitātes profesors un kopš 2014. gada arī Latvijas Universitātes goda doktors Aksels Holvūts (*Axel Holvoet*) ar priekšlasījumu „Nenoteikto un noteikto formu opozīcija latviešu valodas adjektīvā: sintaktiski un semantiski aspekti”, kas raksta veidolā publicēts krājumā.

Kopumā rakstu krājumā „Valoda: nozīme un forma. 5. Opozīcijas sintaksē un semantikā” ietilpst četrpadsmit rakstu. Visus pētījumus vieno valodas vienību semantikas analīze. Bez jau iepriekš minētajiem I. Freimanis, J. Valdmaņa un A. Holvūta rakstiem pārstāvēti gan pētījumi sintaksē (Ilze Lokmane „Vai sintaksē pastāv bināra opozīcija *obligāts/neobligāts*?”, Linda Lauze „Dialoga izpēte mutvārdu tekstā”, Baiba Saulīte „Apzīmētāja, sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja robežgadījumi”, Agita Kazakeviča „Infinitīvs kā sekundāri predikatīvs komponents”, Toms Voits „Discourse-related word order variation in Latvian”), gan nolieguma dažādu aspektu interpretācijā (Andra Kalnača „Nolieguma un modalitātes attiecsmes”, Gita Bērziņa „Divkāršais noliegums sengrieķu valodā”, Svetlana Polkovņikova „Noliegtie runas verbi oriģinālā un tulkojumā”), gan valodas vienību semantiskā un pragmatiskā analīzē (Evelīna Zilgalve „Ja un jā, ne un nē funkcijas”, Santa Logina „Rezultatīvi latviešu valodā”).

Rakstu autoru loks ir ļoti plašs – Aksels Holvūts no Viļņas Universitātes un Varšavas Universitātes, LU Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultātes un Latviešu valodas aģentūras kolēģis Jānis Valdmanis, LU emeritētā profesore Inta Freimane, LU Humanitāro zinātņu fakultātes docētāji (Ilze Lokmane, Andra Kalnača, Gita Bērziņa) un doktoranti vai jaunie zinātnieki (Evelīna Zilgalve, Agita Kazakeviča (kura pārstāv arī LU Latviešu valodas institūta kolēģus), Santa Logina), Linda Lauze no Liepājas Universitātes, Daugavpils Universitātes valodniece

Svetlana Polkovņikova, LU Matemātikas un informātikas institūta pētniece Baiba Saulīte, kā arī Londonas Universitātes koledžas absolvents Toms Voits.

Īpašs sintaktisko un semantisko opozīciju un polaritātes analīzei veltīts rakstu krājums latviešu valodniecībā tiek publicēts pirmo reizi. Tas būs noderīgs ne tikai kā mūsdienīgas valodniecības teorijas izmantojuma avots, bet arī kā mācību līdzeklis dažādos latviešu, vispārīgās valodniecības u. c. studijuursos.

Krājuma sastādītājas pateicas visiem autoriem par ieguldīto darbu rakstu sagatavošanā, kā arī recenzentiem par ieteikumiem publikāciju pilnīgošanā. Īpaša pateicība pienākas LR Izglītības un zinātnes ministrijai, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātei, kā arī LU Akadēmiskajam apgādam.

Andra Kalnača, Ilze Lokmane,
krājuma „Valoda: nozīme un forma. 5. Opozīcijas sintaksē un semantikā”
sastādītājas un redaktors

**Jūlijs Kārkliņš – nozīmīga personība
latviešu valodniecībā**
*Jūlijs Kārkliņš – important personality
in Latvian linguistics*

Jānis Valdmanis

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga LV-1083

Latviešu valodas aģentūra
Lāčplēša iela 35–5, Rīga, LV-1011
E-pasts: janis.valdmanis@valoda.lv

Rakstā ir aplūkota Jūlija Kārkliņa personība un viņa sintakses koncepcija. Jūlija Kārkliņa personība apcerēta kā sintakses kursa docētājam Latvijas Universitātē (līdz 1982. gadam) un kā kolēģim. Jūlijs Kārkliņš raksturots kā ļoti darbspējīgs un strādīgs cilvēks, kā zinātnieks, tā laika mūsdienīgas valodniecības pārstāvis (uz salīdzināmi vēsturiskās filoloģijas un tradicionālās gramatikas fona).

Jūlija Kārkliņa sintakses koncepcijai raksturīgs loģisks un sistēmisks skatījums, sabalansēts no valodniecības teorijas un valodas materiāla viedokļa. Jūlijs Kārkliņš bija pirmais Latvijā, kas sintakses pētniecībā sāka izmantot strukturālās un statistiskās metodes. Tas viņu noveda pie sintakses pamatjautājumu pārskatīšanas, pie tādām tā laika novitātēm kā sintakses izpētes objekta un priekšmeta precīzi formulējumi, izpētes aspektu noteikšana, sintakses kā valodas apakšsistēmas strukturēšana. Sintakses apakšsistēma ir strukturēta vārda sintaksē, vienkārša teikuma, salikta teikuma un teksta sintaksē. Tās visas aplūkotas detalizētāk.

Nobeiguma daļā aplūkots Jūlijs Kārkliņš kā prasīgs un precīzs docētājs, kā demokrātisks un cilvēcīgs, ar lielisku humora izjūtu apveltīts docētājs.

Atslēgvārdi: personība, docētājs, kolēģis, sinhroniskā valodniecība, sintakse kā sistēma.

Atceroties Jūliju Kārkliņu, vispirms nāk prātā viņa steidzīgā gaita, varētu pat teikt – tecīniem vien. Viņš steidzās...

Man bijusi iespēja un gods iepazīt Jūliju Kārkliņu kā sintakses kursa docētāju un kā kolēģi. Jau studiju laikā, pāris gadus strādādams Latviešu valodas katedrā par laborantu tieši docentam Jūlijam Kārkliņam un docentam Jānim Rozenbergam, iepazīnu Kārkliņu arī kā Laimoni, kā viņu sauca tuvākie kolēģi un draugi.

Kārkliņš steidzās dzīvot un strādāt vai arī strādāt un dzīvot. Viņš bija ļoti **darbspējīgs** un **strādīgs, darbīgs** cilvēks, ar stingru sastrādātas plaukstarokasspiedienu sasveicinoties. Agri rīti, lekcijas vai zinātniskais darbs mājās pie

rakstāmgalda, darbs dārzā un pie mājas Zālīša ielā vai paša automašīnas remonts un vēl vēlās vakara stundās zinātne un studentu kursa darbi, diplomdarbi leģendārās studentu kartotēkas sintakses kursam. Visbiežāk tāda bija docenta Kārkliņa ikdiena. Viņš daudz lasīja, pārzināja daiļliteratūru, referēja tulkotāju semināros, piedalījās diskusijās par daiļliteratūras un literārās valodas attieksmju jautājumiem, par valodas un valodniecības jautājumiem runāja radiatorajās un televīzijā, daudz laika veltīja zinātnisko kontaktu meklēšanai, konferenču organizēšanai. Un arī tas jau vēl nebija viss.

Jūlijs Kārkliņš bija **zinātnieks**, sava laika **mūsdienīgas valodniecības pārstāvis** (uz salīdzināmi vēsturiskās filoloģijas un tradicionālās gramatikas fona). Viņš reāli veidoja un laikmetīgi attīstīja latviešu valodniecību, latviešu valodas sintaksi, īpaši sākot no 20. gs. 60. gadu vidus, kad pats bija attālinājies no tradicionālās gramatikas pamatiem.

Tāpēc bija likumsakarīgi, ka 20. gs. 60. gadu beigās, kad līdzās uzdevumam vākt un inventarizēt, sistematizēt un aprakstīt sintakses faktus arvien aktuālāks kļuva uzdevums izvērtēt metodes un paņēmienus, ar kādiem veicama valodas materiāla interpretācija. J. Kārkliņš uztvēra vajadzību pārskatīt teorētiskos pamatus, uz kādiem bija veikti sintakses pētījumi, un aktīvi pievērsās šim uzdevumam. Viņš rūpīgi sekoja līdzī jaunākajai pieejamajai valodnieciskajai literatūrai, iepazīnās ar jaunākajām teorētiskajām nostādnēm lietuviešu, vācu, čehu, krievu valodniecībā, savas atziņas un idejas aktīvi popularizēja, rakstīja un publicēja, pārrunāja un diskutēja ar kolēģiem, arī centās tūlīt ieviest un pārbaudīt lekcijās studentiem (iespējams, ka arī pēc principa – mācot citiem, vislabāk redzamas vājās vietas).

J. Kārkliņam raksturīgs **loģisks un sistēmisks skatījums, sabalansēts no valodniecības teorijas un valodas materiāla viedokļa**.

J. Kārkliņš bija pirmais Latvijā, kas sintakses pētniecībā sāka izmantot strukturālās un statistiskās metodes. Tas viņu noveda pie sintakses pamatjautājumu pārskatīšanas, pie tādām tā laika novitātēm kā sintakses izpētes objekta un priekšmeta precīzi formulējumi, izpētes aspektu noteikšana un sintakses kā valodas apakšsistēmas strukturēšana.

Izpētes aspektus nosaka sintakses objekta (gan valoda, gan runa, šķirot valodas un runas sintaksi kā dažādus sintakses aspektus) un priekšmeta izpratne. Savukārt sintakses priekšmeta izpratne ir atkarīga no tā, kā izprot sistēmas un struktūras jēdzienu. Sistēmiskas ir paradigmatiskās¹ attieksmes (ar atbilstošo aspektu paradigmatiku). Lineārās strukturālās attieksmes ir sintagmātiskas (ar atbilstošo aspektu sintagmātiku). Vēl, pēc Kārkliņa domām, ir svarīgi šķirt sintakses statisko un dinamisko aspektu. Statistiskajā aspektā pētāmas tādas konstrukcijas, kas nav atkarīgas no konteksta un situācijas. Runas konteksts un situācija nosaka sintakses dinamiskās struktūras.

Sintakses strukturēšanā J. Kārkliņš izveidojis (tādējādi konceptuāli sekojot sintaksistei Natālijai Švedovai (*Natalija Shvedova*)) sintakses dalījumu vārda

¹ Rakstu krājumā, respektējot vairāku gadu desmitu tradīciju, ievērota rakstība *sintagmātisks*, *paradigmatisks*, *sintagmātika*, *paradigmatika* atšķirībā no „Valodniecības pamatterminu skaidrojošās vārdnīcas” (2007).

sintaksē, vienkārša teikuma, salikta teikuma un teksta sintaksē, ar šo būtiski mainot līdz tam 20. gs. 60. gados dominējošo Artura Ozola darbos ieviesto divdaļīgo dalījumu vārdu savienojumu sintaksē un teikuma sintaksē. Pēc Kārkliņa ieceres, dalījums četrās apakšsistēmās sekmē katrai no tām raksturīgo organizējošo un organizējamo vienību konstatēšanu un vienību saistīšanai lietoto sintaktisko sakaru atklāšanu.

Vārda sintaksē (Kārkliņš 12, 13) pētāmas vārda sintaktiskās iespējas, vārda distribūcijas noteikumi un vienības, kas rodas vārda distributīvo iespēju realizācijas rezultātā, t. i., vārdkopas. Vārda sakaru formālā izpausme, pēc J. Kārkliņa domām, ir pakārtojums ar diviem paveidiem – saskaņojumu un pārvaldījumu. Par trešo paveidu parasti uzskata pieklāvumu, taču J. Kārkliņš, sekojot sintaksistei Gaļinai Zolotovai (*Galina Zolotova*), uzskata, ka pieklāvums nav formāls sintaktiskais sakars un ka tas veido nevis vārdkopu, bet gan vārdkopas analogu, kur komponenti ir koordinēti tikai jēdzieniski, citiem vārdiem, vārdkopas analogs veidojas uz savienojamības jēdzieniskā sakara pamata.

Sintagmātikā vārda formas sintaktiskās potences parādās noteiktu vārda formu spējā ieņemt noteiktas (primārās jeb neatkarīgās un sekundārās jeb atkarīgās) sintaktiskās pozīcijas. Šī spēja tiek raksturota kā absolūtā funkcija un pretstatīta valentajai funkcijai (spējai saistīties ar citām vārda formām).

Iespējamo sintaktisko pozīciju kopums veido vārda formu paradigmu, kas var aptvert vienu vai vairākas sintakses apakšsistēmas. Funkciju sistēma dažādām vārda formām ir atšķirīga. Vārda formu funkciju sistēma aptver četras galvenās sfēras:

- 1) vārda sakaru sfēru;
- 2) teikuma sakaru sfēru;
- 3) nomināciju sfēru;
- 4) konsituatīvi nosacītu izsacījumu sfēru.

Vārda sakaru un teikuma sakaru sfēra attiecas uz vārda, vienkārša teikuma un salikta teikuma sintaksi, bet nomināciju sfēra un konsituatīvi nosacītu izsacījumu sfēra – uz teksta sintaksi. Izdalītas šādas galvenās vārda formu funkcijas:

- 1) vārdkopas centrālais vai atkarīgais komponents;
- 2) teikuma struktūras shēmas komponents;
- 3) visa teikuma paplašinātājs (determinants jeb situants);
- 4) teikuma komponenta paplašinātājs (izvēršot teikuma sastāvu ar paralēliem komponentiem, paplašinot teikuma sastāvu ar puspredikatīvām konstrukcijām, savrupinātiem komponentiem vai to grupām);
- 5) salikta teikuma komponents;
- 6) teksta komponents (parcelētas konstrukcijas sastāvdaļa, nosaucoša vienība dažādos nomināciju gadījumos, atsevišķs izsacījums, kas balstās uz konsituāciju).

Funkcijas visām vārda formām nav vienādas, jo dažādu vārda formu sintaktiskās potences ir atšķirīgas.

Vārda formu sintaktisko potenču sistēmas teoriju J. Kārkliņš (11) ir izmantojis infinitīva analīzē.

Infinitīvs var būt

- 1) vārda sintaksē – vārdkopas analoga atkarīgais komponents: *Es atcerējos savu solījumu klusēt*;
- 2) vienkārša teikuma sintaksē –
 - a) teikuma struktūras komponents vai šo komponentu sastāvdaļa: *Noskatīties šo izrādi bija liels prieks*;
 - b) puspredikatīvs komponents vai tā sastāvdaļa: *Pēcpusdienā mēs skrējām noskatīties ledus iešanu*;
 - c) teikuma shēmas vai ārpusshēmas komponenta izvēršējs: *Ak, nedomāt, nedomāt vairs!*;
- 3) teksta sintaksē –
 - a) parcelēts vienkārša teikuma struktūras shēmas komponents vai tā sastāvdaļa: *Mēs varējām šeit palikt ilgāk. Apskatīt skaistos ezera līčus. Uzkāpt skatu tornī*;
 - b) parcelēts puspredikatīvs komponents: *Visi spiedās uz durvīm. Ātrāk saņemt negaidītos viesus*;
 - c) tikai tekstam raksturīga nosaucoša vienība: *Saimi pret mani sarīdīt! To jau nu es nepieļaušu*.

Vienkārša teikuma sintakse J. Kārkliņa teorijā ir izstrādāta vispamatīgāk (2, 3, 4, 7, 9, 10, 12, 13), un tas arī saprotams, jo tā ir sintakses centrālā daļa.

Izpētes aspekti nosaka to, kādas atšķirīgās (diferenciālās) pazīmes raksturo vienkāršu teikumu un teikumu vispār. Kā jau teikts, J. Kārkliņš izdalījis sintagmātisko un paradigmātisko, statisko un dinamisko aspektu (un vēl pieminējis arī strukturālo un semantisko aspektu, kā arī aktualizācijas jeb komunikatīvo un loģisko aspektu). Saskaņā ar šiem aspektiem vienkārša teikuma diferenciālās pazīmes J. Kārkliņš saista gan ar vienkāršu teikumu kā komunikatīvu vienību jeb dinamiskās sintakses vienību (piem., aktualizācija, teikuma funkcionālie tipi, intonācija), gan ar vienkāršu teikumu kā strukturālu vienību jeb statiskās sintakses vienību. Vienkāršu teikumu kopumā var raksturot kā komunikatīvu un strukturālu vienību. Kā komunikatīvai vienībai (dinamiskajā aspektā) vienkāršam teikumam ir raksturīgas šādas diferenciālās pazīmes:

- 1) komunikatīvā funkcija;
- 2) intonācija.

Kā strukturālai vienībai (statiskā aspektā) tam raksturīgas speciālās diferenciālās pazīmes:

- 1) strukturālā funkcija;
- 2) strukturālā organizācija, kam piemīt gramatiskā nozīme – predikativitāte – un gramatiskā forma:
 - a) struktūras shēma;
 - b) tai tipiskie līdzekļi shēmas formu (sintaktiskā laika, sintaktiskās modalitātes un sintaktiskās personas) sistēmas izteikšanai;
 - c) shēmas regulārās realizācijas.

Vienkāršu teikumu J. Kārkliņš visdetalizētāk izpētījis statiskajā aspektā resp. kā strukturālu vienību.

J. Kārklīšs definē vienkāršu teikumu kā produktīvu abstraktu sintaktisku shēmu, uz kuras pamata var veidot konkrētus izsacījumus, kas var patstāvīgi (neatkarīgi) funkcionēt kā sazināšanās vienības. Kā patstāvīgu sintakses vienību to raksturo predikatīvais sakars – sintaktiskais sakars starp shēmas centrālajiem komponentiem (teikuma priekšmetu un izteicēju).

J. Kārklīšs raksturojis teikuma kā strukturālas vienības sintagmātisko uzbūvi (struktūru) un iespējamo struktūru kopumu (sistēmu) jeb paradigmu. Teikumu uzbūves raksturojumā un tipoloģijā liela nozīme ir piešķirta nostādnei vairākos principiālos jautājumos.

Teikuma strukturālajā tipoloģijā nebūtu jaukami teksta statisko un dinamisko struktūru vispārinājumi. Piem., viena no dinamiskās struktūras īpatnībām tekstā ir teikuma pamatstruktūras sadalīšana jeb parcelācija, kas iespējama tikai noteiktā konsituācijā. Strukturālajā tipoloģijā, kuras pamatuzdevums ir sniegt teikumu statiskās struktūras shēmas, parcelāti nebūtu izdalāmi par patstāvīgu teikuma tipu.

Arī sintagmātisko un paradigmatisko sakaru ievērošanai ir svarīga loma teikumu tipoloģijā. Vienā paradigmā var apvienot tikai tādas struktūras, kam sintagmātiski ir līdzīgas strukturālās izveides iespējas. Tāpēc, piem., vienā verbālu teikumu paradigmā var gan apvienot struktūras *Ir liels aukstums* un *Liels aukstums*, bet šajā pašā paradigmā neietilpst struktūra *Tādu lielu aukstumu!*, jo tai nav verbālas paralēles.

Teikuma minimālo apjomu – struktūras shēmu – veido komponenti, ko saista predikatīvais sakars, t. i., teikuma priekšmets un izteicējs (vienkopas teikumos – galvenais loceklis).

Predikatīvais sakars ir vienkārša teikuma struktūras shēmas formālās organizācijas un gramatiskās semantikas (predikativitātes) realizētājs ar sintaktiskā laika, sintaktiskās modalitātes un sintaktiskās personas kategoriju palīdzību. Predikativitāte realizē izsakāmā satura attiecinājumu uz īstenību.

Visai nozīmīga divkopu un vienkopas teikumu struktūras shēmu interpretācijā ir verbalitātes izpratne. Šim jautājumam ir vairāki aspekti:

- 1) kā nošķirt patstāvīgas nozīmes (pilnnozīmes) un palīgnozīmes verbus, citiem vārdiem, kā norobežot verba lietojumu patstāvīgā funkcijā un nepatstāvīgā (saitiņas resp. teikuma locekļa daļas) funkcijā,
- 2) kāds sakars ar teikuma verbalitāti ir verba lietojumam pilnīgas vai daļējas saitiņas funkcijā,
- 3) kāda attieksme ar teikuma verbalitāti ir verba nullformai.

Verbu patstāvīgās un palīgnozīmes nošķiršanas kritērijus J. Kārklīšs nav izvirzījis, viņš devis tikai verbu rindu, kas, pēc viņa domām, var funkcionēt kā saitiņas. Arī uz otro jautājumu tieša atbilde nav dota. Par verbalitātes attieksmi ar verba nullformu ir teikts, ka verba pozīcija teikuma struktūrā var būt „aizņemta” vai „tukša”. Šai sakarā tiek izvirzīts nozīmīgas verba nullformas jēdziens. Kā piemērs minētas raksturīgas konstrukcijas ar verba *būt* nullformu, kurām ir paralēlas konstrukcijas ar *būt* tagadnē īstenības izteiksmē eksistenciālā, situatīvā un piederības nozīmē: *Rudens – Ir rudens, Zēns jau mājās – Zēns jau ir mājās, Viņam jauns uzvalks – Viņam ir jauns uzvalks*. Konstrukcijas ar eksplīcītu *būt* un ar

nozīmīgu nullformu iekļaujas verbālu teikumu paradigmā kā viena – verbālā – tipa divi varianti.

Būtisks teikuma struktūras interpretācijā un struktūru sistemātikā ir jautājums par teikuma priekšmeta izteikšanas veidiem (ar to saistīts arī jautājums par divkopu un vienkopas teikuma norobežošanu). Pie šī jautājums J. Kārklīņš ir atgriezies vairākkārt. Būtībā runa ir par datīvu kā vienu no teikuma priekšmeta realizēšanas formām. J. Kārklīņš ir pievienojies A. Ozola uzskatam, ka teikuma priekšmets latviešu valodā var būt izteikts ne tikai ar nominatīvu un tā substitūtiem vai pozicionālajiem ekvivalentiem (pie tiem pieskaitīts arī infinitīvs), bet arī ar ģenitīvu un datīvu. Ar šo problēmu saskaras jautājums par realizētu un nerealizētu teikuma priekšmeta pozīciju kā divkopu un vienkopas teikuma pazīmi.

J. Kārklīņš norāda, ka katrai „man-pozīcijai” vajadzības izteiksmē regulāri atbilst „es-pozīcijas” kombinatorisks variants. Pirmkārt, par teikuma priekšmetu uzskatāms datīvsubjekts pie izteicēja vajadzības izteiksmē. Otrkārt, datīvsubjekts ir obligāts teikuma shēmas komponents arī konstrukcijās ar piederības nozīmi (piem., *Man ir sieva*), un arī te tas uzskatāms par teikuma priekšmetu. Verbu *būt* visās funkcijās (nozīmēs), pēc J. Kārklīņa domām, pareizāk būtu uzskatīt par saitiņu un atbilstoši visas konstrukcijas ar *būt* – par neverbālām konstrukcijām; šādā interpretācijā konstrukcijās ar *būt* vārds datīvā ieņem teikuma priekšmeta pozīciju, bet vārds nominatīvā – izteicēja daļas pozīciju. Treškārt, datīvsubjekts ir teikuma shēmas komponents un uzskatāms par teikuma priekšmetu konstrukcijās ar vienpersonas verbiem. Šie verbi spēj piesaistīt subjektu tikai „man-pozīcijā”: *Man gribas; Mums veicas darbs*.

Jautājumā par realizētu un nerealizētu teikuma priekšmeta pozīciju kā divkopu un vienkopas teikuma pazīmi J. Kārklīņš ir rakstījis, ka pie divkopu teikumu struktūras shēmas piederīgas visas šīs shēmas realizācijas, kurās izteicējs pieļauj teikuma priekšmeta klātieni (piem., *Eju mājās*). Divkopu un vienkopas teikumu pretstatījums pamatojams nevis ar atsevišķu teikuma shēmas realizāciju, bet ar visu realizāciju kopumu, t. i., ar shēmas potenciālajām iespējām.

Par salikta teikuma sintaksi J. Kārklīņš ir rakstījis maz, plašāk viņš apcerējis vienkārša un salikta teikuma robežu problēmu (1), ko risināt aizsācis jau A. Ozols un kas ir svarīga gan sintakses teorijai, gan praksei.

Salikts teikums ir predikatīva vienība, kas sevī apvieno teikuma gramatiskās īpašības un minimālā teksta līmeņa veidojuma īpašības. Salikta teikuma norobežošanai no vienkārša teikuma J. Kārklīņš izmantojis vārda formas pozīcijas jēdzienu. Vienkāršā teikumā ir viena primārā vārda formas pozīcija (galvenais loceklis) vai viens primāro vārda formas pozīciju pāris (teikuma priekšmets un izteicējs). Salikta teikuma struktūrai raksturīgas vismaz divas primārās pozīcijas vai divi primāro pozīciju pāri. Tomēr saliktu teikumu neveido divu vai vairāku primāro pozīciju apvienojums viena teikums struktūrā. Stilistiski saistītās (divkāršotas vai daudzkaršotas) un strukturāli saistītās (ekvivalentas vai vienlīdzīgas) primārās pozīcijas teikuma struktūrā nevar būt absolūtā pozīcijā (patstāvīgas predikatīvas vienības funkcijā), un tādēļ jebkurš neveido saliktu teikumu (piem., *Zinām jau tevi, zinām; Dienā apstrādāt tonnām zivju – tas nav joks; Par to runāja, runā un vēl ilgi runās*). Saliktu teikumu veido vairākas neparalēlas primārās pozīcijas vai primāro

pozīciju pāri, kam teikumā ir absolūtā funkcija (piem., *Gribat, puiši, nemat mani, Negribat, nenemat*).

Saliktā teikumā galvenie sakari starp komponentiem (salikta teikuma daļām), kā teikts iepriekš, ir sakārtojums un pakārtojums. Tādējādi pēc sintaktiskā sakara starp komponentiem izdalāmi salikti sakārtoti, salikti pakārtoti un dažādu attieksmju (jaukti) salikti teikumi, pēc sintaktiskā sakara izteikšanas līdzekļa – saikļa, bezsaikļa un kombinēta saistījuma teikumi, pēc komponentu sastāva – nepaplašināti un paplašināti salikti teikumi.

Teksta sintaksē (8, 9, 12) tiek pētīti teikumi kā komunikatīvās vienības, to uzbūve, savienošana, struktūras pārveidojumi, kā arī tādas vienības, kas raksturīgas tikai teksta līmenim (piem., izsacījumi, nosaucošas vienības).

Teksta analīzē J. Kārklīšs izdalījis struktūras ziņā konsituatīvi nesaistītas teksta vienības – teikumus un konsituatīvi saistītas teksta vienības – izteikumus. Konsituatīvi saistītās teksta vienības iedalītas vairākās apakšgrupās:

- 1) konsituatīvi relatīvi nenosacīti izteikumi – apgalvojuma un nolieguma, pievienošanās un nepievienošanās izteikšanas frāzes (*Jā. Nē. Noteikti*), sveicinājumi, pateicības izteikumi (*Labdien! Paldies! Uz jūsu veselību!*) un citas stabilas frāzes,
- 2) konsituatīvi nosacīti izteikumi, t. i., izteikumi, kas strukturāli atkarīgi no konkrētās situācijas; tie ir, pirmkārt, vienkārša vai salikta teikuma shēmas pārdalījuma rezultātā radušās vienības – parcelāti (piem., *Viņš palīdzēja man. Un arī maniem draugiem*), otrkārt, priekšstata jeb tēmas nominatīvs (piem., *Ēnas! Vai vienmēr tās ievērojam!*) un priekšstata jeb tēmas infinitīvs (piem., *Saimi pret mani sarīdīt! To jau nu es nepieļaušu*), treškārt, t. s. reducētās konstrukcijas (piem., *Bet viņas tur vairs nav. Droši vien iejūkusi dejotāju pulkā*).

Tādu (lielās līnijās) latviešu valodas sintakses sistēmu bija iecerējis J. Kārklīšs. Latviešu valodas sintakses izpētē līdz 20. gs. 60. gadu vidum daudz vairāk bija paveikts sintagmātikas jomā, bet J. Kārklīņa sistēmas galvenā vērtība ir sistēmiska, paradigmātiska pieeja sintakses faktu analīzei.

Ar savas koncepcijas izveidi Kārklīšs nodarbojās apmēram divus gadu desmitus, kuras izveidi pamatos bija pabeidzis, taču diemžēl nepaguva to apercerēt monogrāfijā. Viņa uzskati ir atrodami rakstos un mācību līdzekļos studentiem.

Kārklīšs kā **docētājs – prasīgs un precīzs**. Tāds pats kā pret sevi un savu darbu. Viņš rūpīgi izlasīja studentu darbus, leģendārās sintakses kartotēkas (no katra studenta 250 kartītes, kas bija jāsakārto detalizētā sintaktisko konstrukciju klasifikācijā). Kārklīšs kartotēkas izskatīja, rūpīgi visas, nevis izlases kārtībā.

Saviem rakstiem Kārklīšs veidoja vairākus uzmetumus, kurus tad laboja, rediģēja, slīpēja.

Vienlaikus kā pasniedzējs bija **demokrātisks un cilvēcisks, ar lielisku humora izjūtu, arī sirsniņu smaidu** (protams, īpaši meitenēm).

Kārklīņa demokrātiskums izpaudās arī diskusijās, viņš prata uzmanīgi un ar cieņu uz klausīt citus, arī studentus (to ļoti labi atceros).

1. attēls. Lekcijas starpbrīdī, J. Kārklīšs otrais no kreisās (fotogrāfija no Jāņa Rozenberga un Raitas Makares personiskā krājuma, autors nav zināms)

Un vēl Kārklīšs bija „neierāmēts” cilvēks. Viņš spēja veidot „saspēli” ar studentiem.

2. attēls. Izlaidumā, J. Kārklīšs otrais no kreisās (fotogrāfija no Jāņa Rozenberga un Raitas Makares personiskā krājuma, autors nav zināms)

3. attēls. Absolventu salidojumā, J. Kārklis otrais no kreisās (fotogrāfija no Jāņa Rozenberga un Raitas Makares personiskā krājuma, autors nav zināms)

Kaislība uz makšķerēšanu, palaikam, kā sapratu no kopīgajām sarunām ar viņa tuvāko kolēģi J. Rozenbergu, arī uz medībām. Pavasaros, kad visi vēl staigāja bāli kā miltu maisi, Kārklis izskatījās kā nupat no dienvidzemēm atgriezies. Pie glāzītes kāda „garīgā dzēriena” prāta pacilāšanai Kārklis bija gatavs (un to arī spēja) stundām aizrautīgi runāt par sintaksi. Tas ir pieredzēts konferenču laikā Liepājā, Pēterburgā (toreizējā Ļeņingradā), Viļņā un Rīgā.

J. Kārklis ir neapšaubāmi nozīmīga personība latviešu valodniecībā. Viņa devums ir kā zinātniekam un kā docētājam. J. Kārklis sintakses koncepcija ir novitāte 20. gs. 60. gadu otrās puses un 70. gadu valodniecībā, un tai ir paliekoša vērtība. Koncepcijas novitāte ir sistēmiskā, paradigmatiskā pieeja valodas materiāla analīzē strukturālās valodniecības jēdzienos un kategorijās.

Jūlija Kārklis nozīmīgākie darbi

1. Vienkāršā un saliktā teikuma robežu problēma. *P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti*. 60. sēj., 9. A laid. *Latviešu valodas apcerējumi*. Rīga, 1967, 193–224.
2. Datīva semantisko un strukturālo funkciju problemātika vienkāršā teikumā. *P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti*. 86. sēj. *Latviešu leksikas attīstība*. Rīga, 1968, 267–297.
3. Vienkāršā teikuma statiskās struktūras interpretācija. *V. Lāča LVPI zinātniskās konferences materiāli*. Liepāja, 1968, 27–33.
4. Par verbālu vienkāršu teikumu uzbūvi latviešu valodā. *V. Lāča LVPI zinātniskās konferences materiāli*. Liepāja, 1970, 45–50.
5. Teikuma struktūras raksturošanas aspekti. *Latviešu valodas un literatūras problēmas*. Rīga, 1970, 103–113.

6. Valodas un runas attieksmju problēma. *P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti*. 98. sēj. *Latviešu valodas struktūras jautājumi*. Rīga, 1970, 9–37.
7. A. Ozola sintakses koncepcija un dažas latviešu valodas sintaktiskās struktūras interpretācijas problēmas. *Valodniecība, folkloristika, metodika*. Zinātniskās konferences tēzes. Rīga, 1972, 15–20.
8. Dažas teksta sintaktiskās struktūras īpatnības. *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam 1873–1973*. Rīga, 1972, 445–457.
9. Nekotorye teoreticheskie problemy interpretacii sintaksicheskoj struktury latyshskogo jazyka. *ZA Vēstis*, 1972, Nr. 10, 105–118.
10. *Praktiskums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē*. 1. Rīga, 1974.
11. *Infīnītiņa sintaktiskās potences. Mācību līdzeklis sintaksē*. Rīga, 1976. 93.
12. Vārda formas sintaktisko potenciņu problēma. *Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi*. Rīga, 1976, 54–101.
13. *Vienkāršs teikums sintakses sistēmā, izpētes aspekti, diferenciālās pazīmes*. Liepāja, 1976.

J. Kārkliņa sintakses koncepcija ir apcerēta šādos darbos:

1. Valdmanis, Jānis. 1984. Jūlija Kārkliņa sintakses koncepcija. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. Rīga: Avots, 21–36.
2. Freimane, Inta. 2000. Jūlija Kārkliņa (1924–1982) vieta mūsdienu latviešu valodas sintaksē. *Baltu filoloģija*. IX. Rīga: LU, 211–216.

Summary

The article deals with the personality of Jūlijs Kārkliņš and analyses his point of view regarding the concept of syntax. The personal characteristics of Kārkliņš are considered from two viewpoints, firstly, as a university lecturer on syntax at the University of Latvia (until 1982), and, secondly, as a colleague.

Kārkliņš is characterized as a capable and hardworking person and researcher, a representative of modern linguistics (in comparison to comparative-historical philology and traditional grammar). Kārkliņš's view on syntax is logical and systemic, it integrates linguistic theory with a language material.

Kārkliņš was the first in Latvia to use structural and statistical methods in syntactic studies. This led him to reconsider the main problems of syntax, for example, a precise formulation of the object of syntactical studies, defining the aspects of research and structuring syntax as a subsystem of language. The syntactic subsystem is structured in the level of words, simple sentences, compound and complex sentences and text. These were new ideas at the time of Kārkliņš. All of them are reviewed in this article.

At the end of the article, Kārkliņš is characterised as a demanding and precise university lecturer who was democratic and humane, and had a great sense of humour.

Jūlija Kārkliņa (1924–1982) ceļš latviešu valodniecībā

Jūlijs Kārkliņš (1924–1982) in Latvian linguistics

Inta Freimane

Latvijas Universitātes emeritētā profesore

Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes docentam Jūlijam Kārkliņam 2014. gadā paliktu 90 gadu, taču viņš priekšlaicīgi aizgāja no mums zinātnisko prāta spēju briedumā 58 gadu vecumā. J. Kārkliņš daudzus gadus desmitus ir strādājis latviešu valodniecībā un studentu valodnieciskā izglītošanā.

Jūlijs Kārkliņš ir docējis dažādus valodniecības kursus un vadījis zinātniskus darbus. Lielāko sava darba daļu viņš ir veltījis valodniecības vispārīgiem jautājumiem un latviešu valodas sintaksei. J. Kārkliņa devums latviešu sintaksē ir bijis svarīgs un novatorisks, un, vērtējot to no sava laika pozīcijām, ir tāds

Attēls. Jūlijs Kārkliņš

(fotogrāfija no Intas Freimanes personiskā krājuma, autors nav zināms)

palicis vēl joprojām. J. Kārkliņa sintakses teorija, lai gan nepilnīgi izstrādāta, ir spējusi pastāvēt un attīstīties tālāk, citiem pētniekiem jau pēc viņa aizpildot tukšās vietas sistēmā un padarot latviešu valodas sintaksi labāk izprotamu un precīzāk izmantojamu.

J. Kārkliņš savas darbības laikā regulāri sekoja notikumiem valodniecībā un ļoti nopietni studēja visu pieejamo literatūru. Viņš izjuta pastāvīgu nepieciešamību, vēlēšanos svarīgus jautājumus un jaunas idejas pārrunāt ar saviem kolēģiem un tāpēc bieži rosināja spontānas diskusijas par aktuālām teorētiskām problēmām. Turklāt viņš prata ne tikai runāt pats, bet arī uzklaustīt citus un no viņiem mācīties. Viņš centās saprast dažādus uzskatus un kritiskas piezīmes. Noteicošais šajās diskusijās bija J. Kārkliņa interese par novitātēm pētījumos un jaunas pieejas meklējumi – pie tā noteikti nonāk katrs savā darbā ieinteresēts zinātnieks.

Jaunākos teorētiskos atzinumus J. Kārkliņš centās iedzīvināt un attīstīt latviešu valodniecībā, un šie viņa centieni izpaudās metodoloģiskos meklējumos, izmantojot tam laikam latviešu valodniecībā jauno līmeņu teoriju un ar to saistītos valodas izpētes un tipoloģijas aspektus, ko ne visi viņa kolēģi uzreiz spēja saprast un pieņemt. Diemžēl pats J. Kārkliņš nav paspējis visas tās aktuālās sintakses idejas, kuras viņš ir ieviesis un centies attīstīt latviešu valodas sintaksē, aprakstīt un publicēt monogrāfiskā apcerējumā. Viņa darbos – zinātniskos rakstos, tematiskos mācību līdzekļos un metodiskās izstrādānes – atrodamās idejas iestrādātas Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes, vēlāk Humanitāro zinātņu fakultātes, Baltu filoloģijas bakalaura un maģistra programmas dažādos sintaksesursos, un vēl tagad uz tām ir balstīta vienota latviešu valodas sintakses izpratne.

J. Kārkliņš uzturēja pastāvīgus sakarus ar pazīstamākajiem sintakses speciālistiem ārpus Latvijas. Viņa vadībā, ar viņa iniciatīvu un līdzdalību tika noorganizētas daudzas plašas (mūsdienu izpratnē starptautiskas) konferences par sintakses problēmām, it īpaši A. Ozola piemiņas dienās. Ļoti plaša starptautiska konference notika 1970. gadā par tematu „Sintagmātika, paradigmatika un to savstarpējās attiecības sintakses līmenī”. J. Kārkliņš tajā referēja par dažiem sintagmātikas un paradigmatikas jautājumiem latviešu valodas sintaksē. Savus pēdējos divus referātus J. Kārkliņš nolasīja 1982. gada 18. un 19. martā, pēdējo par tematu „Verba subjektvalence sintagmātiskā un paradigmatiskā aspektā”.

J. Kārkliņš saskatīja ar izpētes aspektiem saistīto problēmu sarežģītību un precizēja daudzus svarīgus sintakses jautājumus, dodot no līdzšinējās radikāli atšķirīgu sintaktisko sakaru un sintakses vienību izpratni. Viņš vērtēja līdzšinējos uzskatus daudzos jautājumos, izvirzot jaunu sintakses sistēmas izpratni un iesaistot tajā līdz šim nebijušu – teksta sintakses – līmeni, kas saistīts ar jaunu konteksta un situācijas nozīmības izpratni. J. Kārkliņš pirmais latviešu valodniecībā ir sapratis, ka arī sintaksē pastāv vispārināta vienkārša teikuma formu sistēma. Turklāt viņš ir pievērsis uzmanību ne vien sintakses strukturālajiem modeļiem, bet arī to semantikai. J. Kārkliņš latviešu sintaksē ir izvirzījis „dziļo” struktūru problēmu un to saistījis ar transformatīvo gramatiku un transformēšanas metodēm. Tās ir svarīgas valodas zinātniskās izpētes problēmas, kas ir nozīmīgas ne tikai sintakses apguvei augstskolā un tālākajā pētniecībā, bet arī skolu praksē. J. Kārkliņš ir aktīvi piedalījies skolu mācību grāmatu sagatavošanā, piem., tādu plaši un ilgi izmantotu mācību grāmatu izstrādē kā „Latviešu valodas mācība” – palīg līdzeklis vidusskolu

skolotājiem (1962) un „Latviešu valoda 9.–11. klasei” (1967, mācību grāmata piedzīvojusi vairākus izdevumus). Darbā pie skolu grāmatām tiek izmantotas un noteikti arī turpmāk tiks izmantotas J. Kārkliņa idejas (sk., piem., „Latviešu valoda 10.–12. klasei”, 1998).

Kad kādā saulainā 1982. gada marta dienā J. Kārkliņš aizvēra aiz sevis Latviešu valodas katedras durvis, neviens vēl nenojauta, ka tā ir pēdējā reize, arī viņš pats ne. Neviens vēl nezināja, ka apmēram pēc stundas viņš aizies no mums uz visiem laikiem – aizies mūžībā.

Savas dzīves pēdējos brīžos J. Kārkliņš gatavojās zinātniskam atvaļinājumam un kārtoja ar to saistītus darba jautājumus. Tos pārrunājis un jau izgājis no katedras, viņš vēlreiz atvēra durvis un šo rindu autorei teica: „Viss būs labi.” Tajā brīdī tas bija tikai parasts laba novēlējums, bet jau pēc dažām stundām tas kļuva par viņa simboliskiem pēdējiem vārdiem katedrā.

J. Kārkliņš konsekventi realizēja uz galvenajiem zinātniskās izpētes postulātiem balstītu pieeju sintaksē. Sinhroniskās valodniecības, un it īpaši sintakses, speciālisti J. Kārkliņa dzīves laikā viņu pazina kā aktīvu latviešu valodnieku, kas ir ieinteresēts latviešu valodniecības un valodas mācīšanas jautājumu risināšanā. Pārdomājot latviešu sintakses attīstību pēdējo gadu desmitu laikā, varam secināt, ka Jūlijam Kārkliņam tajā ir sava noteikta vieta, un jādomā, ka šī vieta saglabāsies vēl ilgi jo ilgi, tāpēc ka viņa pieeja valodas problēmu risināšanā ir bijusi auglīga.

Divkāršais noliegums sengrieķu valodā

Double negation in Ancient Greek

Gita Bērziņa

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
 Klasiskās filoloģijas katedra
 Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
 E-pasts: *gita.berzina@latnet.lv*

Rakstā aplūkota nolieguma izteikšana sengrieķu valodā, īpašu uzmanību veltot divkārša nolieguma izteikšanas principiem un lietošanas gadījumiem sastatījumā ar to tulkojumu latviešu valodā. Sengrieķu valodas faktu analīze atklāj kompleksu sistēmu, rādot, ka daudzveidīgu līdzekļu (no vienkāršām negācijas partikulām līdz specifiskam izteikuma strukturējumam) variēts lietojums kalpo niansētas semantikas paušanai.

Noliegums var būt daļējs vai pilnīgs, un tā izteikšanā nozīme ir gan noteiktai negācijas vienību pozīcijai teikumā, gan vairāku vienību savstarpējai kombinēšanai, gan vispārējam izteikuma strukturējumam, modalitātei un plašākam izteikuma kontekstam līdzās lietotu valodas vienību leksiskai nozīmei un gramatiskai formai.

Sengrieķu valodā izteiktais noliegums latviešu valodā tulkojams dažādi. Atsevišķos gadījumos noliegumu iespējams precīzi atveidot, bet citkārt, ņemot vērā kontekstu, izteikuma laiku un modalitāti, meklējami atbilstošāki valodas līdzekļi kompleksās semantikas atveidošanai, gan izmantojot vairāk negācijas vārdu, gan, tieši otrādi, atsakoties tulkojumā no nolieguma tieša ietvēruma.

Atslēgvārdi: divkāršs noliegums, sengrieķu valoda, izteikuma strukturējums, semantika, ekspresija.

Polaritāte – semantiska kategorija, ko veido apgalvojuma un nolieguma pretstats (Skujiņa 2007, 303) – ir būtiska ikvienai valodai, un kā apgalvojuma, tā nolieguma izteikšanai dažādās valodās izmantojami ļoti atšķirīgi valodas līdzekļi.

Ņemot vērā ilgo un bagātīgo grieķu valodas vēsturi, sengrieķu valodas faktu, elementu un procesu analīze arvien bijusi nozīmīga dažādiem, t. sk. salīdzinošiem, valodu pētījumiem, un arī par polaritātes, sevišķi nolieguma, izteikšanas veidiem un iespējām var sniegt nozīmīgas atziņas, ļaujot daudzpusīgi apjaust un vērtēt dažādas valodas parādības, to semantiku un noteiktas likumsakarības.

Noliegumu, t. i., apgalvojumu par predikatīvās pazīmes neesību (Skujiņa 2007, 255–256), dažādās valodās var izteikt gan ar leksiskiem, gan frazeoloģiskiem, gan sintaktiskiem u. c. valodas līdzekļiem (Ahmanova 2012, 302).

Sengrieķu valodā nolieguma izteikšana atklāj kompleksu sistēmu, rādot, ka daudzveidīgu līdzekļu variēts lietojums kalpo niansētas semantikas paušanai.

Sengrieķu valodā pamatā tiek izmantoti divi negācijas vārdi, vienkāršas nolieguma partikulas *οὐ* (*oúk*, *oúχ*) un *μή*. Tās var lietot kā atsevišķi (piem.,

īsā noliedzošā atbildē), tā, iesaistot teikumā, kopā ar verbu, nomenu, adverbu, plašākām frāzēm u. tml. No šīm divām nolieguma partikulām tālāk veidoti arī daudzi salikteni – gan noliegtie vietniekvārdi (*οὐδείς, οὐδεμία, οὐδέν; μηδείς, μηδεμία, μηδέν* ‘neviens, nekas’; *οὐδέτερος, οὐδέτερα, οὐδέτερον; μηδέτερος, μηδέτερα, μηδέτερον* ‘ne viens, ne otrs’), gan apstākļa vārdi (*οὐποτε, οὐδέποτε; μήποτε, μηδέποτε* ‘nekad’; *οὐδαμοί; μηδαμοί* ‘nekur, ne uz kurieni’; *οὐκέτι; μηκέτι* ‘vairs ne’; *οὐδαμόθεν; μηδαμόθεν* ‘ne no kurienes’; *οὐδαμοῦ; μηδαμοῦ* ‘nekur’; *οὐδαμῶς; μηδαμῶς* ‘nekādi, nekādā ziņā’; *οὐπω; μήπω* ‘vēl ne’), gan saikļi un partikulas (*οὔτε .. οὔτε ..; μήτε .. μήτε ..* ‘ne .., ne .. (nedz .., nedz ..)’; *οὐδέ; μηδέ* ‘un ne, pat ne’) u. c.

Negācijas vārds *οὐ* un visi salikteni ar to tiek izmantoti, lai objektīvi noliegtu apgalvojuma (fakta, sprieduma) īstenību (t. sk. arī vienu vārdu), turpretī *μή* un tā salikteni tiek lietoti, subjektīvi noraidot kādas domas vai gribas izpildīšanu (Rāta 1983, 301; Smyth 1984, 608–628; LSJ 1992, 1123, 1266), un tāpēc tie plaši vērojami dažādos izteikumos, kur paustas emocijas, izteikta pavēle, aizliegums, vēlēšanās, cerība, bažas, lūgums, prasība, solījums u. tml.

Tā, piem., *οὐ* izmanto

- 1) neatkarīgos teikumos un virsteikumos ar izteicēju indikatīvā, kā arī t. s. *modus potentialis* un *modus irrealis* gadījumos ar izteicēju indikatīvā un optatīvā kopā ar modālo partikulu *ἄν*;
- 2) netiešā jautājuma, cēloņa, apzīmētāja (norādot uz noteiktām personām, priekšmetiem, parādībām) palīgteikumos; papildinātāja palīgteikumos ar saikļiem *ὅτι* un *ὥς*; seku palīgteikumos ar izteicēju finītā verba formā un laika palīgteikumos, runājot par atsevišķām darbībām pagātnē vai tagadnē; arī ar infinitīva konstrukcijām (*Accusativus cum infinitivo* atkarībā no domāšanas un runāšanas vārdiem, *Nominativus cum infinitivo*) un divdabi noteiktos gadījumos, piem., atributīvo divdabi (*participium attributivum*), kā arī ar t. s. saistīto (piekārtoto) divdabi (*participium coniunctum*) un patstāvīgo ģenitīvu (*Genetivus absolutus*), kad tie aizvieto laika, cēloņa un darbības veida palīgteikumus.

Savukārt *μή* izmanto

- 1) neatkarīgos teikumos un virsteikumos ar izteicēju imperatīvā, konjunktīvā, kā arī ar izteicēju optatīvā, izsakot uz tagadni vai pagātni attiecināmu vēlēšanos;
- 2) nolūka, pielāvuma, nosacījuma palīgteikumos; papildinātāja palīgteikumos ar saikļiem *ὅπως, ὥς* un pie t. s. *baidīšanās* vārdiem (*verba timendi*); netiešā jautājuma palīgteikumos ar *coniunctivus dubitativus*; seku palīgteikumos ar izteicēju infinitīvā un laika palīgteikumos, kas attiecas uz nākotni; ar infinitīvu (ar/bez artikula); kā arī ar saistīto divdabi un patstāvīgo ģenitīvu, kad tie aizvieto nosacījuma palīgteikumus u. tml. (plašāk un detalizētāk sk. Ķiķauka 1934, 53–85, 88–90; Smyth 1984, 611–623).

Laika gaitā grieķu valodā lietošanas prakse (sevišķi *μή* izmantojums) gan mainās (sk., piem., Smyth 1984, 609; LSJ 1992, 1124), tomēr šajā rakstā uzmanība pievērsta klasiskā perioda sengrieķu valodai, neiedziļinoties vēlāku laiku atsevišķās lietošanas niansēs.

Noliegums var būt daļējs vai pilnīgs, tas var attiekties uz atsevišķu teikuma locekli, teikuma daļu vai arī uz visu izteikumu (sal. Crystal 1991, 231; LSJ 1992, 1266; Nītiņa, Grigorjevs 2013, 786). Līdz ar to arī negācijas vārdu novietojums izteikumā iespējams dažāds. Gan *οὐ*, gan *μή* parasti atrodas pirms vārda vai izteikuma daļas, ko noliedz, taču var arī tam/tai sekot, ja konkrētais teikuma loceklis vai daļa tiek īpaši uzsvērtā.

Atzīmējama arī nozīmīga semantiska nianse: ja negācijas vārds *οὐ* attiecas uz atsevišķu teikuma locekli, izteiktu ar darbības, īpašības vai apstākļa vārdu, un atrodas tieši pirms tā, negācijas vārds ne tikai noliedz konkrētā vārda nozīmi, bet piešķir tam pat pretēju nozīmi:

(1) a. *οὐκ ἔφη* *ἴεναι* (X. An. 1. 3. 8)¹

ne teikt.IPFV.3SG *iet.INF*

‘viņš atteicās iet’

b. *οὐκ ἔῶ* *τήν* *μείρακα* *μισεῖν*
ne atļaut.PRS.1SG *tā.ART.ACC.SG* *meitene.ACC.SG* *ienīst.INF*
σε ταύτην. (Ar. Pl. 1070)

tu.ACC *šī.PRON.ACC.SG*

‘es aizliedzu tev šo meiteni ienīst’

c. *μέρος* *δέ τι* *οὐκ ὀλίγον* *καί*
daļa.NOM.N *PRT²* *kāds.NOM.N* **ne mazs/nedaudz.NOM.N** *arī*
ἀπέθανεν (Th. 7.85.4)

mirt.AOR.3SG

‘kāda liela daļa arī nomira’

d. *οὐκ ὀλίγοι* *ἐτεθνήκεσαν* (Th. 7. 85. 4)

ne mazs/nedaudz.NOM.PL.M *mirt.PLPRF.3PL*

‘daudzi bija nomiruši’

e. *οὐ χαλεπῶς* *ἀπανίσταντο* (Th. 1. 2)

ne grūti.ADV *pārcelties.IPFV.3PL*

‘viņi viegli (bez grūtībām) pārcēlās’

Tādējādi šajos gadījumos veidojas t. s. loģiskais noliegums (Ahmanova 2012, 303).

Ja teikumā izmantots salikts negācijas vārds (piem., *οὐδέις* ‘neviens’, *οὐδέποτε* ‘nekad’), sengrieķu valodā (tāpat kā, piem., latīņu, arī angļu valodā) citu noliegumu vairs nav vajadzības izmantot. Latviešu un krievu valodā turpretim izteikumos ar saliktiem negācijas vārdiem (noliegtiem vietniekvārdiem, apstākļa vārdiem) parasti tiek lietots vēl vienkāršs noliegums pie izteicēja resp. tiek noliegts predikāts (RJ 2003, 312; Nītiņa, Grigorjevs 2013, 449, 791):

¹ Atsauces uz antīko avotu tekstvietām tiek dotas, izmantojot klasiskajā filoloģijā tradicionāli pieņemto atsauču sistēmu, sk. LSJ 1992.

² Šī partikula kalpo izteikumu sasaistei tekstā (‘un/bet’) un nereti nav tulkojama.

- (2) a. *οὐδείς* *εἶδε*.
 neviens.NOM redzēt.AOR.3SG
Nikto *ne* *videl*.
 neviens.NOM ne redzēt.PST.3SG
 ‘Neviens neredzēja.’
- b. *οὐδένα* *εἶδον*.
 neviens.ACC redzēt.AOR.1SG
Ja nikogo *ne* *videl*.
 Es neviens.ACC ne redzēt.PST.1SG
 ‘Es nevienu neredzēju.’

Tomēr arī sengrieķu valodā izteikumos nereti izmanto vairāk nekā divus noliegumus.

Ir gadījumi, kad izvērstā, paplašinātā, sevišķi saliktā teikumā, dažādās teikuma daļās ir lietoti vairāki noliegumi, kas attiecas uz dažādiem izteikuma locekļiem, dažādām predikatīvām pazīmēm. Tad spēkā ir vispārējie, iepriekš minētie noliegumu lietojuma principi. Tā negācijas vārdi *μή* un *οὐ* darbojas savstarpēji neatkarīgi, piem.:

- (3) *μή* *τοίνυν* *ὄ* *γε* *οὐ* *χρή* *ποιεί*,
ne tad kas.ACC.N patiesi **ne** vajag darīt.IMP.2SG
ὦ *Κρίτων* (Pl. Euthd. 307b)
 INTJ Kritons.VOC
 ‘Tad nedari, Kriton, [to], ko patiesi nevajag!’

Pirmais noliegums *μή* saistās ar verba formu imperatīvā *ποιεί*, izsakot konkrētas rīcības aizliegumu, savukārt otrais noliegums *οὐ* ar verba formu *χρή* apzīmētāja palīgteikumā, paskaidrojot/precizējot, kas tiek aizliegts. Latviešu tulkojumā noliegumu lietojums ir idents.

Tāpat nākamajā piemērā lietotās divu noliegto vietniekvārdu *μηδείς* un *οὐδείς* (salikteni ar pamatnozīmēm ‘neviens, nekas, nekāds’) formas attiecas uz dažādiem izteikuma elementiem:

- (4) *ὄ* *μηδέν* *ἀδικῶν*
 tas.ART.NOM.M **neviens/nekas**.ACC.N netaisnīgu_darošs.PTCP.PRS.ACT.NOM.M
οὐδενός *δεῖται* *νόμου* (Antiph. 288)
neviens.GEN. vajadzēt.PRS.MED.3SG likums.GEN
 ‘tam, kurš nerīkojas netaisnīgi (burt. ‘neko netaisnīgu nedara’), nevajag nevienu likumu’

μηδέν kalpo kā papildinātais divdabja formai *ἀδικῶν*, kas apzīmē/paskaidro teikuma priekšmetu, bet ģenitīvs *οὐδενός* saistās ar lietvārdu *νόμου*, papildinot izteicēju *δεῖται* (‘vajag’). Šī teikuma latviskajā tulkojumā atbilstīgas semantiskas izpaušmei izmantojams vairāk negācijas vārdu, noliegtajiem vietniekvārdiem papildus lietojot noliegtas verbu formas.

Taču ir gadījumi sengrieķu valodā, kad divi vai vairāki noliegumi savstarpēji papildina viens otru attiecībā uz vienu un to pašu izteikuma locekli, vienu izteikuma domu, vienu un to pašu predikatīvo pazīmi.

Tad atkarībā no lietoto negācijas vārdu veida, verbu formām, ar ko saistās, un novietojuma pozīcijas teikumā darbojas dažādi principi un veidojas krasi atšķirīga izteikuma semantika, pastiprinot izteikto noliegumu vai – tieši otrādi – pārvēršot to apgalvojumā.

Protī, ja sengrieķu valodas izteikumā vienkāršam noliegumam seko noliegtais saliktenis vai arī izteikumā lietoti tikai salikti negācijas vārdi un vienkāršā nolieguma vispār nav, izteiktā negācija tiek pastiprināta.

- (5) a. *μη̄ θορυβήσῃ* *μη̄δεῖς* (D. 5. 15)
ne trokšņot.SBJV.AOR.ACT.3SG **neviens.NOM**
 ‘Lai neviens netrokšņo!’

- b. *οὐκ ἔστι μητρὸς οὐδὲν*
ne būt.prs.3sg *μάτε*.GEN **neviens/nekas.NOM.N**
ἦδιον τέκνοις. (Eur. frgm. 358)
 patīkamāks.ADJ.NOM.N bērns.DAT.PL
 ‘Bērniem nav nekā mīļāka par māti.’

- c. [*ὁ νόμος*] *οὐκ ἔῃ* *εἰσιέναι, οὗ ἂν ἦ*
 [likums.NOM] **ne** atļaut.prs.3sg ieiēt.inf kur prt būt.sbjv.3sg
ὁ τετελευτηκώς, οὐδεμίαν
 tas.art.nom.m miris.ptcp.prf.act.nom.m **neviens.ACC**
γυναῖκα... (D. 43. 63)
 sievietē.ACC
 ‘[Likums] neļauj (aizliedz) nevienai sievietei ieiēt [tur], kur var būt mirušais.’

Minētajos piemēros salikts noliegums (noliegto vietniekvārdu formas) papildina vienkāršo noliegumu, kas lietots ar galveno verbu.

Runājot par vienu predikatīvo pazīmi, latviskā tulkojumā tāpat kā grieķu valodas variantā te visur izmantojami divi noliegumi: noliegums pie verba un noliegts attiecīgais vietniekvārds.

Atbilstoši sengrieķu valodas normām vienkāršais negācijas vārds šādā gadījumā netiek lietots līdzās saliktenim – tas jāatdala ar vienu vai vairākiem citiem vārdiem, kā tas arī vērojams minētos piemēros, kur par atdalītājiem lietoti *θορυβήσῃ*; *ἔστι μητρὸς* un *ἔῃ εἰσιέναι* kopā ar apzīmētāja palīgteikumu.

Noliegtie salikteni turpretim var atrasties arī līdzās:

- (6) a. *μηδέποτε μηδὲν αἰσχρὸν*
nekad.ADV **nekas.ACC.N** apkaunojošs.ACC.N
ποιήσας ἔπιζε
 izdarījis.ptcp.aor.act.nom.m cerēt.imp.2sg
λήσειν. (Isoc. 1. 16)
 būt/tikt_apslēptam.inf.fut.act.
 ‘Nekad, izdarījis ko apkaunojošu, neceri (burt. ‘neko ceri’), ka tas paliks apslēpts.’

- b. *πολέμιον οὐκέτι οὐδένα ἐωρῶμεν* (X. An. 7. 6. 29)
 ienaidnieks.ACC vairs_ne.ADV neviens.ACC redzēt.IPFV.1SG
 ‘Nevienu ienaidnieku mēs vairs neredzējām.’
- c. *φαίην δ’ ἄν ἔγωγε μηδενὶ*
 teikt.OPT.1SG PRT PRT es_patiesi.NOM **neviens.DAT**
μηδεμίαν εἶναι παίδευσιν παρὰ τοῦ
neviens.ACC.F būt.INF izglītība.ACC no tas.ART.GEN
μὴ ἀρέσκοντος. (X. Mem. 1. 2. 39)
ne patīkošs.PTCP.PRS.ACT.GEN.M
 ‘Bet es teiktu, ka neviens negūst izglītību no [skolotāja], kurš nepatīk.’
 (burt. ‘nav nekāda izglītība no nepatīkama/-oša [skolotāja]’)

Pirmajos divos piemēros sengrieķu valodā līdzās lietoti noliegtais adverbs (*μηδέποτε* ‘nekad’, *οὐκέτι* ‘vairs ne’) un noliegtais vietniekvārds (*μηδέν* ‘neko’, *οὐδένα* ‘nevienu’), trešajā piemērā – divi noliegtie vietniekvārdi. Negācijas vārds *μή* attiecas uz *ἀρέσκοντος*, un tādējādi te veidojas atsevišķa predikatīva pazīme. Turklāt abi noliegumi katrā piemērā ir viena veida: ar *οὐ* vai *μή* pamatā. Visos piemēros atkārtotais (divkārtotais) noliegums pastiprina izteikto negāciju. Latviešu valodas tulkojumā šajos gadījumos izmantojams gan noliegtais apstākļa vārds vai vietniekvārds (sengrieķu izteikumu pirmais noliegtais komponents), gan noliegtais predikāts (sengrieķu izteikumu otrais noliegtais komponents).

Citādi turpretim ir, ja, runājot par vienu predikatīvo pazīmi, sengrieķu valodas izteikumā pēc salikta negācijas vārda lietots vienkāršs noliegums (*οὐ* vai *μή*). Šajā gadījumā noliegumi it kā savstarpēji dzēš viens otru un izteikumā kopumā veidojas apstiprinājuma semantika:

- (7) a. *οὐδέεις οὐκ ἔπασχε τι* (X. Smp. 1. 9)
neviens.NOM **ne** ciest.IPFV.3SG kaut_kas.ACC.N
 ‘ikviens ko cieta’
- b. *οὐδὲ τὸν Φορμίωνα ἐκεῖνος οὐχ*
un_ne tas.ART.ACC. Formions.ACC tas.PRON.NOM **ne**
ὀρᾷ. (D. 36. 46)
 redzēt.PRS.3SG
 ‘Viņš redz arī Formionu.’
- c. *οὐδέ γε ὁ ἰδίᾳ πονηρὸς*
un_ne patiesi tas.ART.NOM.M *privāti*.ADV nekrietns.ADJ.NOM
οὐκ *ἄν γένοίτο δημοσίᾳ χρηστός* (Aes. 3. 78)
ne PRT *klūt*.OPT.AOR.3SG tautā/publiski.ADV krietns.ADJ.NOM
 ‘un [vīrs], kurš privātā [dzīvē] nekrietns, nevarētu klūt tautā (publiski) krietns’

Visos piemēros izteikuma sākumā lietots saliktenis ar *οὐ* pamatā (*οὐδέεις* ‘neviens’, *οὐδέ* ‘nedz’) un vai nu tūlīt blakus, vai arī tālākā izteikuma daļā pēc dažiem vārdiem izmantota vēl vienkārša negācijas partikula, kas attiecas uz to

pašu izteikuma izteicēju, raksturo to pašu predikatīvo darbību, atceļot/dzēšot pirmo noliegumu. Izteikumam kopumā veidojas apgalvojuma semantika. Jāatzīst gan, ka šādi noliegumu kombinējumi, salīdzinot ar iepriekš minētajiem, vērojami retāk.

Taču sengrieķu valodā ir arī specifiskāki gadījumi, kam vērts pievērst uzmanību. Proti, kad līdzās izteikumā izmantotas abas dažādās nolieguma partikulas *οὐ* un *μή*.

Grieķu valodā (tāpat kā citās) ir vārdi, sevišķi darbības vārdi, un vārdu savienojumi, kuru nozīme jau savā ziņā izsaka negācību, piem., kā latviešu valodā *atteikties, noraidīt, aizliegt, izvairīties* u. tml., tā sengrieķu valodā *ἀντιλέγειν* ('iebilst'), *ἀπαγορεύειν* ('aizliegt'), *ἀμφιλέγειν, ἀμφισβητεῖν* ('strīdēties'), *ἀπιστεῖν* ('neticēt, šaubīties'), *ἀποκρύπτεσθαι* ('noslēpt, noklusēt'), *ἀποψηφίζεσθαι* ('balsot pret'), *ἀρνείσθαι* ('noliegt, noraidīt'), *διαμάχεσθαι* ('strīdēties, pretoties'), *ἀντέχειν, ἐναντιοῦσθαι* ('pretoties'), *ἔχειν, ἀπέχειν* ('atturēt'), *κωλύειν* ('kavēt, neļaut'), *φεύγειν* ('bēgt, izvairīties'), *πάειν* ('pārtraukt'), t. sk. *baidīšanās/piesargāšanās* verbi *ἐυλαβεῖσθαι* ('piesargāties'), *φολάττεσθαι* ('sargāties'), *δειδιέναι, φοβεῖσθαι* ('baidīties'), *δεινόν ἐστί, δέος ἐστί, φοβερόν ἐστί* ('ir/pastāv briesmas') u. tml.

Šos negatīvas nozīmes verbus un vārdu savienojumus izteikumā nereti papildina infinitīvs ar it kā lieku nolieguma partikulu *μή*, lai pastiprinātu galvenā verba negatīvo nozīmi.

- (8) a. *ἀποκωλύσαι* τὸς Ἕλληνας
atturēt.INF.AOR tas.ART.ACC.PL.M grieķis.ACC.PL
μή ἐλθεῖν (X. An. 6.4.24)
ne iet/nākt.INF.AOR
'atturēt grieķus no nākšanas'
- b. *φῆς* ἦ *καταρνεῖ* *μή* *δεδρακέναι*
teikt.PRS.2SG vai noliegt.PRS.MED.2SG **ne** darīt.INF.PRF
τάδε; (S. Ant. 442)
šis/tas.PRON.ACC.PL.N
'Saki, vai tu noliedz, ka esi to darījusi?'
- c. *τὸν* *ἱερα* *ἀπέκτεινε*
tas.ART.ACC.SG.M priesteris.ACC nogalināt.AOR.3SG
ἀπαγορεύοντα *μή* *κινέειν*
aizliedzošs.PTCP.PRS.ACT.ACC.M **ne** kustināt.INF
τὸν *ἀνδριάντα.* (Hdt. 1. 183)
tas.ART.ACC.SG.M statuja.ACC.SG.M
'viņš nogalināja priesteri, kurš aizliedza kustināt statuju'
- d. *ἐυλαβήσεσθε* *μή* *πολλῶν* *ἐναντίον*
piesargāties.FUT.MED.2PL **ne** daudz.GEN.PL klātbūtnē/klātesot.ADV
λέγειν (Pl. Euthd. 304a)
runāt/teikt.INF
'Jūs piesargātiesiet runāt daudz klātbūtnē (publiski).'

Visos piemēros infinitīvs papildināts ar nolieguma partikulu *μή*, kas pastiprina jau galvenajā verbā ietverto negatīvo nozīmi, bet citu, papildu semantisku niansi nesniedz. Uzsvērtā doma: ‘lai grieķi nenāk’, ‘neesi darījis’, ‘nekustināt’, ‘jūs nerunāsiet’. Noliegums šajos gadījumos latviešu valodā nav tulkojams.

Savukārt, ja šāds *noliegšanas*, *aizliegšanas*, *atteikšanās* u. tml. verbs lietots ar noliegumu vai izmantots jautājumā, uz kuru gaidāma noliedzoša atbilde, infinitīvu lieto kopā ar līdzās minētām divām negācijas partikulām *μή οὐ*. Izņēmumi ir tikai savienojumi *οὐ φημι* (‘es noliedzu’), *οὐκ ἔω* (‘aizliedzu’), *οὐκ ἔθελω* (‘negribu’). Minētajos gadījumos tad abām – gan ievadošajai, gan pakļautajai (atkarīgajai) teikuma daļai – veidojas apgalvojuma nozīme.

(9) a. *οὐκ ἀνατίθεμαι μή οὐ καλῶς λέγεσθαι* (Pl. Men. 89d)
ne mainīt.PRS.MED.1SG **ne ne** labi.ADV runāt/teikt.INF.MED
 ‘es nenoliedzu, ka labi/pareizi teikts’ (burt. ‘nemainu [savu viedokli]’)
 (resp. palieku pie sava viedokļa/sacītā)

b. *οὐδείς πώποτε ἀντεῖπεν μή οὐ καλῶς*
neviens.NOM jebkad.ADV iebilst.INF.AOR **ne ne** labi.ADV
ἔχειν αὐτούς (νόμους) (D. 24. 24)
 turēt/būt.INF tas.PRON.ACC.PL.M likums.ACC.PL
 ‘neviens nekad nenoliedza, ka tie (likumi) ir labi’
 (resp. ‘visi apgalvoja, ka tie ir labi’)

c. *τίνα οἷει ἀπαρνήσεσθαι μή οὐχί*
 kas/kurš.ACC.SG.M domāt.PRS.2SG noliegt.INF.FUT.MED **ne ne**
 καὶ αὐτὸν ἐπίστασθαι τὰ
 arī tas/viņš.ACC.SG.M zināt.INF.PRS.MED tas.ART.ACC.PL.N
δίκαια; (Pl. Grg. 461c)
 taisnīgs.ADJ.ACC.PL.N
 ‘Kurš, tavuprāt (burt. ‘tu domā’), noliegs, ka arī viņš zina, kas ir taisnīgs (burt. ‘to taisnīgo’)?’ (resp. ‘ikviens apgalvos, ka arī viņš zina, kas ir taisnīgs’)

Uzmanīgi tverama šādu izteikumu nozīme, un rūpīgi veidojams tulkojums latviešu valodā. Valodas līdzekļu ar nolieguma semantiku blīvējums šādos gadījumos kalpo apstiprinošas domas, izteikti spēcīga apgalvojuma paušanai. Jo sevišķi jautājumu gadījumā jaušama stilistiska konotācija: izteikuma autors ir pārliecināts par savu pozīciju un lielā mērā arī adresāta reakciju un netieši izteikumā atklāj savu attieksmi, ko marķē izmantotie valodas līdzekļi, tostarp – lietotais noliegums. Virsteikumā latviešu valodas tulkojumā noliegumu iespējams iekļaut, bet negācijas vārdus *μή οὐ* ar atbilstīgu noliegumu nav iespējams atveidot.

Abas negācijas partikulas *μή οὐ* ierasti sengrieķu valodā lietotas arī izteikumos ar baidīšanos (arī bažas, piesardzību) izsakošiem darbības vārdiem vai vārdu savienojumiem (piem., *ἐνλαβεῖσθαι* (‘piesargāties’), *φυλάττεσθαι* (‘sargāties’), *δειδιέναι*, *φοβεῖσθαι* (‘baidīties’), *δεινόν ἐστι*, *δέος ἐστί*, *φοβερόν ἐστι* (‘ir/pastāv briesmas’)). Šādos izteikumos palīgteikumā vienmēr izmantota partikula *μή*

(kas tālāk attīstās kā saiklis (Smyth 1984, 500)), taču atkarībā no tā, vai līdzās izmantota arī otra negācijas partikula *οὐ*, mainās izteikuma semantika: *μή* norāda uz runātāja bailēm/bažām, ka minētais notiek/var notikt, *μή οὐκ* norāda uz bažām, ka tas nenotiek/var nenotikt.

(10) a. *φροντίζω* *μή* *κράτιστον* *ἤ*
 apsvērt.PRS.1SG **ne** vislabākais.ADJ.NOM.SG.N *būt*.SBJV.3SG
μοι *σιγᾶν*. (X. Mem. 4. 2. 39)
 ES.DAT klusēt.INF.PRS
 ‘Es apsveru [ar bažām], vai tikai man vislabāk nebūtu klusēt.’

b. *ἔδεισαν* *οἱ* *Ἕλληνας* *μή*
baidīties.AOR.3PL *tas*.ART.NOM.PL.M *grieķi*.NOM.PL **ne**
προσάγοιεν *πρὸς* *τὸ*
κέρας (X. An. 1.10.9)
 virzīties_pret.OPT.PRS.3PL uz/pret *tas*.ART.ACC.SG.N
 rags/spārns.ACC.SG.N
 ‘grieķi baidījās, ka viņi varētu uzbrukt [karaspēka] spārnam’

c. *οὐ* *τοῦτο* *δέδοικα,* *μή οὐκ ἔχω*
ne *tas*.PRON.ACC.SG.N **baidīties**.PRF.1SG **ne ne** *turēt*.PRS.1SG
ὃ *τι* *δῶ* *ἐκάστω*
kas.PRON.ACC.SG.N *dot*.SBJV.AOR.1SG *katrs*.DAT.SG
τῶν *φίλων* .. *ἀλλὰ* *μή οὐκ ἔχω*
tas.ART.GEN.PL *draugs*.GEN.PL *bet* **ne ne** *turēt*.PRS.1SG
ίκανοῦς *οἷς* *δῶ*. (X. An. 1. 7. 7)
pietiekams.ACC.PL.M *kas*.PRON.DAT.PL *dot*.SBJV.AOR.1SG
 ‘Es baidos nevis, ka man nav (varētu nebūt) pietiekami, ko dot katram no draugiem .., bet ka man nav pietiekami [draugu], kam dot.’

d. *δέδιμεν* *μή οὐ βέβαιοι* *ἦτε* (Th. 3. 57)
baidīties.PRF.1PL **ne ne** *uzticams*.NOM.PL *būt*.SBJV.2PL
 ‘baidāmieš, ka neesat/vai esat uzticami’

Kā vērojams minētajos piemēros, šādi izteikumi ar bažu/baidīšanās nozīmi latviešu valodā tulkojami dažādi. To kompleksā semantika liek katrā gadījumā, ņemot vērā kontekstu, izteikuma laiku un modalitāti, meklēt atbilstošāko nozīmes atveidošanas formu un valodas līdzekļus. Iespējams saglabāt sengrieķu izteikumā lietoto noliegumu, bet iespējams arī no tā pilnībā atteikties.

Tāpat sengrieķu valodā partikulas *μή οὐ* līdzās izmanto vēl arī citos gadījumos gan ar finītām verbu formām, gan, piem., ar infinitīvu un ar divdabi, kas atkarīgs no noliegta verba (plašāk sk., piem., Smyth 1984, 624–626; LSJ 1992, 1129).

Visbeidzot jāatzīmē, ka dažkārt sastopami arī savienojumi ar otrādu vienkāršo negācijas partikulu secību, proti, *οὐ μή*. Pirmkārt, tas tiek izmantots apgalvojumos par nākotni, izsakot spēcīgu noliegumu, piem.:

- (11) a. *μὰ τὸν Ἀπόλλω οὐ μὴ σε*
 [zvēru].PRT tas.ART.ACC.SG.M Apollons.ACC **ne ne** tu.ACC
ἐγὼ περιόψομαι ἀπελθόντα (Ar. Ra 508)
 es.NOM pieļaut.FUT.1SG aizgājis.PTCP.AOR.ACT.ACC.M
 ‘zvēru pie Apollona, es neļaušu tev aiziet’
- b. *ἦν νικήσωμεν, οὐ μὴ ποτε ὑμῖν*
 ja uzvarēt.SBJV.AOR.1PL **ne ne** kaut_kad jūs.DAT
Πελοποννήσιοι ἐς τὴν χώραν
 peloponēsietis.NOM.PL uz/iekš tā.ART.ACC.SG.F zeme.ACC
ἐσβάλωσιν (T. 4. 95. 2)
 iebrukt.SBJV.AOR.3PL
 ‘ja uzvarēsīm, peloponēsieši nekad niebruks jūsu zemē’
- c. *καὶ τοῦτο γὰρ εὖ εἶδέναι χρῆ*
 un tas.PRON.ACC.SG.N jo labi.ADV zināt.INF vajag
ὅτι οὐ μὴ δυνήσεται Κῆρος εὔρειν .. (X. Cyr. 8. 1. 5)
 ka **ne ne** varēt.FUT.MED.3SG Kīrs.NOM atrast.INF.AOR
 ‘jo tas labi jāpatur prātā, ka Kīrs nevarēs atrast ..’
- d. *οὐ μὴ σοι δύνωνται ἀντέχειν*
ne ne tu.DAT varēt.SBJV.PRS.MED.3PL pretoties.INF
οἱ πολέμοι (X. HG. 11. 15)
 tas.ART.NOM.PL.M ienaidnieks.NOM.PL
 ‘ienaidnieki tev nevarēs pretoties’

Šādā secībā abas vienkāršās nolieguma partikulas var tikt lietotas gan virsteikumā, gan palīgsteikumā. Lielākoties tās izmanto kopā ar predikātu aorista, retāk prēzenta konjunktīvā, kā arī futūra indikatīvā.

Visos gadījumos – neatkarīgi no teikuma daļas, kā arī predikāta formas – te vērojama pausta spēcīga subjektīva runātāja pārlicība par izteikto. Un nereti tas tiek marķēts vēl ar citiem valodas līdzekļiem, kā a. un c. piemērā: ar zvēresta formulu *μὰ τὸν Ἀπόλλω* (‘zvēru pie Apollona’) un noteiktas leksikas izmantojumu *τοῦτο γὰρ εὖ εἶδέναι χρῆ* (‘jo tas labi jāpatur prātā’).

Otrkārt, *οὐ* un *μὴ* līdzās šādā secībā sengrieķu valodā lieto spēcīgos aizliegumos. Parasti ar darbības vārdu futūra indikatīvā un lielākoties vienskaitļa 2. personā.

- (12) a. *ὦ θύγατερ, οὐ μὴ μῦθον ἐς*
 INTJ meita.VOC **ne ne** vārds/runa.ACC uz/iekš
πολλοὺς ἐρεῖς. (Eur. Supp. 1066)
 daudz.ACC.PL.M runāt.FUT.2SG
 ‘Ak, meit, nerunā tā daudz klātbūtnē!’
- b. *ὦ μιαιώτατε τί ποιεῖς;*
 INTJ visnegēlīgākais.VOC kas.PRON.ACC.SG.N darīt.PRS.2SG
οὐ μὴ καταβήσει; (Ar. Vesp. 397)
ne ne nokāpt.FUT.2SG
 ‘Ak, visnegēlīgais, ko dari? Nekāp lejā!’

c. <i>ποῖος</i>	<i>Ζεύς;</i>	<i>οὐ</i>	<i>μή</i>	<i>ληρήσεις:</i>
kāds.PRON.NOM	Zevs.NOM	ne	ne	pļāpāt.FUT.2SG
<i>οὐδ’</i>	<i>ἔστι</i>	<i>Ζεύς.</i>		(Ar. Nu. 367)
un_ne	būt.PRS3SG	Zevs.NOM		
‘Kāds Zevs?! Nepļāpā [niekus]: nav Zeva!’				

Kā rāda piemēri no Eiripīda traģēdijas un Aristofana komēdiju tekstiem, šiem sarunvalodai piederīgiem izteikumiem raksturīga spēcīga ekspresija. Runātājs negatīvi vērtē kādus konkrētās komunikatīvās situācijas apstākļus vai sarunbiedra komunikatīvo darbību un attiecīgi reaģē, cenšoties ietekmēt situāciju. To marķē noteiktu līdzekļu no dažādiem valodas līmeņiem lietojums – gan attiecīgas leksikas, gan noteiktu gramatisko formu, gan sintaktiskās struktūras izvēle. Kā vērojams 12b. piemērā, šāds spēcīgs aizliegums sengrieķu valodā var tikt izteikts savā ziņā ar jautājuma intonāciju, ko gan nav iespējams atbilstoši precīzi atveidot latviešu tulkojumā.

Tādējādi, kaut šajā rakstā bija iespējams pieminēt tikai galvenos pamatprincipus, aplūkotais valodas materiāls rāda, ka sengrieķu valodā veidojusies sarežģīta nolieguma izteikšanas sistēma, kur noteiktas izteikuma semantikas nodrošināšanā sava nozīme ir dažādiem elementiem un to savstarpēja lietojuma principiem.

Noliegums var būt daļējs vai pilnīgs, un tā izteikšanai tiek izmantotas daudzveidīgas dažādu līmeņu valodas vienības, sākot ar vienkāršām negācijas partikulām un dažāda veida salikteņiem (noliegtiem vietniekvārdiem, apstākļa vārdiem, saikļiem un partikulām) un beidzot ar specifisku izteikuma strukturējumu.

Nozīme ir noteiktai negācijas vienību pozīcijai teikumā, kā arī vairāku vienību savstarpējai kombinēšanai. Tāpat svarīga nozīme ir arvien arī plašākam izteikuma kontekstam, vispārējam izteikuma strukturējumam, modalitātei, citiem vārdiem, kas lietoti ar noliegumu, to gramatiskai formai, kā arī leksiskai nozīmei.

Sengrieķu valodā izteiktais noliegums latviešu valodā tulkojams dažādi. Ir gadījumi, kad atbilstīgi latviešu valodas likumībām noliegumu iespējams precīzi atveidot, citkārt turpretim, ņemot vērā kontekstu, izteikuma laiku un modalitāti, meklējami atbilstošāki valodas līdzekļi kompleksās semantikas atveidošanai, tostarp – izmantojot vairāk negācijas vārdu vai, tieši otrādi, atsakoties tulkojumā no nolieguma tieša ietvēruma.

Saīsinājumi un apzīmējumi

1, 2, 3	persona
ACC	akuzatīvs
ADJ	īpašības vārds
ADV	apstākļa vārds
AOR	aorists
ART	artikuls
DAT	datīvs
F	sieviešu dzimte

FUT	nākotne (futūrs)
GEN	ģenitīvs
IMP	pavēles izteiksme (imperatīvs)
INF	nenoteiksme (infinitīvs)
INTJ	izsaukmes vārds (interjekcija)
IPFV	vienkāršā pagātne (imperfekts)
LSJ	Liddell, Henry G., Scott, Robert, Jones, Henry S., Mackenzie, Roderick (eds.). <i>A Greek – English Lexicon</i>
M	vīriešu dzimte
N	nekatrā dzimte
NOM	nominatīvs
PL	daudzskaitlis
PLPRF	plūskvamperfekts (pabeigtā pagātne ar rezultātu pagātnē)
PRF	perfekts (pabeigtā pagātne ar rezultātu tagadnē)
PRON	vietniekvārds
PRS	tagadne (prēzents)
PRT	partikula
PST	pagātne
PTCP	divdabis (participis)
RJ	<i>Russkij jazyk. Enciklopedija</i>
SBJV	konjunktīvs
SG	vienskaitlis
VOC	vokatīvs

Avoti

1. *Aeschines*. 1919. With an English translation by Adams, Ch. D. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.
2. *Aristophanes. Comoediae*. 1907. Vol. 2. Hall, F. W. and Geldart, W. M. (eds.). Oxford: Clarendon Press, Oxford.
3. *Demosthenes. Orationes*. 1903. Butcher, S. H. (ed.). Oxford: Clarendon Press.
4. *Euripidis. Fabulae*. 1913. Vol. 2. Murray, G. (ed.). Oxford: Clarendon Press.
5. *Isocrates*. 1980. Vol. 3. With an English Translation by Norlin, G. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.
6. *Plato. Opera*. 1903. Burnet, John (ed.). Oxford: Oxford University Press.
7. *Sophocles*. 1912. Vol. 1. The Loeb Classical Library, 20. Francis Storr (ed.). London; New York: William Heinemann Ltd.; The Macmillan Company.
8. *Thucydides. Historiae*. 1942. Vol. 2. Oxford: Oxford University Press.
9. *Xenophon. Opera omnia*. 1970 (1910). Vol. 4. Oxford: Clarendon Press.

Literatūra

1. Ahmanova, Ol'ga. 2012. *Slovar' lingvisticheskih terminov*. Moskva: Knizhnyj dom „Librokom”.

2. Crystal, David. 1991. *A dictionary of linguistics and phonetics*. 3rd edition. Cambridge, MA: Basil Blackwell.
3. Ķīķauka, Pēteris. 1934. *Grieķu gramatika. II. daļa. Sintakse*. Rīga: Latvijas vidusskolu skolotāju kooperatīvs.
4. Liddell, Henry G., Scott, Robert, Jones, Henry S., Mackenzie, Roderick (eds.). 1992 (1968). *A Greek – English Lexicon*. Oxford: Oxford University Press.
5. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). 2013. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
6. Rāta, Anna. 1983. *Īss sengrieķu valodas kurss*. Rīga: Zvaigzne.
7. *Russkij jazyk. Enciklopedija*. 2003. Karaulov, J. N. (red.) Moskva: Bol'shaja Rossijskaja enciklopedija; Drofa.
8. Smyth, Herbert Weir. 1984 (1956). *Greek Grammar*. Harvard University Press.
9. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

The paper deals with the negation in Ancient Greek. Special attention is devoted to the principles and practise of using the double negation, and the possibilities to translate it in Latvian.

The analysis of the Ancient Greek language material discloses a complex system and shows that a varied use of different linguistic elements and means (from simple negative particles to specialized structure of utterance) serves to render nuanced semantics of negation.

Negation may be partial or absolute. Furthermore, a variety of elements and aspects have their significance in expression of negative meaning, namely, particular position of negative unit in the utterance, accumulation and mutual combination of several negative units, lexical meaning and grammatical form of the nearby elements, general structure and modality of the utterance, as well as the wider context.

Possibilities to translate negation expressed in Ancient Greek into Latvian are varied. In some cases, it is possible to translate the negation precisely, however, in other cases different linguistic means must be used to render the complex semantics of the Ancient Greek utterance, taking into account the particular context, time and modality of the utterance.

Valoda semantiski funkcionālā aspektā

Languague in semantic and functional aspect

Inta Freimane

Latvijas Universitātes emeritētā profesore

Valodas izpētē jāņem vērā *semantikas* loma un *funkcionālais* aspekts, ko nodrošina valodas *formālā* izveide. Tie ir cieši saistīti ar *valodas līmeņu teorijas* izpratni. Kardināli svarīga ir sintagmātisko un paradigmātisko attieksmju tīkla apzināšana un izpēte līmeņu teorijā. Rietumeiropas valodniecībā līdzīgas problēmas savam laikam atbilstoši izvirzītas un risinātas apmēram pēdējos divsimt gadus, taču joprojām ir aktuālas un dažkārt pretrunīgi interpretētas. Latviešu valodniecībā šo problēmu nozīmīgumu iezīmējis un iespēju robežās risinājis Jūlijs Kārklīņš.

Autore latviešu valodas materiālā ir galvenokārt centusies risināt dažus ar minētajiem aspektiem saistītus jautājumus, it īpaši – interpretēt valodas līmeņu izpratni. Kopā izsecināti pieci līmeņi: 1) fonoloģiski fonētiskais, 2) derivatīvais, 3) morfoloģijas, 4) sintakses un 5) teksta līmenis. Semantika neveido līmeni – tā ietilpst visos līmeņos.

Abos zemākajos līmeņos dominē *leksiskā* semantika un top valodas *leksiski semantiskā bāze*. Gramatiskajā sistēmā no morfoloģijas uz augšu pieaug *gramatiskās* semantikas loma. Līmeņiem, izņemot tekstu, ir *piramidāla* uzbūve, un to balsta piramīdas pamatā esošas konkrētas attiecīgo līmeņu vienības. Pamatojoties uz līmeņu definīciju un J. Kārklīņa uzskatiem, esam izvirzījuši teksta līmeni kā visaugstāko valodas līmeni. Valodas vienību uzbūve kļūst sarežģītāka virzienā no zemākiem uz augstākiem līmeņiem.

Tekstā izteikumu pamatā ir zemāko līmeņu (īpaši sintakses) modeļu pārveides potenciāls atkarībā no komunikatīviem mērķiem. No funkcionāli komunikatīvā viedokļa valodā šķirama 1) derivatīvā sfēra – valodas līdzekļu (galvenokārt leksikas) derivatīvi formālās struktūras organizēšanai, 2) gramatiskās formalizācijas sfēra – valodas funkcionēšanai nepieciešamās formālās izveides nodrošināšanai un 3) funkcionāli komunikatīvā sfēra – saziņas realizēšanai. Kā semantikas, tā arī gramatikas resp. valodas funkcionālā aspekta izpētē aizvien aktuālāka kļūst *opozīciju* izpratne.

Atslēgvārdi: līmeņu hierarhija, paradigmatika, pozīcija, sintagmatika, valodas lauki, valodas leksiski semantiskā bāze, valodas līmeņi.

1. Valoda kā domas paudēja un attīstītāja

„Valodniecībai attiecībā pret visām citām zinātnēm par cilvēku ir jābūt galvenajai zinātnei, jo tā pētī pamatu, uz kura veidojas domas augstākie procesi.”
(Potebnja 1999, 201–202)

Kas ir valoda, un vai mēs varam bez tās iztikt? Kāpēc valoda mums ir tik svarīga? Vispirms jau tāpēc, ka esam domājošas būtnes un savas domas ietērpjam valodā. Valodā mēs varam aprakstīt jebko: dabu un cilvēkus, sabiedrību, sadzīves

un tehnikas problēmas, humanitāro un eksakto zinātņu faktus, mākslu, tajā skaitā arī mūziku un tēlotājmākslu – visu mūsu apkārtējo pasauli un dzīvi tajā.

1.1. Valodas un domāšanas savstarpējās sakarības

Valodas semantika (saturs) un struktūra (forma) realizējas saziņā un ir saistītas ar valodas funkcijām. Filozofiskā aspektā varētu minēt šādas valodas funkcijas (Freimane 1993, 6):

- 1) *domu materializāciju* (valoda kā domāšanas un izziņas līdzeklis);
- 2) *komunikatīvo* jeb *saziņas* funkciju (tā nodrošina sociālās attiecības starp runas subjektu, objektu un adresātu);
- 3) *sociālās prakses organizēšanu* resp. pragmatisko funkciju (vērsta galvenokārt uz objekta ietekmēšanu).

Taču domāšanas un valodas savstarpējās attiecības ir visai pretrunīgas. Doma un valoda nav reāli savstarpēji nodalāmas, proti, „... doma nav materiāls, kuram valoda piešķir formu, jo tās „saturs” nevienu brīdi nav iedomājams bez „formas” vai forma bez sava satura” (Benveniste 1974, 105).

Domāšanas un valodas savstarpējās attiecības ir specifiskas – nesimetriskas. Vārdu nozīmes kā reālo priekšmetu atspoguļotājas ir relatīvi patstāvīgas un rāda procesu un parādību milzīgo daudzumu un daudzveidību.

Taču domas saturam, precizējot Emīla Benvenista (*Émile Benveniste*) teikto, ne vienmēr ir vajadzīga tieši valodas verbālā izteiksme. Domas apjoms var būt daudz plašāks par valodu, jo bez valodas zīmēm mēs izmantojam vēl citus līdzekļus (tēlus, simbolus, arī sadzīviski nosacītas zīmes – mīmiku, žestus, pat dažādas situatīvi nosacītus priekšmetus un pazīmes, piem., ziedus un krāsas). Valoda ir līdzeklis, ar kuru cilvēks *cenšas izziņāt un saprast pats sevi*.

1.2. Teorija par nozīmi kā lietojumu

Nespeciālisti valodu bieži identificē ar vārdu – ar leksiku, un tas ir likumsakarīgi, jo valoda patiešām sākas ar **vārdu** kā *priekšstata* atveidotāju.¹ (Par to sk. Humboldt 1984, 343.)²

Analītiski izziņot jutekliskos tēlus, mēs iegūstam ar vārdiem nosauktus *jēdzienu*s, kuri mūsu apziņā veido *noteiktu sistēmu*. Tās izveidi ietekmē

- 1) *subjektīvais* faktors – runātāja subjektīvā attieksme pret valodas līdzekļu izvēli;
- 2) *objektīvais* – valodā reāli un no valodas lietotāju gribas neatkarīgi pastāvošas *relatīvi gatavas vispārinātas strukturālas* vienības, kam piemīt spēja attīstīties mainoties. Valoda – tāpat kā Rīga – nekad nav gatava.

Kad 20. gs. otrajā pusē vajadzēja projektēt jaunas skaitļošanas sistēmas, zinātnieki centās saprast, kā cilvēka smadzenes ierobežotā laika posmā spēj pārstrādāt un pārraidīt milzīgus zināšanu masīvus. Aktivizējās pētījumi filozofijā un lingvistikā un veidojās koncepcija par *nozīmi kā lietojumu*, saistot *valodas* un *apziņas* izpēti un modelēšanas jautājumus (Wittgenstein 1953; Dammit 1987;

¹ Šeit un turpmāk citējamo avotu teksta atstāstījumā izcēlumi mani – I. F.

² Raksts datēts ar 1821. gadu.

Searle 1987). Revidējot loģisko un filozofisko pieeju valodai, veidojās dažādas koncepcijas un virzieni.

20. gs. 60. un 70. gados strauji sākās valodas funkcionēšanas reālo apstākļu un valodas pragmatisko aspektu izpēte. Ļoti ietekmīgas bija Ludviga Vītgenšteina (*Ludwig Wittgenstein*) vēlinās idejas; galvenās no tām:

- 1) jāanalizē parastā valoda neattīrītā, pirmatnējā veidā;
- 2) valodas izpētē jāņem vērā subjektīvi faktori.

Ņemot vērā *nevalodisko situāciju* (ko veido cilvēka darbības sistēma kopumā), tapusi koncepcija par *nozīmi kā lietojumu*. Tā ir likusi pamatus daudziem pētījumiem pragmatikā un attīstījusies galvenokārt divos virzienos:

- 1) analizējot *dabīgās sarunvalodas faktisko lietojumu*;
- 2) ar pretēju tendenci – secinot, ka *nozīmi nedrīkst pielīdzināt lietojumam*, bet jēdzienu – konvencijai.

Konstruktīvāks ir bijis otrais virziens, jo tajā galvenā uzmanība veltīta nevis izteikumā dotajam, bet valodas lietojuma *kontekstam*. Konteksta izpratne ir paplašināta, ņemot vērā to, ka cilvēkiem ir atšķirīga izziņas un dzīves pieredze, individuāli nodomi un mērķi, nepieciešamība un normas, zināšanas un pārliecība u. tml. Valodas lietojums ir sarežģīts, jo lietotāji vienlaikus dara daudz darbu: plāno, veido un vada dialogus, uztver, glabā un pētī zināšanas u. tml. Šīs darbības ir grūti modelēt.

Filozofi min *pilnu valodas lietojuma modeli*, tā saistot valodas un apziņas jautājumus un izvirzot jautājumu par *mākslīgo intelektu* – tātad apziņas modelēšanu (kas, pēc autores domām, vispār ir apšaubāma).

Lai atvieglotu starpnāciju saziņu, visā civilizācijas vēsturē vērojami universālu valodu meklējumi. Tie notiek arī pašreiz. Pirmkārt, universālu valodu lomā ir tikušas izmantotas *dabīgās* valodas. Zinātnē izmantota grieķu un vēlāk arī latīņu valoda, 17. gs. diplomātijā un aristokrātu aprindās kā „pasauls valoda” izmantota franču valoda, pašreiz savā ziņā par starptautisku valodu varam uzskatīt angļu valodu. Tomēr neviena pastāvoša dzīvā valoda nespēj veikt universāla starpnāciju saziņas līdzekļa funkciju – traucē *runātāju nacionālā pašapziņa*. Neder arī mirusi valoda, jo tā nespēj reaģēt uz dažādām sociālām pārmaiņām.

Universālai valodai vajadzētu būt no visiem viedokļiem neitrālai. Jau 17. gs. ir izvirzīts jautājums par vispārlietojamu zinātnes valodu – tātad par mākslīgu valodu. Ir projektētas dažādas klasifikāciju valodas un loģiski konstruētas valodas (piem., esperanto, ido u. c.). Secinājums: katra formāli veidota valoda ir ievērojami nabadzīgāka par jebkuru dabīgo valodu.

Nozīme attiecas uz *ideālo sfēru* cilvēka apziņā (Solncev 1974, 5). Vadims Solncevs (*Vadim Solncev*) uzsver, ka domu kā ideālu apziņas faktu nevar atdalīt no domājošām smadzenēm, izņemt, piestiprināt skaņu kompleksam un pārcelt citā sfērā, lai ieliktu klausītāja galvā. *Pašā skaņu kompleksā* – noteikta garuma skaņu viļņu svārstībās – *nekādu domu nav* (Solncev 1974, 5). Tomēr domas tiek pārraidītas un uztvertas. Ar skaņu kompleksu kaut kas tiek nosaukts, un zīmju izmantotājam ir jāzina, ko katra attiecīgā zīme nosauc. Runātājs ar fiziska signāla palīdzību paziņo, ka viņam galvā ir kāda doma vai ideja. Uztvērēja galvā savukārt parādās nevis doma vai ideja no ārienes, no runātāja galvas, bet gan sava, un tā

ir analogiska runātāja paustajai domai vai idejai. Tātad *sapratne ir* sava veida *rezonanse*, un tās adekvātums runātāja domai var būt pilnīgs vai daļējs, var arī būt neatbilstme resp. nesapratne. Nozīme kā apziņas fakts kļūst par valodas faktu tad, kad tā tiek nostiprināta ar valodas zīmēm. Tā ir saistīta ar jēdzienu, kas pastāvīgi attīstās, lai adekvāti spētu atspoguļot īstenību.

Vārda nozīme ir stabila – tajā ir ietverts visiem valodas lietotājiem zināms jēdziena pazīmju minimums. Nozīme padara valodas zīmi lietojamu. Valodas vienības kā satura vienības ar dažādām nozīmēm spēj izteikt dažādas domas un idejas. Tā kā reālo priekšmetu, procesu u. tml. apkārtējā pasaulē ir milzum daudz, nozīme spēj realizēt savu funkciju tikai tāpēc, ka tai ir *atspoguļotājas* raksturs. Noteiktā valodas attīstības posmā nozīmes ir stabilas – tā ir *relatīva stabilitāte*, kas nodrošina valodas nepārtrauktu lietošanu saziņā.

Valodai attīstoties, *nozīmes mainās*, un tā ir *galvenā valodas attīstības forma* (Solncev 1974, 10). Domas saturiski attīstās, un pati doma ir kaut kas vairāk par vienkāršu valodas nozīmju summu, kaut arī valodas nozīmes tajā organiski ietilpst.

Radot jaunas nozīmes, domāšana balstās uz jau esošām un pati no tām materializējas. Valoda ir gan domas produkts, gan arī tehnisks līdzeklis domas materializēšanai. *Radoša ir nevis valoda, bet domāšana* (Solncev 1974, 11).

2. Semantikas loma valodā

Ar polisēmisko terminu *semantika* valodniecībā tiek saprasta gan attiecīgā valodniecības nozare (*semasioloģija*), gan valodas vienības saturs (nozīme). Tieši satura izpratne rada reālas grūtības valodas izpētē, kaut gan empīriski katrs valodnieks zina, kas ir nozīme. Izpratni sarežģī fakts, ka *nozīmi nav iespējams tieši novērot un izmērīt*.³

Grieķu cilmes termins *semantika* valodniecībā ienācis 19. gs. beigās – to ieteicis Mišels Breals (*Michel Bréal* 1913). Semantika resp. nozīmes – gan *leksiskas*, gan *gramatiskas* – piemīt kā visai valodas sistēmai kopumā, tā arī katrai no apakšsistēmām atsevišķi. Jo lielāks sistēmas apjoms, jo svarīgāka tajā tā sauktā *dziļā semantika* (t. i., visabstraktākā semantika, semantika ar vislielāko vispārinājumu).

2.1. Semantika kā iekšējās opozīcijas saturs ↔ forma primārais loceklis

Analizējot valodu, mēs bieži sastopamies ar dažādu pazīmju nosacītu relatīvi opozicionāru raksturu *valodas vienību iekšienē*, un tas mums ļauj izvirzīt jēdzienu un tam atbilstošu terminu *iekšējā opozīcija*. Par iekšējo opozīciju valodā varētu saukt divas nedalāmas un tikai relatīvi resp. analītiski šķiramas daļas – *saturu* un *formu*. Saturs – *semantika* – ir *valodas dvēsele* (Solncev 1974, 4), tātad tā ir valodā galvenā un primārā – tā ir *dominante*. Tai pievērsīsim īpašu uzmanību.

Senas vārdnīcas un citi materiāli rāda, ka valodnieki ar nozīmēm ir strādājuši jau ļoti sen. Ir izvirzīti dažādi jautājumi, piem., vai vispār pastāv īsta un patstāvīga vārda nozīme, vai savā starpā jānorobežo leksiskā nozīme no gramatiskās u. tml.

³ Par to, piem., runā V. Čeifs (Chafe 1975, 92), V. Solncevs un citi.

2.2. Valodas vienību semantiskais korektums

Daudzi pazīstami valodnieki, domājot par formas un satura savstarpējo atbilstību, saskārušies ar svarīgu jautājumu: vai formāli korektas, bet no saziņas viedokļa aplamas sintaktiskas struktūras vajadzētu uzskatīt par pilntiesīgiem valodas faktiem. Tādas struktūras ir, piem., *četrstūrainis aplis, divreiz divi ir pieci* u. tml. (Bréal 1913, 224; Jespersen 1925, 116; Budagov 1976, 56–59 u. c.) M. Breals uzskata, ka tādas struktūras kā *četrstūrainis aplis* valodā ir iespējamas. Oto Jespersens (*Otto Jespersen*) struktūru *divreiz divi ir pieci* uzskata par gramatiski pareizu, bet leksiski kļūdainu, nepareizu. Vai šādas struktūras ir valodas fakti? Formāli it kā būtu. Vai tās var izmantot pilntiesīgai komunikācijai? Apšaubāmi, jo tās nav patiesas, neatbilst lietu dabai, ideju kārtībai un attiecībām sociumā. Jāņem vērā tēze, ka **sapratne ir centrālā problēma valodā**⁴, un arī tas, ka valoda īpatnēji translē mūsu domāšanas likumus. Galvenais nosacījums tam, lai katra vienība jebkurā līmenī iegūtu lingvistisku statusu, ir saprātīgums (Benveniste 1974, 132).

Semantika ir cieši saistīta ar valodas funkcijām. Vilhelms fon Humbolts (*Wilhelm von Humboldt*) par valodas vērtējuma kritērijiem uzskata *skaidrību, noteiktību* un tautas radīto *ideju dzīvīgumu* (Humboldt 1984, 329).

2.3. Lauku teorija valodniecībā

Pašreiz sabiedrības galvenā vēlme ir *adekvāti izmantojamas informācijas pārraides un uztveres nodrošināšana*. Atbilstoši informācijas teorijas prasībām informācijas nesēja spēj būt tikai *pēc noteikta parauga organizēta sistēma*. Valoda gan pēc formas, gan pēc satura atbilst šīm prasībām. Informācijas *precizitāti* un *pilnīgumu* nodrošina valodas līdzekļu izvēle no atbilstošiem **valodas laukiem**, kuri balstās uz attiecīgās valodas leksisko un gramatisko semantiku.

„Lauka princips ir viens no valodas faktu sistēmiskas analīzes veidiem.” (Bondarko 1972, 20) Lauka galvenā pazīme ir *opozicionāls* dalījums *centrs ↔ perifērija*. *Centrs* ir maksimāli specializēts, funkcionāli noslogots, un tā elementi ir regulāri un bieži lietoti. *Perifērija* ir mazāk specializēta, tās elementi ir mazāk regulāri vai neregulāri un tiek lietoti retāk.

2.3.1. Semantiskie, resp., leksiski semantiskie, lauki

*Semantiskie lauki*⁵ ir pētīti vairāk nekā gramatiskie, īpaši konkrētu vārdšķiru robežās. Piem., latviešu valodniecībā ir pētīti skaņu verbi, runāšanas verbi u. tml. Pašreiz latviešu valodniecībā plašāk un daudzpusīgāk pētīts, piem., *personas semantiskais lauks* (Freimane 2008, 122). Semantisko lauku tīklā cilvēka darbību rāda *agensa lauks* (Freimane 2008, 123), kurā ietilpst agensa fiziskais, psihiskais, intelektuālais un sociālais mikrolauks. *Agensa sociālās darbības lauks*

⁴ Šo tēzi ir izvirzījis, piem., Ļevs Ščerba (*Lev Shherba* 1974, 25–30). Uz teikto neattiecas leksikas aktualizācija dzejā [*mākonis biksēs* V. Majakovskim], arī semantiskas nesavienojamības izmantojums vārdkopā *atmiņas par nākotni* u. tml. Minētie piemēri ir *valodas fakti*, jo šādos gadījumos semantiska nesavienojamība atkāpjas vārdu nozīmju apzinātas aktualizācijas priekšā

⁵ Tradīcijas un īsuma dēļ izmantosim šo valodniecībā ērtības dēļ parasti lietoto terminu, kaut gan precīzāks būtu termins *leksiski semantiskie lauki*, jo arī gramatiskajos laukos galvenā ir semantika – gramatiskā semantika.

ir visplašākais no tiem (Freimane 2008, 125) – tajā ietilpst viss praktiskajā dzīvē nepieciešamais, visaktuālākā leksikas sistēmas daļa. Te reizēm aktualizējas īpašas tendences un, iespējams, izpaužas arī modes untumi. Piem., pašreiz ir aktualizējies semantiskais lauks, kurā ietilpst ar indivīda dzīvības funkciju uzturēšanu un aktivēšanu saistīti valodas līdzekļi: viss, kas saistīts ar uzturu, ēšanu, dzeršanu, dzēriena liešanu, ēdiena, dažādu produktu un priekšmetu svēršanu, ēdiena gatavošanu un tam izmantojamiem traukiem un instrumentiem u. tml. Piem., vārdi resp. vārdkopas *garša, garšot, ēdiens, gardēdis, simt gramu* u. tml. tiek iesaistītas intelektuālas nozīmes semantiskajos laukos un attiecinātas uz zinātņi, kultūru – mākslu, literatūru u. tml. Piem., *Simt gramu kultūras; Kurā katlīnā mēs to* [runa ir par filmām] *likšim?* (Dita Rietuma – Radio 1, 04.01.2013. – Kultūras Rondo); *Mūsu mākslinieki nav ne par m ..* [nepabeigts paliek frazeoloģisms *ne par matu*] *ne par gramu sliktāki* (Laima Slava – Radio 1, 17.02.2014. – Kultūras Rondo).

2.3.2. Gramatiskie lauki

Valodas *gramatiskie lauki* ir ne mazāk svarīgi par semantiskajiem. Tie rāda gramatiskās attieksmes ar gramatisko formu palīdzību.

Tieši gramatiskās nozīmes veido iekšējo kārtību – valodas struktūru – kā saziņā izmantojamu sistēmu. Daži gramatisko nozīmju veidi ir *abstrakciju abstrakcijas*, un tajās atspoguļoti ārpus valodas pastāvoši sakari un attieksmes.

Gramatiskās nozīmes, tāpat kā leksiskās, pārstāv cilvēka apziņas faktus, kuri pa lielākai daļai ir abstrahēti no jebkurām reālijām, tāpēc valodas lietotāji šīs reālīgas neuztver. Piem., vārdi valodas sistēmā tiek klasificēti pēc gramatiskām īpašībām. Tāda, pirmkārt, ir vārdšķiru klasifikācija – tajā noteiktas klasifikācijas nozīmes pavada tā saukto priekšmetisko nozīmi (to vārdšķiru klasificētāji ne vienmēr uztver).

Funkcionālās gramatikas principus, gramatiskās kategorijas un gramatiskos laukus visai pamatīgi ir pētījis Aleksandrs Bondarko (*Aleksandr Bondarko*). Pēc viņa domām, jēdzieniski gramatiskās kategorijas, piem., *kauzativitāte, futuralitāte*, attiecas uz dziļo semantisko līmeni, bet valodas semantiskās funkcijas saistītas ar virsējo semantiku (Bondarko 1974, 28). Valodas gramatisko uzbūvi A. Bondarko traktē kā dabīgu sistēmu, starp kuras komponentiem ir daudzveidīgas attieksmes (Bondarko 1981, 27).

Gramatisko lauku centrā ir gramatiskās kategorijas. Piem., tādas morfoloģiskas kategorijas kā *laiks, izteiksme, persona, skaitlis*. A. Bondarko min dažādas funkcionāli semantiskos laukus: *kārtas* lauks, *temporāluma* lauks, *modāluma* lauks, *noteiktības ↔ nenoteiktības* lauks, *posesīvuma* lauks, *kauzāluma* lauks u. c. (Bondarko 1974, 27)⁶.

Veidojas gramatisko formu rindas ar koncentrētām diferenciālām gramatiskām pazīmēm, tāpēc gramatiskajos laukos visai svarīgas ir dažādas **gramatiskās opozīcijas**.

Par gramatiskajām formām un gramatiskajām attieksmēm savā laikā daudz domājis V. fon Humbolts. Viņš uzsver, ka valodā *galvenās ir gramatiskās*

⁶ Latviešu valodniecībā, kā jau iepriekš teikts, ir pētīts *personas gramatiskais lauks* (Freimane 2008, 62).

attieksmes, kas ir katrā valodā – gramatisko formu valodā var arī nebūt (Humboldt 1984, 329). Gramatiskās attieksmes tiek izteiktas ar valodas līdzekļiem – ar gramatiskiem vārdiem (pirmām kārtām prievārdiem un saikļiem) un gramatiskām formām. Tās var būt tikai priekšmetus nosaucošu vārdu modifikācijas. Saistot valodu ar domāšanu, V. fon Humbolts uzskata, ka valoda kā materiāla parādība tieši attiecas tikai uz priekšmetu nosaukumiem, bet domāšana kā ideāla parādība vienmēr attiecas uz formu (Humboldt 1984, 343). Visi elementi valodā attiecas uz noteiktām vārdu šķirām, un tiem ir gan loģiska, gan arī gramatiska individualitāte. *Valodas gramatiskā uzbūve dod priekšstatu par domāšanas iekšējo organizāciju* (Humboldt 1984, 344).

E. Benvenists pēc apmēram 100 gadiem pamatoti aizrāda, ka *neviens valodas tips pats par sevi nespēj ne veicināt, ne bremzēt domāšanas darbību*. Domas progress drīzāk ir saistīts ar cilvēka dotībām, ar vispārējiem kultūras attīstības un sabiedrības uzbūves apstākļiem, nevis ar attiecīgās valodas īpatnībām. Domāšanas iespējas, protams, nav atraujamas no valodiskajām iespējām, jo domāt nozīmē operēt ar valodas zīmēm (Benveniste 1974, 114).

Tomēr V. fon Humbolts gramatisko formu rašanos ir skaidrojis pirmais, turklāt ļoti precīzi un pieņemami: viņš uzsver, ka valodā sākotnēji tikuši nosaukti priekšmeti un ka domājotam subjektam vajadzēja piedomāt formas, kas saistītu runu. Viņš prasa stingri norobežot savā starpā lietas un formas, priekšmetus un attieksmes. *Forma rāda attieksmi tīrā veidā, un prātam pašam vajag izvēlēties formu* (Humboldt 1984, 345–346). Te saskatāma zināma satura un formas opozicionāra pretstatīšana. Turklāt jāapzinās, ka fleksīvajās valodās attiecīgo formu sistēmu resp. paradigmu formālie afiksi kā gramatisko attieksmju rādītāji palīdz iekļaut gramatisko attieksmju tīklā pilnnozīmes vārdus ar noteiktām *leksiskām* nozīmēm. Vienmēr jāpatur prātā, ka valodas līdzekļu formalizācijas procesā *leksiskā semantika saglabājas*.

Arī *gramatisko nozīmju* dažādie veidi ir zināmi apziņas fakti, kaut gan tie nav tik tiešā veidā priekšmetiski orientēti kā leksiskās nozīmes. Elementārs piemērs ir noteiktas gramatiskas nozīmju kategorijas. Piem., indoeiropiešu valodās gramatiskās dzimtes nozīmes pamatā ir dzīvu būtņu klasifikācija pēc dzimuma. Tāda pati ir arī opozīcija *dzīvs ↔ nedzīvs*. Gramatiskajām nozīmēm ir augsta abstrakcijas pakāpe. Daudzas no tām ir izgājušas cauri dažādiem līkļoļiem apziņā, un ir ļoti grūti, dažkārt pat neiespējami aizrakties līdz pirmamatam.

Varam secināt, ka pastāv kopēji *valodas lauki* ar iekšēji opozicionāru semantisko un gramatisko daļu, kā, piem., personas lauks, kurā kā sastāvdaļas ietilpst 1) personas semantiskais lauks un 2) personas gramatiskais lauks.

2.4. Relatīva pārviržu josla starp saturu un formu

Ja valodā tiek ievērota formāla atbilsme, bet netiek ņemta vērā leksiskā semantika, var rasties dažādas novirzes un tendences. Šādus procesus varētu pētīt sociolingvistikā. Piem., forma *savādāk* (no pronomiņālas cilmes adverbja *savādi*) tiek lietota kā ārpus semantiskās, tā arī ārpus gramatiskās sistēmas – sk. *savāds* ‘dīvains’, *savādi* ‘dīvaini’. Turklāt šāda semantiski gramatiska pārvirze ir visai sena (apmēram 70–80 vai pat vairāk gadu) – autore bērnu dienu skolas albumā vairākkārt ierakstījis pantiņš: *Ir daudz pie debesīm zvaigžņu, Un katra savādi mirdz,*

Ir daudz uz pasaules ļaužu, Un katram savāda sirds. Pašreiz ir grūti saprast, kāpēc runātāju kolektīvs grib izvairīties no vārdiem *citāds, atšķirīgs, citādi, atšķirīgi* un to vietā ļoti uzstājīgi lieto *savāds, savādi, savādāk* (kur *-āk* ir lieks, jo tam nav gramatiskās salīdzinājuma nozīmes). Droši vien vārdiem *citāds, atšķirīgs* pietrūkst kādu svarīgu, līdz šim neapzinātu nianšu. No sistēmas viedokļa *savāds, savādāks, savādāk* nozīme būtu ‘dīvains, dīvaini, dīvaināk’.

Robežas starp semantiku un formu veido *relatīvu pārviržu joslu*, kas var gan paplašināties, gan sašaurināties. Joslas apjomu nosaka valodas politika sabiedrībā. Piem., lietotājs nešķiro pēc nozīmes teikumus: *X ir labāks nekā Y.* un *X nav labāks kā Y.* Piem., *kā* vai *nekā* lietojums teikumā: *Jaunais aranžējums ir labāks kā iepriekšējais – nekā iepriekšējais.* Skaidrojams pēc vēsturiskām pazīmēm valodas lietotājiem, iespējams, ir grūti uztverams – tas būtu: ‘*ir labāks, ne tāds, kā ..*’ un ‘*nav labāks, ir tāds pats, kā ..*’. Reizēm lietotāji nekritiski pārņem svešu valodu formas resp. noteiktas formulas, nedomājot ne par nozīmi, ne par formu: *Velga Vītola atrodas uz slimības lapas.* (Ministrs TV) Tiek ignorētas arī refleksiīvo verbu gramatiskās nozīmes, izmantojot aizgūtas formas: *Tas labāk skatās. Viņš ir pazaudējies.* (TV programma) *Kas gudri rīkojas, tam labāk dzīvojas.* (Swedbank „Seniora Ceļvedis” 2012. g. decembrī)

3. Saziņa kā valodas iekšējo procesu rezultāts

20. gs. sākumā, attīstot Leonarda Blūmfilda (*Leonard Bloomfield*) un Ferdinanda de Sosīra (*Ferdinand de Saussure*) nostādnes (Bloomfield 1933; Saussure 1977), zinātnieki galvenokārt ir analizējuši *viršējās struktūras*: konstatējuši un klasificējuši to elementus loģikā, attīstot Gotloba Frēges (*Gotlob Frege*) u. c. idejas, interesējušies par tradicionāliem loģikas semantikas jautājumiem, piem., par *runas aktu*, par *referenci* u. tml. (Frege 1966; Linsky 1967; Searle 1969; Searle 1982; Arutjunova 1982; Austin 1986; Austin 1987 u. c.)

Līdz 20. gs. vidum nebija izveidota *valodas filozofijas* konceptuālā bāze kā zinātnes virziens. Strukturālā lingvistika un loģiskā semantika bija vāji saistītas ar realitāti un praksi.

3.1. Konteksts un situācija valodā

Valodai funkcionējot, svarīga ne vien tās verbālā izpausme, bet arī *konteksts* un *situācija*.⁷ *Kontekstu* un *situāciju* apvienojošo kontaminēto un ļoti nozīmīgo terminu *konsituācija* latviešu valodniecībā ir ieviesis Jūlijs Kārklīšs. Saziņas procesā katru valodas struktūru var konkretizēt un pārveidot.

Situācija var veidoties gan ārpus valodas, gan pašā valodā. Piem., situācijas ietekmē var gluži negaidot pateikt „Labvakar!”, no spilgtas saules gaismas izejot tumšā istabā (Budagov 1976, 2).

⁷ Situācija var būt 1) ārpus valodas: 1. ‘stāvoklis, izvietojums’, 2. ‘noteiktā periodā pastāvošs dzīves vai darbības apstākļu kopums’ (Svešvārdu vārdnīca 1999, 728), 2) valodniecībā: 1. ‘runas situācija’, 2. attiecsmes starp reālajām (situācijas dalībniekiem), ko valodā atspoguļo vārdu savienojums, teikums vai teksts (Skujiņa 2007, 361).

Runas situācija (saziņas apstākļi, mērķis u. tml.), kurā notiek runas akts un kura var ietekmēt izteikuma struktūru; runas konteksts (Skujiņa 2007, 330). Faktiski runas situācija definēta kā ārpus valodas pastāvoša.

Ar *kontekstu* it īpaši ir saistīta leksika. Pieminot uzskatus, ka vārds ārpus konteksta ir maldinošs un neko nenozīmē, ka vārda nozīmes ir vārda kontekstu summas u. tml., nevajadzētu pārspīlēt konteksta un situācijas lomu vārdu nozīmju vērtējumos, jo vārds glabājas mūsu atmiņā visās savās nozīmēs un tikai kā tāds ir mums pieejams un izmantojams. Vārda nozīmju izpratni un savstarpēju norobežošanu nav iespējams aizstāt ar vārdu saistāmības izpratni (Shvedova 1970, 41). Par šo jautājumu ir daudz diskutēts. Rubens Budagovs (*Ruben Budagov*) ir secinājis: ja vārds nepastāv ārpus konteksta, tad arī valoda nepastāv ārpus situācijas (Budagov 1976, 65).

Valodas vispārinājums ārpus konkrētas situācijas apliecina gramatiskās abstrakcijas spēku. Saziņas procesā iespējams konkretizēt katru struktūru resp. konstrukciju. *Valodas sociālā daba* ir tā, kas nodrošina visu valodas resursu – arī leksikas un gramatikas resursu – *precizitāti un viennozīmīgumu* (Budagov 1976, 65).

3.2. Gramatiskās semantikas loma komunikācijā

Gramatiskā semantika izpaužas formāli: lietojot valodu, mēs ņemam formas no attiecīgām valodā pastāvošām formu sistēmām, resp., paradigmām, un izmantotajam atbilstoši nozīmēm. Skaidri apzinātai un komunikatīvi motivētai leksiskai semantikai parasti atbilst noteiktas gramatiskas formas. Ļoti svarīga ir valodas lietotāju *attieksme pret semantiku* – gan leksisko, gan gramatisko.

Gerhards Helbigis (*Gerhard Helbig*) ir uzsvēris, ka „Valodas pētīšanu, strukturēšanu nedrīkst sākt ar nozīmes analīzi, tā ir jābeidz ar nozīmes analīzi kā valodas augstāko pakāpi” (Helbig 1977, 123–124).

Attīstītās valodās *forma* ir sistēmiski nosacīta, uzskatāmāka un tāpēc vieglāk uztverama nekā saturs. Tāpēc valodas lietotājiem pret formu parasti ir lielākas pretenzijas nekā pret saturu, kaut gan faktiski saturs nosaka formu – lietotāji to ne vienmēr uztver.

Latviešu valodas *substantīvu locījumu sistēma* ir visai sazarota un pēc apjoma faktiski plašāka par mums pazīstamo morfoloģisko paradigmu ar septiņiem locījumiem divos skaitļos – pie tās pieder arī *prepozicionālo locījumu sistēma*, kas ir semantiski daudz sarežģītāka. Taču pēc prepozīciju novietojuma tā ir visai vienkārša – prepozitīva, tikai ar dažiem izņēmumiem. Proti, locījuma priekšā nav lietojamas divas prepozīcijas: 1) *dēļ* un 2) *labad* (cēlusies no *laba dēļ*), kā arī 3) prepozīcija *pēc* iemesla nozīmē. Piem., *draudzības dēļ, piesardzības labad, mīļā miera pēc*. Sistēmā dominējošais prepozīcijas novietojums locījuma priekšā neuzmanīgu runātāju apziņā var radīt zināma sistēmas spaida ilūziju un vēlmi visas prepozīcijas lietot prepozitīvi. Tā varētu skaidrot prepozicionālo *dēļ* lietojumu pašreiz daudzos gadījumos (*dēļ draudzības, dēļ piesardzības* u. tml.). Tomēr visu prepozīciju unificēšanai sistēmā novietojuma ziņā nav loģiska pamata – te drīzāk vērojama lietotāju neuzmanība, paviršība un izglītības trūkums, varbūt arī centieni kaut ko valodā „reformēt”. Te būtu vietā uzsvērt, ka valoda ir visas sabiedrības, nevis atsevišķu īpatņu piederums.

Tā kā gramatiskā semantika ir slēpta un tāpēc grūtāk uztverama un formulējama par leksisko, tā ne vienmēr tiek adekvāti uztverta. Tā ir jāiemāca skaidrojot. Piem.: *Pretim nākošais cilvēks* [*cilvēks, kurš reāli nāk pretim* – turklāt jāņem vērā,

ka divdabis lietojams arī ar nenoteikto galotni]. – *Mūsu nākamais kolēģis* [cilvēks, kurš nākotnē būs mūsu kolēģis – divdabis lietojams tikai ar noteikto galotni]. Ieteikumu uztveršana ir atkarīga gan no adekvātas satura uztveres, gan arī no valodas lietotāju zināšanām un individuālās valodas izjūtas.

Komunikācijā teikums funkcionē kā predikatīva vienība, un tā izveidei vajadzīgi tādi nozīmīgi gramatiskās semantikas elementi, kuru saistījumā realizējas teikuma jēdzieniskais saturs, proti, teikuma attieksme pret īstenību, ko realizē predikatīvā pamatpazīmes – objektīvā modalitāte un sintaktiskais laiks. Teikuma semantika (tipveida nozīme) un struktūra ir savā starpā nesaraujami saistītas.

3.3. Problēmas formu sistēmas funkcionēšanā

Kā mums visiem labi zināms, pēc morfoloģiskajiem tipiem (tātad pēc gramatiskām nozīmēm) un to savstarpējām attiecībām mūsdienu indoeiropiešu valodas iedalītas 1) *analītiskās* un 2) *sintētiskās* valodās. Analītiskajās valodās (ar analītisko formu pārsvaru) gramatiskās attiecības realizē patstāvīgie vārdi saistījumā ar palīgvārdiem, vārdkārta u. tml., nevis vārdu formas. Sintētiskajās valodās dominē gramatisko resp. morfoloģisko vārdformu sistēmas.

Latviešu valodā kā sintētiskā valodā mēs strikti nošķiram vārdšķiras, kuru formas ir iesaistītas ļoti noteiktās mikrosistēmās un kuru komponentiem ir noteiktas gramatiskas nozīmes. Ja mēs nepazītu vārdšķiras, mēs nespētu konstatēt sakarus un attiecības starp vārdiem teikumā – ne predikatīvo sakaru, ne jēdzieniski semantiskās (atributīvās, objekta u. tml.) attiecības, ne citus tīri formālus gramatiskos sakarus. Tātad mēs nespētu attiecīgās jēdzienu sistēmas ne adekvāti uztvert un izprast, ne izmantot valodā.

Sintētiskām valodām raksturīgo precīzi izstrādāto gramatisko formu sistēmu balsta *leksisko nozīmju diference*. To neņemot vērā, valodā var ienākt analītiskām valodām raksturīgas tendences. Piem., mūsu valodā ir ļoti svarīgi izmantot verbu pārvaldījumu sistēmu atbilstoši verbu leksiskajām nozīmēm un to niansēm. Ja runātāji neuztver semantiskas nianšes verbālos saistījumos, tiek ārdīts locījumu sistēmas noturīgums. Pašreiz latviešu valodā daudzos saistījumos pretēji pārvaldītājverba semantikas prasībām *sāk dominēt datīvs*. Šis fakts valodu noplicina un valodas uztveri un izpratni valodas lietotājiem padara primitīvāku. Zūd nozīmju diferencētājas nianšes (toties, iespējams, paātrinās komunikācija). Piem.: *piederēt* pārvalda locījumus *kam?* un *pie kā?*, *atbildēt* – *kam?* un *uz ko?*, *iebilst* – *pret ko?* un *kam?* u. tml. Valodas praksē sastopamas atkāpes no šīs prasības. Piem.: *Kurš varētu kandidēt šim amatam?* [Radio 1, 21.12.2012. plkst. 9.30]; *Viņi iebilst jaunajai varai*. [LTV1 Panorāma 27.02.2014.] Plaši lieto arī: *atbildēt vēstulei* u. c. Neviens taču neiedomāsies *atbildēt*, piem., *durvīm* vai *grāmatai* – tad kāpēc vajadzētu *atbildēt vēstulei*?! Notiek nozīmīgu semantisko pazīmju nivelēšanās, kas rada arī formālas pārvirzes valodā.

Lai saprastu valodu, protams, jāzina semantika. Taču, lai attiecīgo valodu pilnībā saprastu un varētu tajā runāt, ir jāpazīst, jāidentificē arī valodā dotie objekti.⁸

⁸ Varam šķirt *semantisko* un *pragmatisko* objektu. Semantiskais parasti ir idealizēts, teoretizēts, bet pragmatiskais – empīriskāks un individuālāks. Protams, atšķirības starp tiem ir dziļas un būtiskas.

Semantiskas vienības valodā nepastāv izolētā veidā – tās ietilpst dažādās konfigurācijās. Konkrētu semantisku vienību saistāmību limitē daudz specifisku ierobežojumu. Piem., var teikt *Es nobiedēju suni* un *Es samontēju sekciju*, bet ne otrādi.⁹ (Chafe 1975, 101–103). V. Čeifs uzsver, ka ierobežojumu pamatā ir visiem cilvēkiem kopējas zināšanas un ka nevienā valodā par loģiski saprotamu neatzīs teikumu *Manam sunim ir spārni*. Tāpat teikumus *Man kažķis rej* un *Es gatavojos apēst laukakmeni* nevienā valodā neatzīs par pareiziem un pieņemamiem.

Valodas kategorijas raksturīgas katrai atsevišķai konkrētai valodai, bet domāšanas kategorijas ir universālas. Un šīs universālās domāšanas kategorijas tiek sekmīgi izmantotas valodniecībā. Tā, piem., priekšmeti, kuri nebaidās, nedusmojas, neēd, neguļ, nemīl u. tml., veido *nedzīvu priekšmetu klasi* kā universālu kategoriju. Uz universālām zināšanām balstīti ierobežojumi ir aprakstāmi un valodu pētniekiem pieejami.

4. Līmeņu loma valodā

Iekams pievēršamies valodas līmeņiem, der atgādināt sev un citiem, ka mūsdienīgas teorijas balstās uz iepriekšējiem pētījumiem – sākot ar antīkās pasaules filozofiem un valodniekiem. Viņi ir pamatoti uzskatījuši, ka vārds ir semantiski un morfoloģiski pabeigta vienība – *valodas pamatvienība* – ar gramatiski noformētu skaņu kompleksu un relatīvi patstāvīgu nozīmi. Ņemot vērā, ka šajā laikā vārds vēl nav detalizēti pētīts ne no gramatiskā, ne no derivatīvā viedokļa, dotais vispārinātais raksturojums ir precīzs. Vārds arī mūsu laikmetā tiek uzskatīts par valodas pamatvienību, par pamatelementu valodas sistēmā (Laua 1981, 13). Leksika ir tiešā veidā vērsta pret īstenību, būdama vienā un tajā pašā laikā gan konkrēta, gan arī semantiski nenoteikta (piem., vārdu nozīmes bieži ir kontekstuāli nosacītas). Mēs runājam un rakstām, lai kaut ko pateiktu, paziņotu, lai sazinātos – tas ir mūsu *vienīgais* mērķis. Tāpēc vārds kā galvenais semantikas nesējs valodā ir vissvarīgākais – centrālā figūra. **Visi valodas procesi notiek vārdā, ar vārdu, ap vārdu** u. tml. Jāpiebilst, ka te runa ir par *leksiski patstāvīgiem pilnnozīmes* vārdiem (precīzāk – to nozīmēm), nevis par palīgvārdiem, kuri funkcionē kā gramatiski līdzekļi.

Leksiski semantiskā bāze (LSB)¹⁰ veido valodas centrālos semantiskos resursus. Taču vārdi paši vien nevar nodrošināt komunikāciju. Leksiski semantiskās bāzes vienībām nepieciešams funkcionēt, un šo funkcionēšanu nodrošina gramatika.

4.1. Līmeņu izpratnes sākotne

Senie grieķi pirmie Eiropā secināja, ka valodā valda stingri, visiem valodas lietotājiem obligāti likumi, nevis haoss un ka objektīvas likumsakarības ir tās, kas nodrošina valodas parādību raksturu un attieksmes pret loģiskām kategorijām.

Dēmokrits valodas parādībām ir piemērojis *atomisma koncepciju*: *elements* ↔ *zilbe* ↔ *vārds* ↔ *teikums* un tādā veidā faktiski iezīmējis valodas līmeņu teorijas pamatideju par *valodas vienību hierarhiju*. Jau kopš seniem laikiem idejas

⁹ Šie un turpmākie piemēri dotajā apakšiedalījumā ir no V. Čeifa.

¹⁰ Par to detalizētāk sk. tālāk – 5., kā arī 4.6. un 4.7.

par valodas uzbūvi ir nodarbinājušas valodniekus, taču 20. gs. bija nobriedusi nepieciešamība valodas dažādās vienības „salikt pa plauktiņiem”.

4.2. Pamatattieksmes valodas sistēmā un valodas līmeņi

Līmeņu teorija nav izprotama, ja nav noskaidrotas divas galvenās attieksmes valodas sistēmā, proti, *sintagmātiskās* (lineārās, resp., horizontālās jeb strukturālās) un *paradigmātiskās* (vertikālās jeb sistēmiskās) attieksmes. Abi šie tipi valodā realizējas vienlaikus un veido sistēmu, kurā pastāv un funkcionē valodas vienības.

Jēdzieni *sintagmātika* un *paradigmātika*, *sintagmātiskās* un *paradigmātiskās attieksmes* ir saistīti ar F. de Sosīra teoriju: viņš ir konstatējis divus pamata attieksmju veidus starp valodas elementiem un precīzi formulējis tieši attieksmes lineārā secībā (Saussure 1977, 155–158), kaut vispār tās bija zināmas jau pirms viņa. Minētie divi pamatattieksmju tipi faktiski tiek ņemti vērā visos mūsdienu valodnieciskajos pētījumos neatkarīgi no tā, vai pētnieki tos ir apzinājušies un pieminējuši vai nav.¹¹

Sintagmātiskās attieksmes ir valodas funkcionālās attieksmes – ar to palīdzību tiek realizēta saziņas funkcija: no valodas elementiem veidojas valodas vienības ar noteiktu informāciju (parasti tie ir teikumi, bet iespējamas arī citas vienības). Vēsturiski sintagmātiskās attieksmes veidojušās pirmās un pastāvējušas pirms paradigmātiskajām¹² – paradigmātiskās ir no tām izsecinātas. Notiek arī pretējs process – izmantojot paradigmātiskās attieksmes, tiek bagātinātas sintagmātiskās. Vienu sintagmātisko attieksmju ietvaros – noteiktā modelī – var ievietot vārdus ar priekšmetiski atšķirīgu, bet gramatiski vienādu jēgu., piem., *Es pārku maizi, lasu grāmatu, klausos raidījumu* u. tml.

Jo bagātāka resp. plašāka ir paradigma, jo ietilpīgākas kļūst arī sintagmātiskās attieksmes: paradigmas locekļus izmanto, lai piepildītu vietas attiecīgajos modeļos. Attieksmes sintagmātikā ir vispārinātas. Piem., teikuma locekļa funkcija tiek definēta nevis kā konkrēta vārda funkcija, bet gan kā vārdu klašu attieksmes, kaut arī konkrētā teikumā konkrēts teikuma loceklis ir tieši vārds.

Sintagmātiskās attieksmes pastāv visā sistēmā: fonētikā, vārda derivatīvajā struktūrā un gramatikā. Piem., mēs varam runāt par morfēmu sintagmātiku un to savstarpējām attieksmēm sintagmātiskā rindā: *skol-niek-s* u. tml.

Kā sintagmātiskās, tā arī paradigmātiskās attieksmes ir raksturīgas gan *valodai* kā potenciāli cilvēka apziņā esošai abstraktu zīmju sistēmai, gan *runai* kā tās konkrētai realizācijai.¹³

Sintagmātiskajās attieksmēs vienmēr savā starpā iedarbojas reāli valodas līdzekļi, turpretim paradigmātiskās attieksmes balstās uz saprāta asociācijām. Runa kā konkrētu sistēmu komplekts sniedz informāciju, un sintagmātika tajā dota aktuāli, bet paradigmātiskās attieksmes parādās slēptā veidā. Valodā kopumā veidojas paradigmātisko un sintagmātisko attieksmju tīkls.

¹¹ Pats jēdziens *sintagma* valodnieciskajā analizē nav obligāts, toties jēdziens *paradigma* paradigmātiskajā analizē ir obligāts.

¹² F. de Sosīrs ir uzsvēris, ka runas fakts ir primārs attieksmē pret valodas faktu.

¹³ Tātad *valoda* un *runa* de Sosīra izpratnē.

Sintagmātisko attieksmju modeļos simbolu veidā tiek izmantotas valodas universālījas ar augstu vispārīnājuma pakāpi. Simboli ir modeļu, shēmu u. tml. pamatā, bet tās savukārt var rasties tikai tad, ja izziņas process ir pacelts augstā pakāpē.

Sintagmātiskas resp. lineāras attieksmes ir starp tādiem *vienādas sarežģītības* elementiem, starp kuriem *nav hierarhisku attieksmju*. Piem., morfēmas vārdā var saistīties tikai savā starpā, pilnnozīmes vārdi savā starpā saistās teikumā. Runas ķēdē ietvertās hierarhiskās resp. **paradigmātiskās** attieksmes veido visu valodā atrodamo vienas sarežģītības pakāpes vienību vai relatīvi vienādu vienību kopumus, ko valodniecībā sauc par *līmeņiem*.¹⁴

Latviešu valodniecībā sintagmātiskās un paradigmātiskās attieksmes un valodas līmeņu izpratni pirmais ļoti uzskatāmi ir skaidrojis J. Kārklīšs. To viņš ir darījis, piem., sestajā A. Ozola dienas starptautiskajā konferencē, kas notika 1970. gada 18. un 19. martā ar nosaukumu *Sintagmātika, paradigmātika un to savstarpējās attieksmes sintakses līmenī* (Kārklīšs 1970). Šo konferenci Latvijas Universitātē iniciēja un organizēja J. Kārklīšs, tās materiālos minēti 53 referāti, un tajā ir piedalījušies pazīstami, teorētiskās valodniecības attīstībā nozīmīgi valodnieki, piem., I. Susovs, G. Zolotova un citi. J. Kārklīšs, ņemot vērā tā laika tendences attiecīgo jautājumu izpratnē, savā referātā *Par dažiem sintagmātikas un paradigmātikas jautājumiem latviešu valodas sintaksē* uzsver, ka nevajag pretstātīt sintagmātiku kā runas parādību paradigmātikai kā valodas parādībai, jo arī sintagmātiskās attieksmes ir vispārīnāmas. Viņa secinājums – ka latviešu sintaksē līdz 1970. gadam vairāk paveikts sintagmātikas jomā – ir likumsakarīgs, jo tā tam ir jābūt: valodas analītiska izpēte sākas ar sintagmātiku.

No līmeņiem J. Kārklīšs minējis sintakses un morfoloģijas līmeni. Viņš runā arī par verbu kreiso valenci sintagmātiskā aspektā un izvirza teorētiskas atziņas vienkārša teikuma klasifikācijā, uzskatot tradicionālo dalījumu vienkopas un divkopu teikumos par visai nosacītu. Turpmāk sintakses teorijā šis dalījums ir ievērojami precizēts, ņemot vērā arī J. Kārklīša teorētisko pieeju.

Teikumu sintagmātikā un paradigmātikā J. Kārklīšs iesaka šķirt opozicionārās *centra* un *perifērijas* parādības. Pie perifērijas viņš ir pieskaitījis teikumus ar nesadalītu gramatisko centru, kā arī konsituatīvus un situatīvus teikuma reducējumus, kas ir uz robežas starp sintakses statiskās un dinamiskās struktūras parādībām. Teikuma struktūrā viņš izceļ jautājumus par obligāti valento, fakultatīvi valento un nevalento (ar situantu resp. determinantu problēmu saistīto) locekļu un attieksmju izpratni un savstarpēju norobežošanu.

4.3. Pozīcijas jēdziens paradigmā

Katram valodas elementam sintagmātiskajā ķēdē ir noteikta vieta resp. *pozīcija*. Tā raksturo attiecīgā elementa lomu šajā ķēdē un pašu elementu savukārt kā tās vai citas paradigmas locekli. Elementa pozīcijas jēdziens ir cieši saistīts ar tā funkcionēšanu un attieksmēm pret citiem elementiem: pozīciju identums ir saistīts ar funkciju identumu, bet funkciju atšķirība nosaka atšķirīgas pozīcijas. Pozīcijas jēdziens ir relatīvs.

¹⁴ Līmeņa jēdziens nāk no deskriptīvistiem.

Lai raksturotu paradigmu, jānosaka pareizas pozīcijas. Piem., teikumos: *Es lasu grāmatu. Tu pērc papīru. Viņš šķirsta avīzi* visu vārdu pozīcijas ir vienādas un tiešā papildinātāja pozīcija dod iespēju izšķirt nomenu klasi akuzatīvā.

Pozīciju lomu valodas pamatattieksmju tīklā latviešu valodniecībā ir uztvēris un īpaši izcēlis J. Kārklīņš. Par to viņš ir lasījis referātu *Valodas sintaktiskās struktūras problēmas* otrajā A. Ozola dienas konferencē 1966. gadā. Referātā *Vienkāršā un saliktā teikuma robežu problēma* viņš runā par vienkārša teikuma izveidē galvenajām pozīcijām – *primārām vārda formu pozīcijām*. Viņš min vienu galveno jeb *primāro vārda formas pozīciju* (A. Ozolam tā – citā izpratnes sistēmā – ir *dominante*) un galveno jeb primāro vārda formu pozīciju pāri (A. Ozolam – *kondominantes*). Pamatelements salikta teikuma uzbūvē J. Kārklīņam ir vienkāršs teikums resp. *vienkārša teikuma pozīcija*. Viņš uzsver, ka saliktā teikumā vienmēr ir vismaz divas vienkārša teikuma pozīcijas resp. vismaz divas vārda formu primārās pozīcijas vai divi predikatīvo pozīciju pāri (Kārklīņš 1966, 19).

Jo mazāk ierobežojumu ir kādai pozīcijai, jo lielāku elementu skaitu tajā var izmantot un jo plašāka veidojas paradigma. Minimāli ierobežotas pozīcijas veidojas maksimāli plašās paradigmās.

4.4. Pretrunas līmeņu pašreizējā izpratnē

Pašreiz latviešu (un ne tikai latviešu) valodniecībā sastopami dažādi visai atšķirīgi uzskati par līmeņiem valodā. Ir izteiktas domas, ka pastāv *semantikas* un *leksikas* līmenis. Latviešu valodniecībā šo uzskatu pauž Valentīna Skujiņa (Skujiņa 1993, 29). Vladimirs Gaks (*Vladimir Gak*) min leksikas un semantikas līmeni atbilstoši savai īpašai koncepcijai – par semantikas līmeni viņš sauc valodas satura struktūras atbilstmi izteikuma situācijai (Gak 1971, 80). To varētu saukt par valodas *semantisko tīklu*, kurā pastāv semantiskie komponenti – sēmas, bet situācijas elementam kopumā atbilst sēmu kopums – semantēma.

Leksikas līmeni pieminējusi Olga Ahmanova (*Ol'ga Ahmanova*) (Ahmanova 1966, 487). Arī „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” minēts leksikas līmenis (Skujiņa 2007, 208).

Bieži leksikas un semantikas pētījumos par leksikas un semantikas līmeni runā ārpus valodas līmeņu sistēmas izpratnes – nedomājot par līmeņiem kā par lielajām paradigmām. Tā, piem., to darījusi Anna Ufimceva (*Anna Ufimceva*) laikā, kad līmeņu teorija vēl nebija pietiekami izstrādāta un īpaši populāra (Ufimceva 1962, 41).

V. Solncevs ir minējis arī *vārdarināšanas* līmeni (Solncev 1977, 83). Vārdarināšanas līmenis faktiski minēts „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” pie termina *paradigma* – te minēta *derivatīvā paradigma* (Skujiņa 2007, 279), bet tuvāk tās izpratne nav skaidrota.

Paradigmas var būt maksimāli plašas, plašas vai šauras. Šaurās paradigmas ietilpst plašajās, un katra augstāka paradigma ir zemāko paradigmu apvienojums. **Vislielākās paradigmas jeb virsparadigmas pašas neietilpst nekādās citās** – tās veido līmeņus. Tātad līmeņus varam saukt arī par valodas lielajām paradigmām.

Daži vārdi par līmeņu raksturojumu latviešu lingvistiskajā leksikogrāfijā. „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” par valodas līmeni teikts: „Valodas sistēmas daļa – valodas apakšsistēma, kurā pēc kopīgām pazīmēm

apvienojas viena veida savstarpēji saistītas valodas vienības un kategorijas. Starp dažādiem valodas līmeņiem – fonētiku, morfoloģiju, leksiku, sintaksi – ir hierarhiskas attiecības, t. i., katrs augstākais līmenis balstās uz secīgi zemāko. Sīkākā dalījumā izšķir vēl citās valodas līmeņus un starplīmeņus. Valodas līmeņi nav tieši novērojami, tie ir izsecināmi, analizējot valodas sistēmu.” (Skujiņa 2007, 420) [Izcēlumi mani – I. F.] Šis skaidrojums rada daudz jautājumu. Pirmkārt, kā saprast: *viena veida savstarpēji saistītas valodas vienības*. Kādas ir viena veida vienības? Kā tās saistītas? Teikts, ka katrs augstākais līmenis balstās uz secīgi zemāko, bet nav uzskatāmi ilustrēta līmeņu hierarhija. Kādi citi valodas līmeņi var būt, ja ir runa par tā sauktajām lielajām paradigmām, kuras pašas neietilpst kādās augstākās paradigmās? Kas ir *starplīmenis*? Tā kā paradigmas jēdziens „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” saistīts ar *valodas līmeņa* izpratni, tad neskaidrības tiek pārceltas arī uz šo terminu. Definīcija skan: „Pēc noteikta principa, noteikta pazīmju kritērija grupēts (viena līmeņa) valodas vienību kopums, kurā katrs tās loceklis noteiktās attiecībās saistīts ar citiem šīs kopas locekļiem. Sākotnēji paradigmas jēdziens attiecināts uz morfoloģijas parādībām. Mūsdienās paradigma tiek veidota visu valodas līmeņu vienībām – fonoloģijā, sintaksē, leksikā, arī vārddarināšanā.” Un minēts piemērs: *derivatīvā paradigma* (Skujiņa 2007, 279).

Šaurāka (atbilstoši avota uzdevumiem), bet toties vērtīgāka ir valodas paradigmas definīcija „Svešvārdu vārdnīcā” – te pateikts pats galvenais, proti, paradigma definēta gan kā *valodas vienību* (piem., gramatisko vienību) *kopums*, gan kā šo *vienību* (piem., gramatisko formu) *paraugs* (Svešvārdu vārdnīca 1999, 556–557). No šīs definīcijas varam izsecināt paradigmas *paramidālo struktūru*.

Līmeņiem, izņemot teksta līmeni, ir *piramidāla* (piramīdas veida) uzbūve. Kā to saprast? Katrā līmenī pastāv valodas vienību modeļi, ko pamatnē balsta konkrētas vienības, un to vispārināšanas rezultātā mēs esam ieguvuši attiecīgā līmeņa visaugstāk abstrahētos modeļus – tādi ir fonēmas, derivatīvie afiksi, formveidotāji afiksi, teikums – pēdējais ar vislielāko dažādību reālajā pamatnē un visaugstāko funkcionāli pamatoto vispārinājumu modeļos. Teksta līmenī izteikumu pamatā ir zemāko līmeņu (it īpaši sintakses) modeļu pārveides potenciāls – to nosaka komunikatīvie mērķi.

4.5. Līmeņu struktūra un funkcionēšana

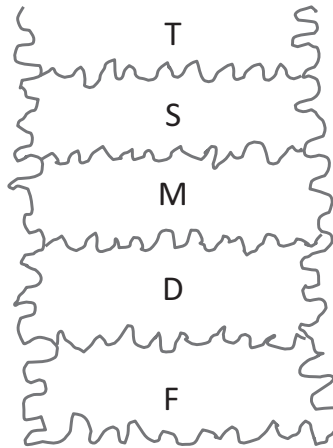
Valodas līmeņu pamattendences ir funkcionālo potenču realizācijas iespēju nodrošināšana. Virzienā uz augstākajiem līmeņiem valodas vienību uzbūve kļūst sarežģītāka. Vārdiem ir citas īpašības nekā morfēmām, bet teikumam pavisam cita kvalitāte nekā vārdiem, kas to veido noteiktās formās un savstarpējās gramatiskās attiecībās resp. sakaros: tam piemīt predikatīvitate un tas veic komunikatīvo funkciju. Tātad komunikatīvās potences pilnā mērā strukturējas sintakses līmenī – iepriekš iespējamās tikai šo potenču iezīmes. Tekstā realizējas sintakses līmeņa vienību, galvenokārt teikuma, potenciālās pārveides resp. pārdales modeļi, un tiem ir *komunikatīvi nosacīta* struktūra. Tādi ir parcelāti, reducējumi, eliptiskas struktūras u. tml.

Vispār ir svarīgi saprast, kā veidojas līmeņu struktūras. To izveide saistāma ar valodas vienību savstarpējām sintagmātiskām un paradigmatiskām attiecībām. Vienādas sarežģītības vienības sintagmātiskās attiecībās var saistīties tikai lineāri –

piem., morfēmas vārda struktūrā savā starpā, vārdi teikumā u. tml. Tātad: vienība X ietilpst vienībā Y *paralēli*, *blakus* vienībām X^1 , X^2 , X^3 u. tml. No sintagmātiski saistītām vienībām veidojas runas ķēde, kurā savukārt ir atrodamas hierarhisku resp. paradigmātisku attieksmju iezīmes. Tādas ir, piem., pirmās valodniecībā izsecinātās – morfoloģisko formu – paradigmas.

Valodai funkcionējot, *visi līmeņi darbojas vienā laikā* un no to vienībām veidojas *komunikatīvas valodas vienības*. Augstākajiem līmeņiem ir sarežģītāka uzbūve nekā zemākajiem – tās ir sistēmas, kurās zemāko līmeņu vienības funkcionē kā elementi, kā sastāvdaļas. Vārdiem ir citas īpašības nekā morfēmām, bet teikumam ir pavisam cita kvalitāte nekā vārdiem, kas to veido – atbilstoši tam piemītošajai predikatīvitātei tas veic komunikatīvu funkciju. Atsevišķu vienību vai vienību grupu lineāras kombinācijas kā konkrētas sistēmas veido pāreju uz blaku, kaimiņu līmeņi un aktuāli pastāv runas ķēdē. ***Bezgalīgi atrītinot sintagmātisko ķēdi, tajā būs atrodamas visas valodas vienības, visi elementi, kas veido paradigmas un līmeņus.***

Līmeņi kā relatīvi vienādu vienību pabeigtā kopumā pilnībā realizējas šo vienību paradigmātiskās un sintagmātiskās īpašības. Līmeņi zināmā mērā ir *autonomas sistēmas* ar noteiktiem vienību komplektiem un sakaru tīklu (struktūru). Līmeņi it kā ieiet cits citā, tie nav novietoti cits virs cita, tie ir savīti (Solncev 1977, 86) un veido sarežģītas daudzpakāpju sistēmas.

1. shēma. Valodas līmeņu hierarhija

Līmeņi valodā konstatējami sakarā ar galvenajiem komunikācijas, resp., saziņas, procesiem, un tajos šķirami trīs svarīgākie posmi:

- 1) valodas līdzekļu *bāzes* (galvenokārt vārdu, bet ne tikai to) *tapšana*;
- 2) gramatisko attieksmju *formālā ietēra realizācija*, piešķirot leksiski semantiskās bāzes vienībām funkcionālas potences;
- 3) *funkcionāli komunikatīvo mērķu realizācijas nodrošināšana* atbilstoši komunikatīvā mērķtiecīguma principam.¹⁵

¹⁵ Par komunikatīvo mērķtiecīgumu sk. Freimane 1993, 66.

4.6. Valodas līmeņu definīcija

Ņemot vērā iepriekš teikto, skaidrības labad nepieciešams definēt valodas līmeņus. Pašreiz par vērā ņemamu varētu uzskatīt V. Solnceva doto līmeņa definīciju: *līmenis ir tādu relatīvi vienādu vienību kopums, kuras savā starpā neatrodas hierarhiskās attieksmēs, bet kurām ir hierarhiskas attieksmes ar citām vienībām, un tās savukārt arī veido zināmu kopumu* (Solncev 1977, 89). Starp atšķirīgu līmeņu vienībām ir hierarhiskas attieksmes, ko varētu formulēt: *sastāv no ...; ietilpst u. tml.*

Valodas *saturisko pamatu* veido *leksiski semantiskā bāze*. Leksika noteikti neveido valodas līmeni – tā (ar funkcionālām atšķirībām) ietilpst visos līmeņos.

Iepriekš minētā uzskatu dažādība un sintagmātikas ↔ paradigmātikas iekšējās opozīcijas vienotība ļauj mums precizēt līmeņu izpratni valodā, proti: **valodas līmeņi veido hierarhisku, analītiskos pētījumos teorētiski izsecinātu daudzpakāpju sistēmu, kurā katra zemākā līmeņa vienības ietilpst un funkcionē augstākajos līmeņos kā sastāvdaļas.**

4.7. Valodas līmeņu hierarhija

Pašreiz latviešu valodā atbilstoši dotajai līmeņu definīcijai izsecināmi pieci valodas līmeņi ar tiem piederošiem valodas līdzekļiem noteiktās savstarpējās attieksmēs.

Divi zemākie līmeņi – *fonoloģiski fonētiskais* līmenis¹⁶ (Skujiņa 2007, 116) ar *semantiski diferencētspējīgu fonēmu* centrā un *derivācijas* līmenis ar *derivatīvi motivētu afiksu* centrā – attiecināmi uz *valodas līdzekļu tapšanu* resp. strukturālo organizēšanu un atbilstošu identificēšanu. To vienības veido valodas centrālo leksiski semantisko kodolu – leksiski semantisko bāzi – un nodrošina valodas eksistenci.

Trīs augstākie līmeņi vērsti uz *valodas funkcionēšanas* sfēru. Gramatiku pārstāv *morfoloģijas* līmenis ar *morfēmu* centrā un *sintakses* līmenis ar *teikumu* centrā.

Visaugstākais valodas līmenis ir *teksta* līmenis ar daudzveidīgu *izteikumu sistēmu* centrā. Visos trijos augstākajos līmeņos kopā tiek realizētas valodas *funkcionālās potences*. Turklāt piektais – teksta – līmenis ir *komunikatīvi nosacīts* un no zemākajiem līmeņiem atšķiras ar ļoti dažādu vienību – izteikumu – kopumu. Izteikumu pamatkodolu veido iepriekšējā, t. i., sintakses, līmeņa pamatvienība – teikums.

Teikums ir stabils strukturāls veidojums un tekstā funkcionē kā *centrālā struktūras analīzes vienība*, jo lielāko daļu no pārējām teksta vienībām iespējams identificēt tikai salīdzinājumā ar teikuma struktūru.

Galvenie procesi resp. darbības zemākajos līmeņos:

- 1) viszemākajā – *fonoloģiski fonētiskajā* līmenī – skaņu un prosodisku elementu artikulēšana un fiksēšana noteiktā, pēc iespējas ērti izmantojamā sistēmā;
- 2) otrajā – *derivācijas* līmenī – vārdu un citu nozīmīgu valodas līdzekļu formālā izveide un sistematizēšana.

¹⁶ V. Solncevs izdalījis fonoloģijas līmeni. (Solncev 1977, 83)

Fonoloģiski fonētiskā līmeņa vienībās dominē semantiskais potenciāls kā nosacījums to iekļaušanai nākamajās – augstākās vienībās. Derivācijas līmenī tai pievienojas tādas nozīmes, kas ir orientētas kā uz darināmo vienību semantisko, tā arī uz formālo aspektu. Derivācijas sistēmas mērķis – nodrošināt leksikai tādas formas, kas ļautu tai funkcionēt. Vienību galvenie komponenti – fonēmas, vārddarināšanas afiksi u. tml. – piešķir tām semantisku nozīmību. Abu šo līmeņu vienības kā semantiski, tā arī formāli iekļaujas valodas leksiski semantiskajā bāzē, veido valodas *derivatīvi nozīmīgu kompleksu*¹⁷ un nodrošina valodas vienību identifikāciju un nominācijas procesa realizāciju.

Tātad varētu teikt, ka *divos zemākajos līmeņos dominē leksiskā semantika*. Ar šo līmeņu līdzdalību tiek organizēta leksika un ir tapis leksiski semantiskās bāzes pamats – tās *leksiski semantiskais kodols*. Šī kodola pastāvēšanas iespējas nodrošina *arī noteikta forma*. Tā ir gan katrai leksikas vienībai konkrēta, gan arī vispārināta – pēc vārdšķiru atbilstes un ar to saistītām gramatiskām kategorijām (kā dzimte, skaitlis u. tml.), lai varētu šīs vienības savā starpā nošķirt un atpazīt.

Tātad semantiski nosacītājā leksiski semantiskajā bāzē parādās arī gramatisko formu potences (galvenie te ir vārddarināšanas afiksi), kas savukārt ļauj leksikas funkcionēšanā iekļaut gramatiskos līdzekļus. Bāzes centrā ir vārds kā valodas resp. leksikas *mazākā semantiski patstāvīgā* vienība. Attiecīgā *semantiskās analīzes vienība* ir vārda *nozīme*.

Valodas *funkcionāli gramatiskā sistēma* realizējas galvenokārt trijos līmeņos – zemākais ir morfoloģija, vidējais – sintakse, augstākais – teksts. Gramatisko līmeņu kompleksā liela loma ir gramatiskajai semantikai – tā precizē leksiskās sistēmas realizāciju ar gramatiskiem līdzekļiem. No gramatikas zemākā – morfoloģijas – līmeņa uz augšu arvien pieaug gramatiskās semantikas loma.

Starp visiem līmeņiem pastāv saskares joslas. Īpaši svarīga ir saskares josla starp abiem minētajiem nozīmīgajiem līmeņu kompleksiem – fonētisko un derivācijas kompleksu.

Lai gan leksiski semantiskā bāze ir *semantiski nosacīta*, tajā tomēr, kā iepriekš teikts, ietilpst arī *gramatisko formu iezīmes*, un galvenokārt to rāda vārddarināšanas afiksi, kas savukārt leksikas funkcionēšanā ļauj iekļaut gramatiskos līdzekļus. Te veidojas viena no iepriekš minētajām līmeņu pārejas joslām. Tās nav starpjostas, starplīmeņi – tās ir *augstāko līmeņu iezīmes zemākajos līmeņos*. Leksiski semantiskās bāzes centrā ir vārds (precīzāk: vārda nozīme) kā valodas *mazākā semantiski patstāvīgā vienība*.

Pārejas iezīmes starp līmeņiem visai spilgti izpaužas starp abiem kompleksiem – derivatīvo un gramatiski funkcionālo. Kā derivācijas, tā morfoloģijas līmenī tiek izmantoti *afiksi*, bet katrā no līmeņiem tiem ir atšķirīgas funkcijas: derivācijā tie ir *darinātāji*, bet morfoloģijā – *formveidotāji*.

Par tekstu „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” teikts: „... loģiski strukturēts, funkcionāli vienots jēdzieniski saistītu izteikumu kopums vai atsevišķs izteikums.” (Skujiņa 2007, 392) Teksts te nav uzskatīts par valodas līmeni.

¹⁷ Varētu domāt, ka te der jēdziens un termins *makrolīmenis*, taču tas neatbilst līmeņu teorijas galvenajai prasībai – vienotai līmeņa iekšējai piramidālai uzbūvei un līmenim atbilstošu viennozīmīgu paraugu izvēlei.

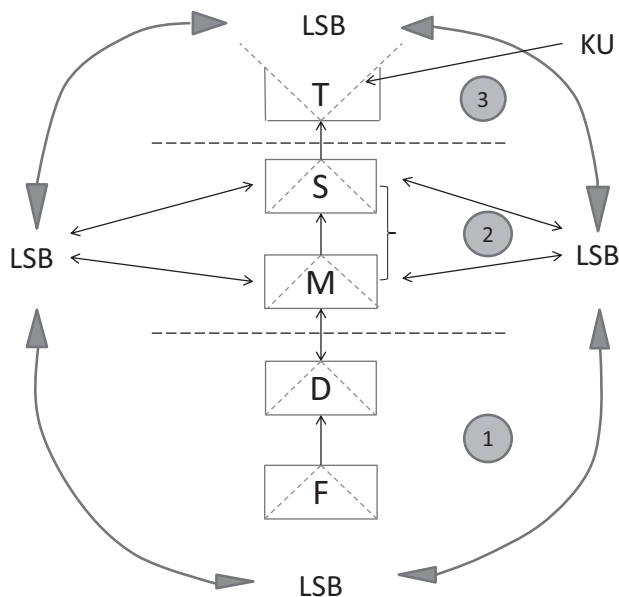
Visi valodas līmeņi ir savā starpā saistīti un kopumā nodrošina leksiski semantiskās bāzes funkcionālās potences. Jo augstāks līmenis, jo vairāk tajā gramatisku vispārinājumu un lielāka brīvība vienību savstarpējās attieksmēs. Zemākajos līmeņos dominē *leksiskā semantika* – to akceptē valodas lietotāji. Augstākajos līmeņos tai pievienojas *gramatiskā semantika*, kam piemīt *strukturētājas* potences.

Leksika resp. patstāvīgas nozīmes vārdi ir iesaistīti un ietilpst visā valodā – visos līmeņos. Paši līmeņi reāli veido valodu, ir izsecināmi valodas sistēmā ar analītiskām metodēm, un tiem var būt visai sarežģītas attieksmes kā savā starpā, tā arī ar leksiski semantisko bāzi.

Valodas līdzekļu identificēšanas iespējas uzskatāmi izpaužas *pārejā no leksiski derivatīvā uz funkcionāli gramatisko kompleksu*. Līmeņu hierarhijā, sākot ar morfoloģijas līmeni, sāk dominēt gramatiskā forma kā valodas gramatisko attieksmju realizētāja resp. valodas līdzekļu formālās semantikas organizētāja.

Ņemot vērā atšķirības līmeņu izpratnē un konsekvences mūsu izpratnē, varam minēt neīstus jeb kvazilīmeņus. Tie ir galvenokārt divi iepriekš minētie – semantikas līmenis un leksikas līmenis. Šo līmeņu izdalīšanu varētu skaidrot ar vārda līmenis izpratni vispārlietojamā nozīmē, ignorējot *valodas līmeņu* lingvistisko, terminoloģisko izpratni. Semantika piemīt visai valodai visos līmeņos. Leksika pastāv un funkcionē visā valodā visos līmeņos, jo vārds ir galvenais visā valodas sintagmātisko attieksmju ķēdē un savas funkcionālās potences realizē valodas gramatiskās organizēšanas procesā.

Iepriekš raksturoto valodas līmeņu hierarhiju shematiski varam atspoguļot šādi:

Komentāri par valodas līmeņu hierarhijas tabulu

- F** – fonoloģiski fonētiskais līmenis,
- D** – derivācijas līmenis,
- M** – morfoloģijas līmenis,
- S** – sintakses līmenis,
- T** – teksts kā līmeņu augstākā – realizācijas – pakāpe, realizācijas līmenis,
- LSB** – valodas leksiski semantiskā bāze,
- KU** – komunikatīvie uzdevumi.

2. shēma. Valodas līmeņu hierarhijas sarežģītība

Apvienotie zemākie līmeņi **F+D (1)** nodrošina vienību tapšanas un nominācijas potences un veido *derivācijas kompleksu*, kurā tiek identificētas turpmāk formalizējamas vienības resp. vārdi.

Apvienotie augstākie līmeņi **M+S (2)** nodrošina vienību formāli gramatiskās funkcionālās potences un veido *funkcionāli gramatisko kompleksu*, kurā tiek identificēti galvenie funkcionāli nozīmīgie modeļi. Derivācijas un morfoloģijas līmeņi saista afiksi, kas tiek šķirti pēc iepriekš minētām atšķirīgām funkcijām.

Tekstā **T (3)** kā līmeņu hierarhijas virsotnē realizējas visu līmeņu vienību semantiski formālās potences.

Pārtrauktās līnijas līmeņu iekšienē ilustrē līmeņu iekšējo piramidālo struktūru – vispārinātu paraugu resp. modeļu konstatāciju.

Pārtrauktās horizontālās līnijas relatīvi norobežo kompleksus savā starpā un ilustrē relatīvas atšķirības starp tiem.

Bultas, kas vērstas uz **LSB** un starp līmeņiem, ilustrē leksiski semantiskās bāzes saistījumu ar līmeņiem un nozīmību tajos. Bultas starp pašiem līmeņiem ilustrē valodas vienību tapšanas procesa hierarhisko raksturu – no zemākā uz augstāko. Bultas starp **KU** un **T** ilustrē komunikatīvo pieprasījumu pēc noteiktiem valodas līdzekļiem. Četros līmeņos **F-S** notiek *saziņas funkcionālo modeļu izstrāde*, bet realizācijas līmenī **T realizējas pati saziņa** pēc īpašiem, tikai šim līmenim raksturīgiem nosacījumiem. Līmeņu teorijas būtības un analītiskās pieejas realizācijas kvintesence ir valodas parādību iespējami precīza vispārināšana un attiecīgo modeļu resp. formulu izveide.

5. Valodas leksiski semantiskās sistēmas loma valodā

Valodas *fundamentāla atbalsta bāze* visos līmeņos ir leksika. Tās pamatu veido pilnnozīmes vārdi, un tā, tāpat kā valoda kopumā, ir *sistēmiski organizēta*. Pati nebūdana valodas līmenis, tā veido savdabīgu sistēmu, kurā, tāpat kā valodā kopumā, pastāv paradigmatiskās un sintagmatiskās attiecības, tikai ar citādu izpratni nekā iepriekš minētajos valodas līmeņos. Leksikas *paradigmas* ir *tikai semantiski* nosacītas.

Paradigmatiskās attiecības leksikā veido vārdu nozīmju *identiskums* ↔ *atšķirīgums* mikrosistēmās. To var pētīt ar komponentu analīzes, opozīciju vai neitralizācijas metodi. Vārda semantiskā struktūra nosaka likumsakarības vārda iespējās saistīties ar citiem vārdiem, un uz to pamata veidojas *sintagmatiskās* attiecības leksikā.

Valodas *leksisko nozīmju sistēmismu* pamato divi faktori (Solncev 1974, 12):

- 1) objektīvais sistēmisms un kārtība apkārtējā pasaulē, kas atspoguļojas nozīmēs;
- 2) nozīmju savstarpējā mijiedarbe un ietekme.

Vārdu nozīmēs ir ietvertas attiecīgās tautas zināšanas par to pasauli, kurā tā dzīvo. Šīm nozīmēm pietiekami adekvāti jāatspoguļo ārējās pasaules parādības, lai sekmētu cilvēku praktisko darbību. Leksēmām kā priekšmetiski orientētām ir skaidri zināmi ekstralingvistiski korelati.

Leksikas sistēmā bez tam vēl veidojas no leksikas vienību savstarpējas iedarbes un ietekmes atkarīgas *specifiskas* attieksmes. Piem., sinonīmu, homonīmu, antonīmu u. tml. attieksmes.

Leksika veido valodas aktīvos un pasīvos resursus, ar kuru palīdzību realizējas *valodas līdzekļu funkcionālā aprīte* (Freimane 1993, 434).

5.1. Leksiskās semantikas izpētes iespējas

Runājot par leksikas sistēmu, būtu jāpiemin arī semantikas pētīšanas iespējas. Valodas nozīmes kā apziņas fakti ir noteikts semantisks veselums, kas netiek dalīts sastāvdaļās. Taču nozīmēs ir atspoguļotas tās īpašības un pazīmes, kas raksturīgas priekšmetiem, procesiem, parādībām – analizējot nozīmju saturu, mēs varam šīs īpašības un pazīmes atrast. Nozīmju satura iekšējai detalizētai izpētei un aprakstīšanai tiek izmantota *komponentu analīzes metode*. Tā pārstāv vienu no svarīgākajām nozīmes satura izpētes metodikām. Tomēr ir jāņem vērā, ka komponentu pārdalīšana un dažāda kombinēšana neveido jaunas nozīmes – tā būtu ilūzija, jo nozīme ir apziņas fakts, kas rodas vēsturiski, neatkarīgi no pētnieka gribas vai vēlēšanās (Solncev 1974, 15). Neviens valodnieks nav varējis iegūt jaunas nozīmes, atņemot vai pieliekot klāt kādus komponentus. Valodnieks var gan pēc kādām pazīmēm salīdzināt divas vai vairākas nozīmes un konstatēt, ka tās atšķiras ar to vai citu pazīmi. Uzmanīgi izmantojot komponentu analīzes metodi, var veikt klasifikatīvus pētījumus un apzināt leksikas paradigmatiskās rindas un sistēmas.

Džons Laionss (*John Lyons*) piemin transformatīvo gramatiku, kas pētī dziļo un virsējo struktūru. Tieši vērot iespējams vienīgi virsējo struktūru, dziļā struktūra guļ zem virsējās. Tehnoloģiski ir grūti noteikt, ko īsti var saukt par transformatīvo gramatiku. Transformācijas jēdziens mūsdienu valodniecībā ir attiecināms uz dziļo un virsējo struktūru un to savstarpējo attieksmju analīzi. Vairums valodnieku pieņem uzskatu, ka starp dziļo sintaksi un semantiku pastāv īpaši ciešs sakars; tā domā arī Dž. Laionss (Lyons 1978, 262–263). Varam viņiem pievienoties.

5.2. Leksiskās semantikas loma gramatiskās struktūrās

Gramatisko attieksmju perifērijā atrodas tādi situatīvi nozīmīgi valodas līdzekļi, kas bieži ir formas ziņā nelokāmi un tāpēc strukturālā ziņā visai brīvi, jo to lietojums ir galvenokārt semantiski nosacīts. *Jo mazāks svars formai resp. gramatikai, jo lielāka nozīme semantikai*. Tas redzams, salīdzinot deklinējamus vārdus ar adverbiem vai arī ar īpašu statusu ieguvušām lokāmu vārdu formām apstākļu funkcijā. Adverbu resp. apstākļu funkcionēšana teikumā ir pilnībā situatīvās semantikas nosacīta. Determinantu resp. situantu teorijā sintaksē galvenā loma ir semantikai. Piem., reālā pakārtojumā ir svarīga kā pārvaldītāja verba, tā arī tam piesaistītā nominālā komponenta semantika un vārdkopu izveides iespējas – situanti paliek ārpus vārdkopām (paši tie spēj veidot vārdkopas). Piem.: *Bērnībā/savā dzimtajā pusē/viņa bija dzirdējusi teiksmu par pili ezera dzelmē. Šodien/Rīgā/saulains laiks*. Dažādas locījumu – arī prepozicionālu locījumu – formas situantu funkcijā it kā sastingst, zaudē savu formālo lokāmību, un tad sāk prevalēt leksiskā semantika.

Stabilu vietu valodā visai negaidīti, turklāt pilnīgi likumsakarīgi var ieņemt sistēmiski pamatoti, bet līdz šim nelietoti, tātad netradicionāli valodas līdzekļi.

Piem., latviešu valodā tāds ir verbs *aprunāt*, kas iepriekš, vēl apmēram pirms pāris desmitiem gadu, lietots tikai ar nozīmi ‘sarunā noniecināt (kādu, kura nav klāt)’ (LVV 1987, 62). Taču priedēkļa *ap-* nozīme ‘kaut kam visapkārt, aptverot (no visām pusēm)’ un atbilstoši lietotie verbi, kā *apņemt*, *apspriest*, *apsvērt*, *apdomāt* u. tml., nedod pamatu noraidīt verba *aprunāt* lietojumu attiecīgajā nozīmē. Pašreiz tas ir ieņēmis sev pienācīgu vietu valodā.

Komunikācijā teikuma kā predikatīvas vienības izveidei vajadzīgi tādi nozīmīgi gramatiskās semantikas elementi, kuri kopā spēj realizēt teikuma jēdzienisko saturu, proti, teikuma attieksmi pret īstenību ar predikatīvītes pamatpazīmju – objektīvās modalitātes un sintaktiskā laika – formām. Teikuma semantika (tipveida nozīme) un struktūra ir savā starpā nesaraujami saistītas.

6. Galvenās saziņas vienības

Katram līmenim ir savas valodas vienības. Viena no tām parasti ir konstruktīva attiecīgajā līmenī un uzskatāma par galveno. Fonoloģiski fonētiskajā līmenī tā ir *fonēma*, derivācijas līmenī tas ir *vārd darinātājs afikss*, morfoloģijas līmenī *formveidotājs afikss*, bet sintakses līmenī tā ir galvenā saziņas vienība – *teikums*. Teikumam piemīt vislielākās *strukturāli komunikatīvās potences*. Tas var funkcionēt tekstā pilnā veidā, bet var arī tikt dažādi pārveidots atbilstoši saziņas vajadzībām resp. komunikatīvajam uzdevumam.

6.1. Izteikumu resp. komunikātu sistēma teksta līmenī

Jaunajā „Latviešu valodas gramatikā” (Nītiņa, Grigorjevs 2013) minētas teksta vienības. Par mazāko (?) teksta vienību uzskatīts **izteikums** jeb **komunikāts**, un teikts, ka tam var būt nepārveidota teikuma struktūra, bet bieži teikuma struktūra ir nepilna jeb reducēta (tātad *reducējums* ?) vai arī tas ir *parcelāts*. Pateikts, ka vienību struktūru ietekmē konteksts un situācija.

Minēts arī, ka komunikātu var veidot atsevišķi vārdi – *nosaucējvienības*, kam nepiemīt predikatīvīte, bet kas veic komunikatīvo uzdevumu (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 885). Tālāk dots nosaucējvienību iespējamais formālais raksturojums: viens vārds, vārdkopa, blīvējumi un to kopas, nosaucējvienība ar pakārtotu palīgteikumu u. tml., arī konkrētas formas – nominatīvs, infinitīvs u. tml. (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 886 u. c.) Te izmantota tradicionālā pieeja struktūru raksturojumā.

Vēl tiek minētas vienības, kam nav teikuma struktūras un kas neveic arī nosaucējfunkcijas – *izsacījumi* (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 889 u. c.). Nosaukti izsacījumi pēc formas: modāli vārdi, partikulas un to savienojumi, izsaukmes vārdi, saikļi, prievārdi, dažādi izsauzieni (?!), uzruna vai tās grupa. Teksta vienību analīze „Latviešu valodas gramatikā” reizēm mēdz būt visai sarežģīta un neviennozīmīga. Piem., 889. lpp. pie izsacījumiem minētais *laikam taču* attiecīgajā piemērā varētu būt arī reducējums: *Vai tiešām es domāju braukt dzīvot uz Tallinu? Laikam taču.* (Z. Skujiņš) Tās analizējot, noderētu precīzi izstrādāta un formulēta metodika.

Minēti arī *mikroteksti* jeb *frāžkopas* (ar atsaucēm uz izmantoto avotu autoriem), ko veido divi vai vairāki komunikāti. Tie būtu īpaši izceļami kā izteikumu kopas resp. apvienojumi.

Pašreizējais teksta vienību raksturojums „Latviešu valodas gramatikā” (2013) rada zināmas grūtības teksta vienību izpratnē un tipoloģijā. Strādājot ar tradicionālo pieeju¹⁸, proti, ar aprakstošām metodēm, teksta vienības nedodas rokā – ir jāizstrādā un jāizmanto īpaša metodoloģija.

Tā kā teksts ir īpaša komunikatīvi motivēta valodas lietojuma sfēra, ieteicams izmantot struktūru izpratnei un to iespējamo pārveizu konstatēšanai piemērotas metodes. Tādas varētu būt, piem., *transformācija*, *substitūcija* vai *neitralizācija*. Turklāt izteikumi jāvērtē no struktūru iespējamā pilnīguma resp. „ideālā” modeļa viedokļa. Protams, sava noteikta vieta tajā ir arī formālajam raksturojumam.

Jāņem vērā, ka izteikums nav strukturāli viendabīga vienība vai strukturāls paraugs – izteikums ir *funkcionāla* saziņas vienība. Izteikums nebūt nav mazākā vienība, tas ir virsjēdziens, kas var apvienot ļoti dažādas, savstarpēji atšķirīgas vienības no zemākajiem līmeņiem. Faktiski ir jārunā par *izteikumu sistēmu*, kuras *centrā ir sintakses līmeņa* pamatvienība – *teikums* – kā sintaktiski organizēta un uz noteiktām shēmām resp. strukturāliem paraugiem balstīta struktūra.

6.2. Teikums kā paraugstruktūra

Teikums ir paraugstruktūra, un ar to tiek salīdzinātas visas pārējās iespējamās vienības izteikumu sistēmā. Struktūru pilnīgums vērtējams galvenokārt divos aspektos:

- 1) semantiskā resp. saturiskā aspektā;
- 2) formālā resp. strukturālā aspektā.

Semantiskajā aspektā savukārt būtu jāšķir:

- 1) objektīvais jeb *saprotamības* aspekts;
- 2) subjektīvais jeb *informācijas izvēles* aspekts.

Ļoti nozīmīgs ir pirmais – semantiski saturiskais aspekts, jo katra struktūra spēj saziņā funkcionēt tikai saprotamā veidā (par to sk. iepriekš 1.2. un 2.2.). Tieši no šī viedokļa valodas lietotāji izvēlas sintaktiskās vienības. Atkāpes sintaktisko struktūru formālajā izveidē savukārt ļauj spriest par to pārveides iespējām, tādat par šo struktūru tuvināšanu „ideālam” resp. iespējami adekvātai sapratnei.

Lai pētītu teksta vienības, nepieciešams atklāt satura un formas savstarpējās attiecības, tāpēc jāizmanto struktūru izpratnei un to iespējamo pārveizu konstatēšanai piemērotas metodes.¹⁹

Vispirms jāizvēlas strukturāls paraugs – ideāla, neitrāla literārās valodas konstrukcija ar visiem saturiski un formāli nepieciešamiem elementiem, ar kuras palīdzību iespējams *izteikt vēlamu domu (saturu) pilnīgi adekvāti* [atkāpes no tās iespējamās citos nacionālās valodas paveidos, piem., sarunvalodā]. Tālāk būtu jākonstatē satura un formas iespējamā atbilsme vai neatbilsme. Lai to izdarītu, nepieciešams noskaidrot satura resp. nozīmju izteikšanas formālās iespējas. Šajā sakarā rodas jautājums par *dziļajām* un *viršējām* struktūrām.

Jēdzienus *dziļā struktūra* un *viršējā struktūra* visbiežāk attiecina uz sintaktiskām struktūrām, galvenokārt teikumu. Uzskatot par *teikuma semantisko*

¹⁸ Par to liecina, piem., ilustrētā materiāla izvēle un demonstrējums.

¹⁹ Kā iepriekš minēts, tās varētu būt, piem., *transformācija*, *substitūcija* vai *neitralizācija*.

*struktūru*²⁰ teikuma abstrakto nozīmi, paņēmienu, formu, ar ko tiek atspoguļota īstenība mūsu domāšanā un valodā, mēs nonāktu pie *sintaktiskās semantikas*, kura balstās uz tādām universālām kategorijām kā *subjekts, objekts, predikāts* u. tml. Strukturāli resp. gramatiski atšķirīgiem teikumiem var būt identiska semantiskā struktūra (sal.: *Meitenei ir zilās acis. Meitene ir zilace*), bet pēc viena gramatiskā parauga savukārt tiek veidoti semantiskās struktūras ziņā ļoti atšķirīgi teikumi (piem., *Laiks kļūst auksts. Jautājums kļūst aktuāls*). Tātad semantiskā struktūra saistāma ar *leksiski semantiskiem vispārinājumiem*.

Teikuma dziļās struktūras pētnieks I. Susovs ir izvirzījis elementāras sintaktiskas vienības – *relatēmas*; tās veido tādi universāli jēdzieni kā *agenss, pacienss, instruments, adresāts* u. tml., kas ietilpst relāciju struktūrās un pārstāv *dziļo sintaktisko semantiku* (Susov 1974, 60). Predikācijas struktūru var pārstāvēt bināras struktūras ar atšķirīgiem izejas punktiem – agensu vai paciensu centrā, piem., *Es rakstu vēstuli. → Vēstule tiek rakstīta*. Pēc I. Susova domām, teikuma semantiskās relācijas struktūru nedrīkst uzskatīt par primāro un dziļāko, bet predikācijas struktūru – par sekundāru, virspusēju resp. virsēju, jo attieksmes starp abām struktūrām ir visai sarežģītas. Predikācijas struktūrā var būt no denotatīvā viedokļa „tukši” locekļi, kas nepārstāv nevienu relatēmu, bet gramatiskajā predikācijā veido izejas punktu: *Es regnet, Es schneit* u. tml. Var būt arī tā, ka agensa relatēma iegūst regulāru izpausmi nulles pakāpē (nulles veidā) predikatīvā līmenī *Viņu palīdzza aiziet*. Tātad teikuma semantiskā struktūra pamatā ir divkārša – ir relācijas struktūra un predikācijas struktūra. Relācijas struktūrai ir objektīva atbilde, predikācijas struktūra atspoguļo runātāja subjektīvo izvēli attiecīgajā situācijā.

Latviešu valodā, it īpaši sarunvalodā, predikācijas struktūrās tiek izmantoti struktūras komponentu aizstājēji resp. substitūti, piem., pronomens *tas*: *Viņa atkal nokavēja darbu. Tas [pilnā veidā: viņas darba nokavēšana] man ļoti nepatīk*. Šeit pronomens ir nevis tikai substantīva, bet gan plašākas struktūras aizstājējs resp. substitūts. Tātad starp relācijas struktūru un predikācijas struktūru ne vienmēr pastāv simetriskas attieksmes.

Pētījot tādas teksta vienības kā, piem., reducējumus, nepieciešams galvenokārt izvēlēties redukcijas noteikšanas veidu sintaktiskā struktūrā gadījumos, kad virsējā struktūrā neparādās visi nepieciešamie relatēmu locekļi, un veidu, kā tos konstatēt. To var izdarīt, izmantojot transformāciju, proti, viena tipa struktūru pārvēršot cita tipa struktūrā. Reducēta struktūra var būt ļoti kompakta un saturēt sevī vismaz divas savstarpēji sakārtotas predikācijas struktūras: *Mārīte un Jānis dzīvo Rīgā. < Mārīte dzīvo Rīgā un Jānis dzīvo Rīgā*. Pirmais teikums veidojas no divām minētajām struktūrām *kompresijas* rezultātā. Kompresija ir viens no redukcijas paveidiem.

Arī sekundārās predikatīvātes gadījumos dziļā struktūra rāda otru, virsējā struktūrā neredzamu predikativitāti. Virsējās struktūrā konstatētie nepredikatīvo sakaru locekļi ietver sevī slēptu predikativitāti. Piem., *Dienvidu straume neredzama un viltīga lieca laivas priekšgalu nost no uzņemtā kursa*. (E. Līvs) Sekundāri predikatīvo komponentu *neredzama* un *viltīga* predikatīvo dabu var parādīt, struktūru transformējot: *Dienvidu straume lieca laivas priekšgalu nost no uzņemtā kursa. + Dienvidu straume [to darot] bija neredzama un viltīga*.

²⁰ Arī loģiski semantisko struktūru, jēgu.

Varētu domāt, ka redukcijas gadījumos realizējas tikai valodas līdzekļu ekonomijas princips, taču no citiem pētījumiem ir zināms, ka šis princips valodā realizējas visai nekonsekventi un parasti pakārtojas citiem principiem, tas nav noteicošais. Galvenais ir *valodas funkcionēšanas princips*, kas būtu definējams kā **satura adekvāta prezentēšana attiecīgajā valodas paveidā**. Tā, piem., stilistiskos nolūkos – sarunvalodā – runātājs var īpaši aktualizēt vienu no vārdkopas komponentiem kāda teikuma sastāvā, turklāt tieši strukturāli mazāk nozīmīgo, tātad atkarīgo komponentu, centrālo neitralizējot un atmetot kā pašsaprotamu un tāpēc kompaktā runā pieciešamu vai nevajadzīgu. Piem.: *Pēc brauciena ar motociklu pa lauku ceļiem mājās viņš pārrodas balts no putekļiem kā melderis, jo asfaltēto [reducētais loceklis ceļu ir kompensēts virsteikumā] nav daudz. Viņai labi veicas ar gurķiem [pilnā veidā: gurķu audzēšanu]. Vasarā jāatceras, ka parks [pilnā veidā: parka zāliens] regulāri jāpļauj*. Minētajos gadījumos redukcija it kā robežojas ar elipsi²¹ – tās savā starpā mainās atšķirīgos valodas paveidos: kļūda standartizētā literārā valodā, no sarunvalodas viedokļa uzskatāma par redukciju un ir pieļaujama.

7. Valodas līdzekļu semantiskās motivācijas nosacījumi

Lai nodrošinātu autora nolūkiem atbilstošu izteikuma saturu, jāpanāk **semantiski adekvātu gramatisko attieksmju realizācija** tajā. Izteikuma *funkcionēšanu* nodrošina tā *gramatiski nosacītais centrs* ar gramatisko formu palīdzību un arī iespējamiem leksiski semantiskiem līdzekļiem *noteiktā semantiskā līdzsvarā*. Jo vairāk izteikumā ir gramatiski formalizētu līdzekļu – deklinējumu un konjugējumu formu, jo lielākā mērā saturs ir gramatiski korekts. Gramatiskais korektums ir sintētisko valodu priekšrocība.

Leksiski semantisko pilnīgumu atbilstoši satura prasībām nodrošina **situatīvā perifērija**. Sintētiska tipa valodās ļoti bieži, varētu teikt, parasti, to panāk, lietojot *situatīvi nosacītus nelokāmus valodas līdzekļus*:

- 1) nelokāmu vārdšķiru pilnnozīmes vārdus (piem., adverbus) vai arī
- 2) zināmā mērā izolētas atsevišķas lietojumā it kā stingušas deklinējamu vārdu formas (piem., lokatīvu, kādu prepozicionāla locījuma formu vai tml.).

Te valodā parādās **analītiskuma** iezīmes. Jautājums – vai ir iespējamas pilnīgi „tīra” morfoloģiskā tipa valodas? Varam tikai piekrist Džonam Laionsam, kurš uz šo jautāju atbildējis ar kategorisku „nē” (Lyons 1978, 204).

8. Valodas attīstības nosacījumi

Valodas attīstība ir **situatīvi nosacīta**. Valodniecībā ir īpaši izdalīti un ievēroti galvenokārt trīs valodas situāciju veidojoši faktori: *laiks, vieta* un *vide*.

Laikam gan attīstībā pats svarīgākais ir *laika faktors*, un sakarā ar to varam runāt par galvenajām valodas attīstības fāzēm. Tās mūsu sintētiskajā valodā ar attīstītu formu sistēmu rāda tagadni, pagātni un nākotni. Pamatfāze ir *tagadnes fāze – neitrāla, aktuāla, balstīta uz pašreizējo, mūsdienīgo un aktīvo valodas līdzekļu funkcionēšanu saziņā*.

²¹ Elipse, atšķirībā no redukcijas, pēc autores domām, uzskatāma par valodas kļūdu.

Pašreizējo valodas līdzekļu klāsts vienmēr ir jāpapildina, un papildinājumu var meklēt *resursos*, ko veido

- 1) *pagātnes fāze* – relatīvi pasīvā valodas līdzekļu krājuma – resursu – funkcionēšanas iespējas un
- 2) saikne ar nākotni – *nākotnes fāze*, proti, jaunu valodas līdzekļu tapšana, ko garantē *novitātes* – vēl nebijuši valodas līdzekļi, kas jāplāno un jāveido
 - a) ar derivāciju resp. vārddarināšanu, konstrukciju veidošanu u. tml. un
 - b) aizgūstot no citām valodām.

Mērķis – nodrošināt sabiedrību ar sociāli pilnvērtīgiem, tātad arī novatoriskiem valodas līdzekļiem. Literārajā valodā nākotnes fāze visciešāk saistīta ar terminoloģijas izstrādi, jo tieši terminoloģijā valodnieki spēj sekmēt un realizēt literārās valodas attīstības prognozes.

Valodas līdzekļu aprīte ir *funkcionāli nosacīta* un realizējas, valodas līdzekļiem pārejot no vienas fāzes citā.

Taču valodas līdzekļu izpratnē *laiks*, tāpat kā *vieta* un *vide*, semantiku niansē arī citā termina *situatīvs* izpratnē. Valodu analizējot, semantiskais aspekts parasti tiek norobežots no formālā: semantisko pamatu veido denotatīvais komponents, bet konotatīvie resp. ekspresīvie ir situatīvi iezīmēti un tos veido novecojušie un jaunie valodas līdzekļi. Valodas *resursi* ir valodas attīstības *relatīvi pasīvais posms* – te nonācis viss pašreiz liekais, nevajadzīgais: arhaismi, historismi, nelietotas vārdu nozīmes, viss, kas citā veidā ir ticis kompensēts mūsdienu valodā. Te vietu atrod arī jauninājumi, kas reģistrēti, ieteikti u. tml., bet nav ieviesušies. Arī aizmirsti dialektismi. Jaunie valodas līdzekļi (galvenokārt ordinārie) var pamazām tikt iedzīvināti valodā, bet savukārt no funkcionēšanas sfēras pamazām aiziet novecojušie valodas līdzekļi. Daļa no tiem vispār atmirst. Tie var iekonservēties uz ilgu laiku, lai kādreiz tomēr atgrieztos – sk., piem., *bode*, *zapte* u. tml. Piem., īpašu vietu valodā pašreiz ir ieņēmis adjektīvs *foršs* un adverbs *forši* – tie ir zaudējuši pagājušā gadsimtā tiem piemītošo negatīvo ekspresiju. Daļa nefunkcionējošo valodas līdzekļu paliek relatīvi patstāvīgā stāvoklī līdz tam laikam, kad pēc tiem atkal rodas vajadzība. Atgriešanās iespējamību nosaka valodas līdzekļu fiksācija rakstos vai arī funkcionēšana šauros runātāju kolektīvos, lai tie saglabātos un tos varētu atrast. Tie atgriežas valodā citā kvalitātē un var iegūt citu funkciju. Piem., bijušie poētismi var kļūt par neitrāliem valodas līdzekļiem u. tml. Tā poētismu *mīla* 20. gs. vidū sāka uzskatīt par neitrālu salīdzinājumā ar novecojušu vārdu *mīlestība*, un tas ieviesās ikdienas lietojumā, bet uz gadsimta beigām šie vārdi it kā mainījās vietām – par neitrālāku atkal sāka uzskatīt vārdu *mīlestība*.

Neekspresīvie valodas līdzekļi kā *neitrāli* un *automatizēti* ir valodas *pamatu pamats*, ar tiem salīdzina ekspresīvos valodas līdzekļus un konstatē ekspresivitāti. Tomēr tie ir *vienpusīgi* un *neelastīgi*. Ar to palīdzību tiek uzkrāta un pārraidīta informācija, un tādā veidā realizējas saziņa. Neekspresīvie valodas līdzekļi ir divējādi – vispārlietojami un specializēti (galvenokārt termini). Tieši terminu sfērā notiek dažādi aktīvi procesi.

Ekspresīvie valodas līdzekļi veido *mainīgo sfēru*: mainību nosaka ekspresīvi izmantojamie paralēlismi, it īpaši *sinonīmi*. Ekspresivitāte rada priekšstatus un asociācijas ar attiecīgo valodas lietojumu pagātnē, arī ar tradīcijām, konkrētiem ieradumiem u. tml. Svarīga ir valodas līdzekļu *izplatība*, *konkrētuma pakāpe*

pēc satura, *līdzība* ar citiem valodas līdzekļiem, *atkāpes* no literārajām normām, *oriģinalitāte*. Lietojumā noteicošā ir tā *harmonija, kas ekspresīvuma dēļ veidojas starp formu un saturu*. Tīri formāli, protams, ir vēlama to atbilstība normām, taču galvenā ir *meistarība*, resp., valodas līdzekļu iederīgums, valodas bagātināšanas iespējas u. tml. Valodas lietotājiem var būt, piem., atšķirīga skaistuma vai iederīguma izjūta: caurmēra cilvēkam skaists bieži vien ir tas, kas atbilst normām, bet māksliniekam, rakstniekam u. tml. skaistas var šķist tieši atkāpes no normām, ekstraordinaritāte, izņēmumi, neregulāri valodas līdzekļi u. tml. Tad sāk dominēt *subjektīvs*, arī *iracionāls* viedoklis.

Ņemot vērā minētās fāzes un valodas līdzekļu attīstību tajās, būtu likumsakarīgi runāt par *valodas līdzekļu potenciālās nezūdamības likumu*, jo *valodā nekas pilnīgi nezūd*. Neviens nekad nevar garantēt, ka kāds novecojis valodas līdzeklis kādā noteiktā sociālā situācijā, noteiktos nosacījumos nevarētu atkal atgriezties valodā. Tiesa, bieži vien jau citā statusā. *Katram neaktuālam valodas līdzeklim ir potenciāla iespēja aktualizēties*. Šo potenču realizācija ir atkarīga no sociālajiem apstākļiem.

Valodiskā saziņa ir personības tapšanas obligāts nosacījums, tāpēc zināšanas par kultūru tiek uztvertas tieši verbālā formā. Personība apgūst sabiedrības kultūru nevis stihiski, bet gan sabiedrības kontrolē, izmantojot sociālo lomu kopumus. Kultūras zināšanas tiek apgūtas tik dziļi un tik plaši, lai varētu veikt attiecīgas sociālās lomas. Viena no tām – nacionālā loma – ir kopīga visiem kādas valodas lietotājiem. Tā tiek apgūta ģimenē un skolā, un kultūras vērtības šīs lomas ietvaros veido *domāšanas nacionālo specifiku*. Domāšanā atrodams tikai tas, kas iepriekš bijis sabiedrības praksē. Piem., tulkojot tekstu no vienas valodas citā, tiek salīdzināti nevis vārdi, bet sociumi, kas tulkotāja apziņā eksistē kā divas nacionāli nosacītas „pasaules ainas”.

Valoda var ietekmēt cilvēku uzvedību, jo sociāli atzīti uzvedības paraugi pastāv verbālā formā un tādā veidā tiek zināmi indivīdam. Objektīvās īstenības atspoguļošanas likumības dažādām tautām (kultūrām) ir kopējas, bet valodas nozīmju sistēma atspoguļo saziņas nacionālās kultūras specifiku.

Literatūra

1. Ahmanova, Ol'ga. 1966. *Slovar' lingvističeskikh terminov*. Moskva: Sovetskaja enciklopedija.
2. Arutjunova, Ninel'. 1982. Lingvističeskije problemy referencii. *Novoe v zarubeznoj lingvistike*. XIII. *Logika i lingvistika*. Moskva: Raduga, 5–40.
3. Austin, John L. 1986. Slovo kak dejstvie. *Novoe v zarubeznoj lingvistike*. XVII. *Teorija rečevykh aktov*. Moskva: Progress, 22–129.
4. Austin, John L. 1987. Chuzhshhe soznanie. Filosofija. *Logika. Jazyk*. Moskva: Progress, 48–95.
5. Benveniste, Émile. 1974. *Obshhaja lingvistika*. Moskva: Progress.
6. Bloomfield, Leonard. 1933. Language. *Zeitschrift für Philosophy und philosophische Kritik*. 100.
7. Bondarko, Aleksandr. 1972. K teorii polja v grammatike. *Voprosy jazykoznanija*. 3, 20–35.

8. Bondarko, Aleksandr. 1974. *Principy postroenija funkcional'noj grammatiki sovremennyh slavjanskih jazykov*. Moskva: Nauka.
9. Bondarko, Aleksandr. 1981. O strukture grammaticeskikh kategorij. *Voprosy jazykoznanija*. 6, 17–28.
10. Bréal, Michel. 1913. *Essay de sémantique*. Paris.
11. Budagov, Ruben. 1976. *Chelovek i ego jazyk*. Moskva: Moskovskij universitet.
12. Chafe, Wallace. 1975. *Znachenie i struktura jazyka*. Moskva: Progress.
13. Dammit, M. 1987. Chto takoe teorija znachenija? *Filosofija. Logika. Jazyk*. Moskva: Progress, 127–212.
14. Frege, Gottlob. 1966. Über Sinn und Bedeutung. *Funktion, Begriff, Bedeutung, Fünf logische Studien*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
15. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
16. Freimane, Inta. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
17. Gak, Vladimir. 1971. Semanticheskaja struktura slova kak komponent semanticheskoi struktury vyskazyvanija. *Semanticheskaja struktura slova*. Moskva.
18. Helbig, Gerhard. 1977. *Beiträge zur Klassifizierung der Wortarten*. Leipzig.
19. Humboldt, Wilhelm von. 1984. *Izbrannye trudy po jazykoznaniju*. Moskva: Progress.
20. Jespersen, Otto. 1925. *Mankind, Nation and Individual from a linguistic point of view*. Oslo.
21. Kārklīš, Jūlijs. 1966. Vienkāršā un saliktā teikuma robežu problēma. *Valodas sintaktiskās struktūras problēmas*. Referātu tēzes. Rīga: LVU.
22. Kārklīš, Jūlijs. 1970. Par dažiem sintagmātikas un paradigmātikas jautājumiem latviešu valodas sintaksē. *Sintagmātika, paradigmātika un to savstarpējās attiecsmes sintakses līmenī*. Zinātniskās konferences materiāli. Rīga: LVU.
23. Laua, Alise. 1981. *Latviešu leksikoloģija*. Rīga: Zvaigzne.
24. Linsky, Leonard. 1967. Reference and referents. *Linsky, Leonard. Referring*. New York, 253–284.
25. LVV – *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga: Avots, 1987.
26. Lyons, John. 1978. *Vvedenie v teoreticheskiju lingvistiku*. Moskva: Progress.
27. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). 2013. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
28. Potebnja, Aleksandr. 1999. *Mysl' i jazyk*. Moskva: Labirint.
29. Saussure, Ferdinand de. 1977. *Trudy po jazykoznaniju*. Moskva: Progress.
30. Searle, John. 1969. *Speech Acts. An essay on the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
31. Searle, John. 1982. Referencija kak rechevoj akt. *Novoe v zarubezhnoj lingvistike*. XIII. *Logika i lingvistika*. Moskva: Raduga, 179–202.
32. Shherba, Lev. 1974. *Jazykovaja sistema i rechevaja dejatel'nost'*. Leningrad.
33. Shvedova, Natal'ja. 1970. Neskol'ko zamechanij po povodu stat'i J. Apresjana Sinonimija i sinonimy. *Voprosy jazykoznanija*. 3.
34. Skujiņa, Valentīna. 1993. *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi*. Rīga: Zinātne.

35. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
36. Solncev, Vadim. 1974. K voprosu o semantike ili jazykovom znachenii. *Problemy semantiki*. Moskva: Nauka, 3–11.
37. Solncev, Vadim. 1977. *Jazyk kak sistemno strukturnoe obrazovanie*. Moskva: Nauka.
38. Susov, Ivan. 1974. Glubinnye aspekty semantiki predlozhenija. *Problemy semantiki*. Moskva: Nauka, 58–65.
39. *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava, 1999.
40. Ufimceva, Anna. 1962. K voprosu o leksiko-semanticheskoj sisteme jazyka. *Voprosy jazykoznanija*. 4, 36–46.
41. Wittgenstein, Ludwig. 1953. *Phylosophical Investigations*. Oxford, Blackwell; New York: Macmillan.

Summary

In linguistic investigations, the role of semantics as well as the functional aspect should be taken into account. These aspects are closely related to the theory of levels or sub-systems of the language. It must be emphasized that the investigations of the system of syntagmatic and paradigmatic relations within the theory of levels is crucial.

In Western linguistics, issues related to linguistic sub-systems have been brought forward and discussed in different aspects during the previous two hundred years, yet they are still important and sometimes interpreted in a contradictory manner. In Latvian linguistics, the importance of these aspects has been accentuated and examined by Jūlijs Kārklīņš. The author of the current article discusses several aspects of the problem on the basis of the Latvian language, mostly those linked to the interpretation of levels of the language. Altogether five levels are distinguished: 1) phonological and phonetic, 2) derivative, 3) morphological, 4) syntactic and 5) textual level. Semantics does not constitute a separate level – it is an integral part of all of them.

Latviešu valodas noteikto un nenoteikto adjektīvu opozīcija: sintakse un semantika

The opposition of definite and indefinite adjectival forms in Latvian: syntax and semantics

Aksels Holvūts (*Axel Holvoet*)

Viļņas Universitātē
Universiteto 3, Vilnius, LT-01513
E-pasts: *axel.holvoet@ff.vu.lt*

Strukturālistu izvirzītajam opozīcijas jēdzienam ir paliekama nozīme valodnieciskajos pētījumos, bet tai veidā, kādā to formulējuši strukturālisti, tam piemīt zināmi ierobežojumi, kas apgrūtina tā lietošanu, sevišķi pētījumos, kuros tiek ievērots tipoloģiskais konteksts. Klasiskās binārās opozīcijas balstās uz pastāvīgiem kategorizācijas kritērijiem – semantiskiem invariantiem, kuru noteikšanā lingvistiskajā aprakstā allaž rodas neskaidrības. Šai rakstā tiek apskatīts latviešu valodas adjektīva nenoteikto un noteikto formu pretstats (salīdzinājumā ar lietuviešu valodu); tiek aplūkoti atsevišķi šo formu lietojuma gadījumi, kas balstās uz dažādiem – gan semantiskiem, gan sintaktiskiem – kritērijiem. Principā šis pretstats izriet no semantiskās/pragmatiskās noteiktības, t. i., no uzrunātā spējas identificēt unikālo nominālās grupas referentu, bet problēmas rodas tur, kur noteikto formu lietojums pārsniedz semantiski pragmatiskās noteiktības robežas. Pretstata kritēriju dažādības dēļ noteikto un nenoteikto formu lietojuma principi nav viegli ietilpināmi klasiskajās opozīcijās, tāpēc šai pētījumā tiek piedāvāts apraksts, kas balstās uz semantisko karšu metodi. Protams, arī šī metode, kaut arī visai grozītā veidā, pamatojas uz opozīcijas jēdzienu.

Atslēgvārdi: opozīcija, noteiktība, noteiktās adjektīva formas, semantiskas kartes.

1. Adjektīva nenoteiktās un noteiktās formas kā opozīcija

Baltu valodu adjektīva noteikto un nenoteikto formu pretstats no pirmā skatiena var šķīst ideāls opozīcijas paraugs:

- 1) tas ir binārs, t. i., opozīcijai ir divas nozīmes;
- 2) šķīstami skaidri nosakāms klasificēšanas kritērijs: noteiktība piemīt katrai nominālajai grupai, kuras referentu uzrunātais var noteikti identificēt (sal. Endzelīns 1951, 595); visos pārējos gadījumos nominālā grupa ir nenoteikta;
- 3) tas ir asimetrisks (privatīvs) – noteiktā forma ir marķētais loceklis, vismaz tas varētu izrietēt no (2) punktā sniegtās definīcijas. Attiecībā uz distribūciju marķētais noteikto formu raksturs spilgtāk izpaužas lietuviešu valodā, kur nenoteiktās (nemarkētās) formas tiek lietotas arī semantiski noteiktās nominālās grupās, sal. lietuviešu valodas piemērus (1) un (2):

- (1) *raudon-oji* *skarel-ē*
 sarkans-NOM.SG.F.DEF lakatiņš-NOM.SG
 ‘sarkanais lakatiņš’
- (2) *ta* *raudon-a* *skarel-ē*
 DEM sarkans-NOM.SG.F.INDEF lakatiņš-NOM.SG
 ‘tas sarkanais lakatiņš’ (burt. **tas sarkans lakatiņš*)

Pēdējā konstrukcijā noteiktība nav izteikta ar adjektīva formu, jo to jau izsaka norādāmais vietniekvārds (te acīmredzot izpaužas valodas ekonomijas princips). Latviešu valodā adjektīvs pielāgojas nominālās grupas noteiktībai un tam ir noteiktā forma (te izpaužas harmonijas princips). Kā zināms, senāka, lietuviešu valodai tuvāka stāvokļa pēdas saglabājušās tautasdziesmu valodā:

- (3) *mani bērī kumeliņi* (Endzelīns 1951, 596)

Mūsdienu latviešu valodā katrā noteiktā nominālā grupā adjektīvam principā jābūt noteiktam, bet, no otras puses, ne katra nomināla grupa ar noteikto adjektīva formu ir noteikta:

- (4) *Dienā drīkst izdzert neierobežotu zaļās tējas daudzumu, to tikai nedrīkst lietot vakarā...*
<http://www.pareizs-uzturs.com/public/zala-teja.php>

Kaut gan adjektīvs te norāda uz noteiktu tējas paveidu, nominālā grupa *zaļās tējas* ir semantiski nenoteikta – te nav domāta konkrēta, iepriekš identificēta vai kontekstuāli nosakāma tējas porcija. Līdzīgi arī lietuviešu valodā:

- (5) *Antanas užsisakė žali-osios arbat-os*
 PROP pasūtīt.PRT.3 zaļš-GEN.SG.F.DEF tēja-GEN.SG
(juod-oji kenkia potencij-ai, kažkur skaitė jis) [...]
 melns-NOM.SG.F.DEF kaitēt.PRS.3 potence-DAT kaut_kur lasīt.PRT.3 viņš
 ‘Antons pasūtīja zaļo tēju, jo viņš kaut kur bija lasījis, ka melnā kaitējot potencei.’
<http://www.rasyk.lt/kuriniai/177254.html>

Otrais lietošanas gadījums (*juodoji arbata kenkia potencijai* ‘melnā tēja kaitē potencei’) ir ģenerisks, t. i., tas attiecas uz sugu, bet pirmais (*užsisakė žaliosios arbatos* ‘pasūtīja zaļo tēju’) attiecas uz zināmu, nenoteiktu tējas porciju.

2. Ārpus semantiskās nenoteiktības lauka

Ģeneriskā reference (t. i., uz sugu attiecināts lietvārda lietojums) būtībā ir noteiktības un nenoteiktības neitralizācijas zona – tur, kur tiek domāta suga, individuāla referenta identificēšana vispār nav iespējama. To atspoguļo paralēlā noteikto un nenoteikto artikulu lietošana angļu valodā (daudzās citās valodās,

piem., vācu valodā, ģeneriskās lietošanas gadījumos bieži vien tiek dota priekšroka noteiktajiem artikuliem):

(6) *The elephant is very big.*
DEF zilonis ir ļoti liels

(7) *An elephant is very big.*
INDEF zilonis ir ļoti liels
'Zilonis ir ļoti liels.'

Tomēr pilnīgas sinonīmijas te nav. Klaudija Gerstnere (*Claudia Gerstner*) un Manfrēds Krifka (*Manfred Krifka*, 1993) šķir divus ģeneriskuma tipus – noteiktos un nenoteiktos ģeneriskos izteicienus (*D-generics*, *I-generics*). Noteiktie ģeneriskie izteicieni ir ģeneriski paši par sevi (nominālās grupas līmenī), bet nenoteikto ģenerisko izteicienu ģeneriskums rodas tikai teikuma līmenī – to var raksturot ar īpašu ģenerisku operatoru. Noteiktie ģeneriskie izteicieni ir pakļauti zināmiem ierobežojumiem: apzīmētajai kategorijai jābūt plaši zināmai, tāpēc ģeneriskā noteiktība bieži vien atspoguļojas noteikto formu lietošanā terminoloģiskos savienojumos:

(8) *sarkanā lapsa, zaļā varde, melnais plūškoks*

Ģeneriskās noteiktības lietošanas sfēra mūsdienu latviešu valodā šķiet izplatāmies arvien vairāk. Rasma Grīse (1999) to pat raksturo kā „sērgu”. Liekas, ka mūsdienu valodā ir tendence piešķirt noteiktajām adjektīva formām klasificējošu funkciju arī tādos gadījumos, ja klasifikācija nebalstās uz kādām plaši zināmām kategorijām. Ja Rasma Grīses novērojumi ir pareizi (par ko šaubīties nav pamata, lai gan nav obligāti jāpiekrīt viņas negatīvajai nostājai pret parādību, kas laikam atspoguļo tikai dabisku valodas attīstību), tad klasificējošo noteikto adjektīva formu izplatīšanās process vērojams laikā pēc 2. pasaules kara.

Ja nomināla grupa ar klasificējošu noteiktu adjektīvu attiecas uz semantiski nenoteiktu attiecīgās kategorijas pārstāvi, rodas noteiktības konflikts (*definiteness conflict*) starp sugas noteiktību un indivīda nenoteiktību. Vairākumā valodu tas tiek izšķirts par labu nenoteiktībai, t. i., tiek lietots nenoteiktais artikuls:

(9) *I saw a red fox in my backyard*
es redzēt.PRT INDEF sarkans lapsa manā pagalmā
last night at around midnight.
pagājušajā naktī ap pusnakti
<http://www.gotosnapshot.com/myblog/red-foxes-of-island-beach-state-park-nj/comment-page-1>
'Pagājušajā naktī ap pusnakti es savā pagalmā redzēju (kādu) sarkanu lapsu.'

Šeit apakškategorija (*the red fox*) ir noteikta, bet tās pārstāvis ir nenoteikts. Taču baltu valodās šis konflikts dažreiz izšķiras par labu noteiktajām formām:

(10) latviešu valodā

*Mūsu dārzā auksto laiku pavadīja divi **pelēkie** strazdi, viens **melnais** strazds, ziemas žubītes, zīlītes un bija redzama viena zilzīlīte.*
<http://zoologi.daba.lv/putni/jelgavas/sartgalvitis3.htm>

(11) lietuviešu valodā

Tačiau vien-a juod-ųjų strazd-ų
 taču viens-NOM.SG.F melns-GEN.PL.DEF strazds-GEN.PL
porel-ė pasirodė esanti išrading-esn-ė.
 pārtis-NOM.SG izrādīties.PRT.3 būt.PPRA.NOM.SG.F attapīgs-COMP-NOM.SG.F
<http://www.balsas.lt/susije/porele/14>
 ‘Bet viens melno strazdu pārtis izrādījās attapīgāks.’

Vai tādos gadījumos nominālā grupa ir noteikta vai nenoteikta? No strukturālisma viedokļa varētu šķist, ka nozīme jānosaka pēc formas (ja forma ir noteikta, tad arī nozīmei jābūt noteiktai), bet tad jāmaina arī noteiktības uztvere, kas apgrūtina valodu salīdzināšanu. Turpmāk pieņemsim, ka noteiktās formas zināmos gadījumos izplatās semantiskās nenoteiktības sfērā; (10) piemērā nominālās grupas *pelēkie strazdi*, *melnais strazds* ir semantiski nenoteiktas.

3. Substantivācija

Tādu gadījumu, kuros adjektīva forma ir noteikta, bet nozīme nenoteikta (t. i., nominālā grupa ir semantiski un pragmatiski nenoteikta), ir vairāk. Ne visi ir saistīti ar ģenerisko lietojumu, piem.:

(12) *Kā tā var dzīvot! Vienkārši cilvēki, nevis kaut kādi tur **izredzētie**!* (A. Bels)

Šeit noteiktās formas lietošana ir saistīta ar substantivāciju (sīkāk par to sk. Endzelīns 1951, 598). Substantivētajiem savienojumiem sākotnēji ir noteiktās deskripcijas funkcija, t. i., nominālā grupa identificē visu cilvēku vai objektu kopu, kas atbilst adjektīva (šai gadījumā divdabja) sniegtajam raksturojumam (*izredzētie* = *tie, kas tika izredzēti*), pēc tam tie iegūst nenoteiktas deskripcijas funkciju, t. i., nominālā grupa attiecas uz kādu adjektīva (divdabja) raksturotās kopas pārstāvi (*izredzētie* = *tādi cilvēki, kas izredzēti*).

4. Noteiktās formas izplatīšanās predikatīvā pozīcijā

Substantivācijai radnieciski ir gadījumi, kad adjektīvs predikatīvā pozīcijā parādās bez substantīva. Tas notiek nolieguma teikumos (sk. Ahero et al. 1959, 438):

(13) *Šis uzdevums nav nekāds **vieglais**.*

Šai konstrukcijā bieži vien parādās noliegts nenoteiktais vietniekvārds *nekāds*, bet tas nav nepieciešams (sīkāk sk. Ahero et al. 1959, 444):

(14) *Darbs te nav **vieglais**, bet interesants gan.* (P. Rozītis)

Ar te minētajām latviešu konstrukcijām varētu salīdzināt tādas angļu valodas konstrukcijas kā:

- (15) *This job is not an easy one.*
 šis darbs ir NEG INDEF viegls viens
 ‘Šis darbs nav vieglais, nav no vieglajiem.’

Predikatīvā konstrukcija *is not an easy one* (gaidāmās vienkāršākās konstrukcijas *is not easy* vietā), šķiet, norāda uz tādu kā „vieglo uzdevumu” kategoriju. Tas nenozīmē, ka tāda stingri nodibinājusies kategorija ikviena valodas lietotāja apziņā eksistē, bet noteiktās formas lietošana it kā apelē pie adresāta, lai tas konstruē savā apziņā atbilstošu kategoriju. Tādos gadījumos, kad runātājs *ad hoc* izsaka kādu kategoriju, daļā valodu tiek lietoti norādāmie vietniekvārdi, piem.:

- (16) *I'm not one of those boring eater-s.*
 esmu NEG viens no DEM garlaicīgs ēdējs-PL
http://afterelton81.rssing.com/chan-7469428/all_p1.html
 ‘Es neesmu viens no tiem garlaicīgajiem ēdējiem.’

- (17) *Linda Sharps is not one of those boring, unlikeable blogger-s though.*
 PROP PROP ir NEG viens no DEM garlaicīgs
 nesimpātisks blogeris-PL tomēr
<http://taraghd.bloguedoido.com/>
 ‘Tomēr L. Š. nav viens no tiem garlaicīgajiem, nesimpātiskajiem blogeriem.’

Šis norādāmais vietniekvārds (kas attiecas uz agrāk neminētu cilvēku grupu!) norāda, ka minētais indivīds pieder pie plašāk pazīstamas kategorijas (piem., pie garlaicīgo blogeru kategorijas), liekot adresātam meklēt attiecīgo kategoriju savā pieredzē un atpazīt to.

Nav precīzi nosakāms, kāpēc šīs „*ad hoc*” konstruējamās kategorijas” aprobežojas ar nolieguma teikumiem. Arī citās valodās līdzīga rakstura (kaut arī ne vienmēr identiskas) konstrukcijas parādās tikai nolieguma teikumos. Sal. ar lietuviešu valodu, kur tiek lietotas konstrukcijas ar prievārdu *iš* un substantivētu noteiktu adjektīva formu – tikai noliegumā:

- (18) *Šis darbs nėra iš lengv-ųjų.*
 šis darbs nav no viegls-GEN.PL.DEF
 ‘Šis darbs nav no vieglajiem.’

Tādās konstrukcijās kā (13) nevar runāt par īstu substantivāciju, taču adjektīva lietošana nominālā grupā ar izlaistu kontekstuāli nosakāmu lietvārdu ir radniecīga substantivācijai. No konstrukcijām ar substantivētu adjektīvu noteiktā forma varējusi viegli ieviesties arī šeit: *Šis darbs nav (nekāds) viegls [darbs]* →

Šis darbs nav (*nekāds*) *vieglais*. Kaut gan tādas lietuviešu valodas konstrukcijas kā (18) sniedz zināmu paralēli te apspriestajām latviešu valodas konstrukcijām, tomēr adjektīva noteiktā forma attiecīgajās konstrukcijās ar predikatīvu adjektīvu netiek lietota (*šis darbas *nēra lengvasis* nav iespējams).

5. Adnominalajā pozīcijā

Arī apzīmētāja pozīcijā novērojama noteikto formu lietošana gan ar nenoteikto vietniekvārdu *nekāds*, gan bez tā, bet katrā ziņā nolieguma teikumos:

(19) *Nekādas lielās summas jau te neapgrozās, bet, nospēlējot vienu koncertu nedēļā, pilnībā varu pārtikt.*

<http://www.delfi.lv/izklaide/slavenibas/muziki/rikardions-muzikas-del-pametis-kartupelu-biznesu.d?id=42069520>

(20) *Iemācīt iesācējus par lietpratīgiem zvejniekiem nebija vieglais darbs.*

(Vilis Lācis, citēts pēc Ahero et al. 1959, 444)

Liktos, ka noteiktā forma te ieviesusies no predikatīvās pozīcijas, kur tās rašanos savukārt noteikuši sintaktiski faktori. Tomēr sākotnējās sintaktiskās motivācijas šai gadījumā vairs nav, taču paliek semantiskā motivācija, un proti, iepriekš minētā *ad hoc* kategoriju raksturošanas funkcija.

6. „Labā piemēra” nozīme

Daži adjektīvi parādās noteiktajā formā, ja tie zaudējuši savu sākotnējo nozīmi, paturot tikai īpaši laba kādas kategorijas piemēra nozīmi:

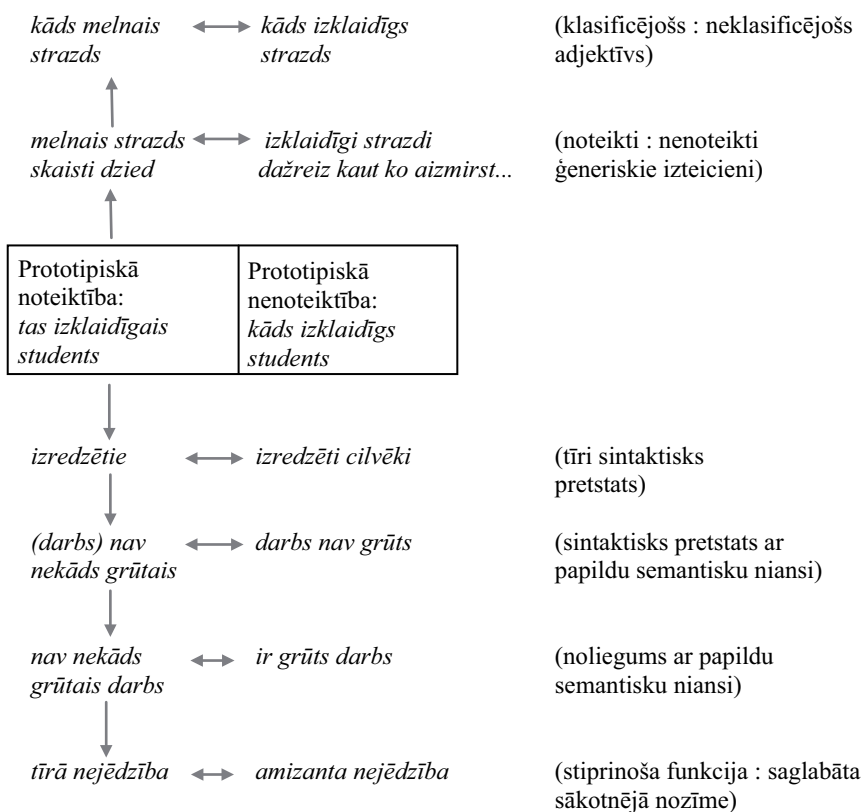
(21) *Kungs jau gan mums, ļaudīm, tikpat kā tēvs. Bet lielmāte – gatavais velns!*
(A. Deglavs)

Līdzīgi arī: *baigais tiepša, tīrā nejēdzība* u. tml. Šķiet, ka šī funkcija radusies no *ad hoc* kategoriju konstruēšanas funkcijas. Īpašības vārds zaudē savu leksisko nozīmi, un kategorija, kas adresātam jāatpazīst, sakrīt ar lietvārda izteikto kategoriju; nominālās grupas apzīmētais indivīds tad tiek raksturots kā īpaši labs šīs kategorijas pārstāvis. Šī „labā piemēra” funkcija lietuviešu valodas adjektīva noteiktajām formām nav raksturīga: sal. *gryna* (nevis **grynoji*) *nesqmonē* ‘tīrā nejēdzība’, *baisus* (nevis **baisusis*) *užsispyrēlis* ‘baigais tiepša’. Tas liek domāt, ka „labā piemēra” funkcija nav radusies no klasificējošās noteikto formu funkcijas, kas raksturīga arī lietuviešu valodas noteiktajām formām. Iespējams, tā varētu būt saistīta ar noteikto formu izplatīšanos predikatīvā pozīcijā, no kurienes (kā rāda noteikto formu lietošana ar *nekāds* gan predikatīvā, gan apzīmētāja pozīcijā) tās varējušas tikt pārceltas apzīmētāja pozīcijā kā „*ad hoc* konstruējamās kategorijas” rādītājs.

7. Par opozīcijām valodniecībā

Opozīcijas jēdziens valodniecībā ir organiski saistīts ar invarianta jēdzienu: katram kādas kategorijas loceklim piemīt īpaša pazīme (tā saucamā *vispārīgā nozīme* – *Gesamtbedeutung*, *general meaning*), kas to pretstata katram otrās (pretējās) kategorijas loceklim. Vairāku pazīmju kopuma gadījumā ikviena pazīme attiecas uz visiem kategorijas locekļiem. Sk. Jakobsona (1936) formulētās krievu valodas locījumu semantiskās pazīmes: piem., katrs instrumentāla lietošanas gadījums tiek raksturots ar pazīmēm [– ievirzīts, – kvantificēts, + perifērs], bet nav pazīmju, kas attiektos tikai uz kategorijas locekļu daļu.

Praksē konstatējams, ka adjektīva noteiktās un nenoteiktās formas var pretstatīt pēc ļoti dažādiem kritērijiem (sk. 1. attēlu). Kontrasts parasti ir semantisks, bet dažreiz arī tīri sintaktisks. Daļa izvēles kritēriju attiecas tikai uz vienu lietošanas tipu (kā, piem., „labā piemēra” funkcija). Var, protams, censties formulēt kādu īpašu abstraktu pazīmi, kas būtu kopīga visiem lietojuma gadījumiem, bet tā laikam būtu tik abstrakta, ka grūti būtu uz to balstīties, skaidrojot atsevišķus noteikto formu lietošanas gadījumus.

1. attēls. Noteikto un nenoteikto formu opozīcijas konkrētos lietošanas tipos

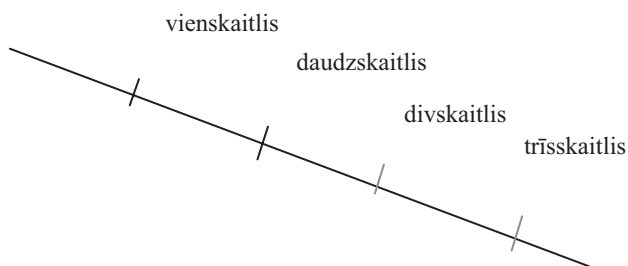
8. Ko likt opozīciju vietā?

Opozīcijas jēdzienam valodniecības vēsturē ir grūti pārvērtējama nozīme.

1. Tā kā lielāka uzmanība tiek veltīta tipoloģijai un valodas universālijām, ir nepieciešams revidēt no strukturālisma mantoto opozīcijas jēdzienu. Strukturālistiem bija svarīgi sniegt atsevišķu valodu sistēmas raksturojumu, taču iespēja salīdzināt valodas tika apšaubīta, katru valodu uzskatot par noslēgtu un autonomu zīmju sistēmu.
2. Turklāt strukturālistu formulētie invarianti mēdz būt abstrakti un grūti verificējami, kas arī apgrūtina kategoriju salīdzināšanu dažādās valodās.

9. Hierarhijas

Tipoloģiskajā literatūrā dažreiz tiek pausts uzskats, ka opozīciju vietu ir aizņēmušas hierarhijas (sal. Croft 2003, 122–132). Tās atļauj labāk raksturot nebinārās opozīcijas un formulēt vispārinājumus, kas attiecas uz dažādu valodu kategorijām. Tā, piem., skaitļa opozīcijas vietā valodu tipoloģija operē ar skaitļa hierarhiju, sk. 2. attēlu:

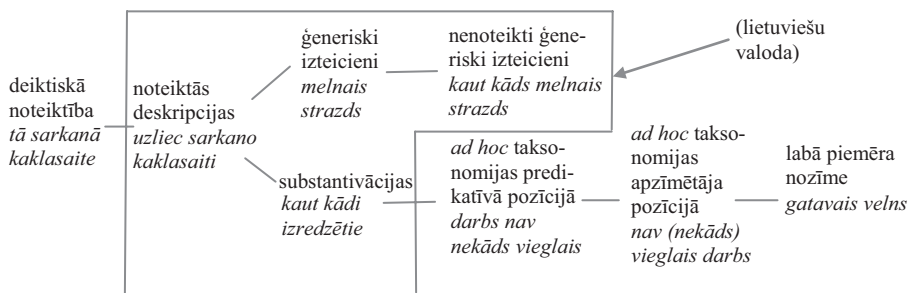
2. attēls. Skaitļa hierarhija

Hierarhija rāda implikācijas attiecības, piem., ja kādā valodā skaitļa kategorijai ir divi locekļi, tad tie būs vienskaitlis un daudzskaitlis; valodā nevar būt divskaitļa, ja tajā nav daudzskaitļa; valodā nevar būt trīsskaitļa, ja tajā nav divskaitļa (Grīnberga universālijas).

Turklāt hierarhija rāda marķējuma atšķirības: ikviens hierarhijā zemāk esošais kategorijas loceklis ir vairāk marķēts (un retāks).

10. Semantiskās kartes

Hierarhijām radnieciskas ir arī semantiskās kartes (*semantic maps*, *implicational maps*). Tās rāda implikācijas attiecības starp kategoriju locekļiem, balstoties uz vairākām piezīmēm. Semantiskās kartes atskaites punkts ir semantiskā jeb konceptuālā telpa (*semantic space*, *conceptual space*), kas tiek uzskatīta par universālu. Patī semantiskā karte, protams, nav universāla, un nozīmēm (lietošanas tipiem) tajā nav jābūt formāli izteiktām katrā valodā (par semantiskajām kartēm sk. Haspelmath 2003).

3. attēls. Daļēja latviešu un lietuviešu valodas noteikto adjektīvu formu semantiskā karte

3. attēls sniedz daļēju noteikto adjektīvu formu semantisko karti baltu valodās. Tā rāda vienu konceptuālās telpas daļu: robežjoslu starp noteiktību un nenoteiktību. Šo karti varētu, protams, paplašināt. Birute Sprauniene (*Birutē Sprauniene*, 2011) savā doktora disertācijā mēģinājusi izveidot vispārēju noteiktības semantisko karti, taču tā neaptver šai rakstā aplūkotos lietojuma tipus semantiski nenoteiktās nominālās grupās (par tiem sk. Holvoet & Sprauniene (2012)).

Semantiskās kartes spēj sniegt niansētāku gramatisko kategoriju ainu nekā strukturālistu izvirzītais binārais opozīciju modelis. Tomēr var redzēt, ka paliek spēkā strukturālistu formulētais princips: bez opozīcijas nav lingvistiskas nozīmes. Opozīcijas, kas nosaka latviešu valodas noteikto formu funkcionālo lauku, rāda 1. attēls. Tās opozīcijas, kas svarīgas latviešu valodas noteikto formu lietošanā, *ipso facto* ietvertas arī universālajā gramatikā, un tiem jāparedz attiecīgi punkti universālajā konceptuālajā telpā. Bet ne katrā valodā tās obligāti tiek izmantotas. Daļa sintaktisko un semantisko pazīmju, kas latviešu valodā nosaka noteikto formu lietojumu, lietuviešu valodā nav „aktīva”, un attiecīgajās konstrukcijās lietuviešu valodā tiek lietotas nenoteiktās formas. Tātad opozīciju sistēmas, kas nosaka noteikto un nenoteikto adjektīva formu lietojumu latviešu un lietuviešu valodā, ir atšķirīgas, bet universālās konceptuālās telpas pieņēmums ļauj tās salīdzināt un attēlot vienā kopējā shēmā.

Saīsinājumi

COMP	pārākā pakāpe
DAT	datīvs
DEF	noteiktā forma vai noteiktais artikuls
DEM	norādāmais vietniekvārds
GEN	ģenitīvs
INDEF	nenoteiktā forma vai nenoteiktais artikuls
NEG	noliegums
NOM	nominatīvs
PL	daudzskaitlis
PPRA	aktīvais tagadnes divdabis
PROP	īpašvārds

PRS	tagadne
PRT	pagātne
SG	vienskaitlis

Literatūra

1. Ahero, Antonija et al. 1959. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. I. Fonētika un morfoloģija. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
2. Croft, William. 2003. *Typology and Universals*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Gerstner, Claudia, Krifka, Manfred. 1993. Genericity. *Syntax. An International Handbook of Contemporary Research*. Jacobs, Joachim, Stechow, Arnim von, Sternefeld, Wolfgang, Vennemann, Theo (eds.). Berlin: De Gruyter, 966–978.
4. Grīšle, Rasma. 1999. Pret noteikto galotņu sērgu. *Latvijas Zinātņu akadēmijas vēstis*. A. 53:1/2/3, 82–85.
5. Haspelmath, Martin. 2003. The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison. *The New Psychology of Language*. Tomasello, Michael (ed.). Vol. 2. Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum, 211–242.
6. Holvoet, Axel, Spraunienē, Birutē. 2012. Towards a semantic map for definite adjectives in Baltic. *Baltic Linguistics*. 3, 65–99.
7. Jakobson, Roman. 1936. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre: Gesamtbedeutungen der russischen Kasus. *Travaux du cercle linguistique de Prague*. 6, 240–288.
8. Spraunienē, Birutē. 2011. *Apibrēztumo žymėjimas lietuvių kalboje lyginant su danų ir kitomis artikelinėmis kalbomis*. Doktora disertācija. Viļņa: Viļņas Universitāte.

Summary

This article examines an opposition that would, at first sight, seem to correspond ideally to the notion of a linguistic opposition as conceived by the structuralists, viz. that of the definite and indefinite forms of the adjective in Latvian. It is binary, asymmetric and seemingly based on one invariant, viz. semantic definiteness (identifiability of the referent by the addressee of the utterance). In the article a number of less straightforward uses of the definite forms are discussed – basically instances where these forms are used beyond the domain of proper semantic definiteness. It is thus established that the contrast of adjectival forms can be based on a whole array of features, partly semantic but partly also purely syntactic. It is difficult to represent a category of this type in the form of a classical binary category, but it can more successfully be represented with the aid of the semantic map method.

Nolieguma un modalitātes attieksmes *Relations between negation and modality*

Andra Kalnača

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga LV-1050
E-pasts: *kalnaca@latnet.lv*

Nolieguma un modalitātes attieksmes latviešu valodniecībā līdz šim nav plaši pētīts jautājums. Modalitātes izpēte galvenokārt balstījies uz izteiksmju, atsevišķos gadījumos arī modālu darbības vārdu analīzi, nepievēršot īpašu uzmanību izteicējam apgalvojumā vai noliegumā. Varbūt netieši tas apliecina faktu, ka latviešu valodā modalitātei un noliegumam nav savstarpēju saskarsmes punktu un ka abas nozīmes – modalitāte un noliegums – teikumā īstenojas neatkarīgi viens no otra? Šis aspekts tuvāk apskatīts rakstā.

Rakstā aplūkots arī cits svarīgs jautājums – kas īsti tiek noliegts latviešu valodā, ja teikumam piemīt modalitāte – propozīcija resp. spriedums, kas ir teikuma pamatā, vai modalitāte?

Atslēgvārdi: noliegums, izteicējs, propozīcija, modalitāte, izteiksmes.

Šīs problēmas analīzei veltīts daudz pētījumu, galvenokārt balstoties uz angļu un vācu valodas modālo darbības vārdu sistēmu (sk., piem., Radden 2009; Benamara et al. 2012), kā arī nolieguma partikulas novietojumu teikumā, pieņemot, ka iespējams gan modalitātes, gan arī propozīcijas noliegums atkarībā no modālā darbības vārda semantikas un modālās partikulas novietojuma.

Deivids Kristals (*David Crystal* 1997, 257; līdzīgu izpratni sk. arī Matthews 1997, 240) noliegumu interpretē kā gramatisku vai semantisku procesu (vai konstrukciju), izsakot visa teikuma vai tā daļas pretēju nozīmi. Nolieguma izteikšanas līdzekļi var būt partikulas, leksēmas, afiksi (priedēkļi vai piedēkļi) (sk. arī Dahl 2011). „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” noliegums definēts šādi: „Apgalvojums par predikatīvās pazīmes neesamību, piem. *Šodien nelīst. Vasara nav silta.*” (Skujiņa 2007, 255–256)

Tātad, kā liecina nolieguma definīcijas, teksta autors katrā izteikumā ietver noteiktu spriedumu (propozīciju) – apgalvojošu vai noliedzozo, t. i., pozitīvu vai negatīvu attiecībā uz teikuma saturu. No definējumiem arī izriet, ka noliegums ir otrās pakāpes informācija tādā ziņā, ka tas balstās uz apgalvojuma – vispirms ir jābūt kaut kam apgalvotam, t. i., kādai bāzei, lai būtu, ko noliegt. Tā spriedums *Es nelasu grāmatu* iespējams tikai tāpēc, ka noliegums balstās uz informāciju *Es lasu grāmatu*.

Latviešu valoda saskaņā ar Metjū S. Draiera (*Matthew S. Dryer* 2011) klasifikāciju „The World Atlas of Language Structures” ietilpst to valodu grupā, kam noliegums teikumā tiek izteikts ar formulu S[Neg-V]O.

Nolieguma formants latviešu valodā ir darbības vārda finītās formas resp. izteicēja priedēklis, kas pievienojas vai nu sintētiskai darbības vārda formai, vai arī palīgdarbības vārdam (Valkovska, Lokmane 2013, 789), veidojot t. s. simetrisko noliegumu (par nolieguma tipoloģiju plašāk sk. Dahl 2011):

- (1) *Es ne-lasu grāmatu.*
Es ne-esmu lasījusi grāmatu.

Nolieguma priedēklis latviešu valodā pievienojas darbības vārda celma priekšā neatkarīgi no izteiksmes formas, piem.:

- (2) a. vēlējuma izteiksme
Es ne-lasītu grāmatu.
 b. atstāstījuma izteiksme
Es ne-lasot grāmatu.

Analītiskajās darbības vārda formās, arī vajadzības izteiksmē, negācija parasti pievienojas palīgdarbības vārdam:

- (3) a. īstenības izteiksmes saliktā tagadne
Es ne-esmu lasījis grāmatu.
 b. vēlējuma izteiksmes saliktā tagadne
Es ne-būtu lasījis grāmatu.
 c. atstāstījuma izteiksmes saliktā tagadne
Es ne-esot lasījis grāmatu.
 d. vajadzības izteiksme
Man ne-bija jālasa grāmata.
Man ne-būtu jālasa grāmata.
Man ne-esot jālasa grāmata.

Izņēmums te ir īstenības izteiksmes saliktās tagadnes 3. persona (sk. (4a) piem.) un vajadzības izteiksmes vienkāršās tagadnes forma (sk. (4b) piem.), kur noliegumā tiek izmantota t. s. negatīvās polaritātes vienība – īpašs, tikai noliegumam raksturīgs vārds – (palīg)darbības vārds *nav* (par šādām vienībām plašāk sk. Matthews 1997, 240; Dahl 2011, 20–21):

- (4) a. īstenības izteiksmes saliktās tagadnes 3. persona
Viņš nav lasījis grāmatu.
 b. vajadzības izteiksmes vienkāršā tagadne
Man nav jālasa grāmata.

Martins Haspelmaths (*Martin Haspelmath* 2011), tipoloģiski aplūkojot ar vietniekvārdu izteikta subjekta un izteicēja noliegumu, latviešu valodu ietilpina to valodu grupā, kam blakus noliegtam izteicējam iespējams arī noliegts subjekts (formula [Neg-S][Neg-V]), piem.:

- (5) *Ne-viens ne-runā.*
Ne-kas ne-sāp.

Respektīvi, ja teikumā ir noliegts subjekts, kas latviešu valodā parasti ir noliegts nenoteiktais vietniekvārds, tad noliegts ir arī izteicējs (Valkovska, Lokmane 2013, 791).

Latviešu valodā iespējams arī trīskāršs noliegums – ar noliegtu subjektu, izteicēju un objektu (Valkovska, Lokmane 2013, 791), taču tādā gadījumā vārdu secība teikumā ir SOV, turklāt noliegts objekts parasti ir nenoteiktais vietniekvārds (formula ir [Neg-S][Neg-O][Neg-V]):

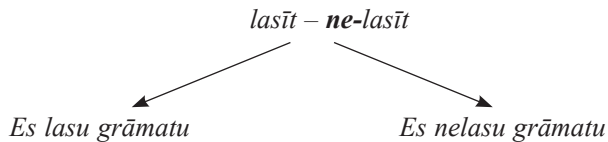
(6) *Ne-viens ne-ko (O_{ACC}) / ne-kā (O_{GEN}) ne-zina.*

Taču noliegts objekts nav saistīts ar subjekta noliegumu – subjekts var būt arī apgalvojumā (formula tādā gadījumā ir S[Neg-V][Neg-O] / S[Neg-O][Neg-V]), piem.:

(7) *Es ne-ko ne-zinu / Es ne-zinu ne-ko.*

Turpmākajā pētījuma daļā nolieguma un modalitātes attieksmju analīzē pievērsīsimies tādiem teikumiem, kur noliegts ir tikai izteicējs, kas ir pilnnozīmes darbības vārds, jo modālo darbības vārdu u. c. modificētāju noliegums ir cita pētījuma objekts.

Tā kā latviešu valodā nolieguma priedēkli iespējams pievienot darbības vārdam nenoteiksmē, rodas zināma teorētiska problēma, kā interpretēt izteicēju, ja tam ir nolieguma priedēklis – vai nu kā vārddarināšanas parādību, t. i., kā noliegtu darbības vārdu, kas darināts jau nenoteiksmē (sk. Vulāne 2013) (izteicējs tādā gadījumā nepārstāv apgalvojuma opozīciju, sk. 1. shēmu), vai arī kā sintakses parādību, t. i., noliegtu izteicēju (kas veido opozīciju tādām pašām izteicējam apgalvojumā, sk. 2. shēmu):

1. shēma. Noliegums kā vārddarināšanas parādība

APGALVOJUMS

Es lasu grāmatu

Man ir jālasa grāmata

→

NOLIEGUMS

Es nelasu grāmatu

Man nav jālasa grāmata

2. shēma. Noliegums kā sintakses parādība

Nolieguma un arī modalitātes analīzē par pamatu tomēr izmantojama noliegta izteicēja ideja, t. i., sintaktiska pieeja (sk. Valkovska, Lokmane 2013), jo gan darbības vārda izteiksmju izteiktā modalitāte, gan noliegums attiecas uz teikuma saturu kopumā, tāpēc lietderīgi ne tikai izteiksmes, bet arī noliegumu aplūkot saistībā ar predikativitāti (par to sk. arī Dahl 2011, 11).

Kā norāda Frenks R. Palmers (*Frank R. Palmer* 2001, 13), Eiropas valodās noliegums parasti netiek marķēts saistībā ar modalitāti, t. i., noliegums nav gramatizēts ireālu nozīmju izteikšanā, taču, piem., Amerikas indiāņu un Austrālijas aborigēnu valodā ir nolieguma afiksi, kas vienlaikus izsaka arī subjunktīva (gribas izteikšanas) un arī izvēles jautājuma nozīmi. F. R. Palmera teikto apliecina arī latviešu valoda – tās piecu izteiksmju sistēma un tai raksturīgā deontiskā vai epistēmiskā modalitāte (plašāk sk. Kalnača 2013, 498–502) kopumā funkcionē neatkarīgi no verba apgalvojumā vai noliegumā:

Deontiskā modalitāte

Pavēles izteiksme

(8) *Nu, lūdzu, **apsēdies!*** (Skujiņš)

Neklausies, ko viņš tur plāpā, – sacīja Zigrīdiņa. (Skujiņš)

Vajadzības izteiksme

(9) *Cilvēkiem **ir jāsaprot**, ka brīvdienas nebūtu regulāri jāpavada lielveikalos.* (Diena)

*Pēc gadiem gan māte, gan tēvs teiks, ka meita allaž ir bijusi viņu prieks, par ko **nav bijis jāraizējas**.* (Zole)

Epistēmiskā modalitāte

Vēlējuma izteiksme

(10) *Tas [atvaļinājums] ir īstais laiks, lai **dots** mazos ceļojumos.* (Ieva)

*Ja man **nebūtu** garīgās platformas, ja **nebūtu** pie kā pieturēties, nezīnu, kur dzīve **būtu** mani **aizvedusi**.* (www.kasjauns.lv)

Tāpat jāatzīst, ka latviešu valodā, ja teikums (vai tā daļa) ir neīstenības (pavēles, vajadzības, vēlējuma) izteiksmē un tā izteicējs (pilnnozīmes darbības vārds) ir noliegts, tad noliegta ir arī propozīcija, bet ne modalitāte. Tā, iespējams, uzskatāma par būtisku atšķirību „izteiksmju valodu” un „modālo darbības vārdu valodu” nolieguma un modalitātes saikņu analīzē. Tomēr teikumos ar modālajiem darbības vārdiem varētu arī pieņemt, ka noliegums iespaido modalitāti, bet ne pašu spriedumu (propozīciju). Taču modalitātes un nolieguma attieksmes modālo darbības vārdu sakarā latviešu valodā, kā jau minēts, būtu pētāmas plašāk, jo šādi darbības vārdi latviešu valodā var tik lietoti arī dažādās neīstenības izteiksmēs, sk. modālo darbības vārdu *mēģināt* un *varēt* piemērus noliegumā:

(11) a. **pavēles izteiksme**

*Tikai, dieva dēļ, **nemēģiniet** publiski **izklāstīt** šīs domas.* (Ikstena)

vajadzības izteiksme

*Domāju, ka **nav** nemaz visiem **jāmēģina** tos [Vivaldi skaņdarbus] **atskaņot** „senlaicīgi”. (Diena)*

b. **vēlējuma izteiksme**

*Vai tiešām šo stundu vietā **nevarētu mācīties** matemātiku vai citus svarīgus priekšmetus?* (www.tvnet.lv)

vajadzības izteiksme

***Nav jāvar nopirkt** mašīnu, lai saprastu, ka šīs auto ir pilnīga parodija.* (www.tvnet.lv)

Kā norāda F. R. Palmers (2001, 106), nolieguma un modalitātes saikne balstās iespējamībā un vajadzībā, t. i., faktā, ka noliegums ietver zināmu iespējamību vai vajadzību. Tas labi redzams arī latviešu valodā.

Piem., deontiskās modalitātes izpausme noliegumā atšķiras pavēles un vajadzības izteiksmei (imperatīva un modālo verbu sakarā par to sk. Radden 2009):

IZTEICĒJS APGALVOJUMĀ**IZTEICĒJS NOLIEGUMĀ****Pavēles izteiksme**

LIKŠANA

*Ej mājās!**Lasi grāmatu!*

AIZLIEGŠANA

*Neej mājās!**Nelasi grāmatu!***Vajadzības izteiksme**

LIKŠANA

*Tev ir jāiet mājās.**Tev ir jālasa grāmata.*

ATBRĪVOŠANA

*Tev nav jāiet mājās.**Tev nav jālasa grāmata.***3. shēma.** Pavēles izteiksmes, vēlējuma izteiksmes un deontiskās modalitātes semantika

Atšķirība nolieguma semantikā šai gadījumā izriet no abu izteiksmju funkciju atšķirībām. Ar pavēles izteiksmi teksta autors vienmēr vēršas pie teksta adresāta tieši, izsakot lūgumu, aicinājumu vai pavēli kaut ko darīt (Kalnača 2013, 498). Turpretī vajadzības izteiksme norāda, ka teksta autors vai kāda cita persona kaut kādā mērā ir atkarīga no noteikti veicamas darbības, kuru liek veikt kāds ārējs vai iekšējs cēlonis (Lokmane, Kalnača 2014, 178; sk. arī Portner 2007, 380–381). Attiecīgi atšķiras arī deontiskās modalitātes nianse noliegumā – pavēles izteiksme izsaka aizliegumu, vajadzības izteiksme – atbrīvojumu no kādas darbības veikšanas, sk., piem., noliegumu vajadzības izteiksmē:

(12) *Par darbu nav jādomā, darbs ir jā dara.* (Skujiņš)

Latviešu valodā aizliegumu resp. deontisko modalitāti var izteikt arī ar vēlējuma izteiksmi, piem.:

(13) *Lai es tevi te vairs neredzētu!* (Diena)

Lai vismaz pusstundu jūs savu kāju te nespertu! (www.google.lv)

Tas gan varbūt nav tipisks gadījums, jo vēlējuma izteiksme parasti ir saistīta ar epistēmisko modalitāti (Kalnača 2013, 499). Turklāt šādus teikumus var interpretēt arī no teikuma satura inversijas viedokļa – kā pavēli, kuras slēptais saturs ir apgalvojumā ‘Ej prom!’.

Arī epistēmiskai modalitātei, ar kuru latviešu valodā ir saistīta vēlējuma izteiksme, vērojama saikne ar noliegumu. Piem., vēlēšanās par kādu hipotētiski iespējamu darbību nereti ir noliegumā:

- (14) *Kaut nu rīt no rīta **nelītu!** (www.korpuss.lv)*
*Reizēm es vēlos, kaut **nebūtu laimējis** loterijā! (www.apollo.lv)*

Te var uzskatīt, ka teksta autors ar noliegumu ietver norādi uz savu pieredzi, kas kādu iemeslu dēļ nav veiksmīga.

Nolieguma un modalitātes marķētāju savstarpēja atkarība vērojama arī dažādās pieklājības frāzēs, kas strukturētas kā jautājums ar vēlējuma izteiksmi noliegumā (par jautājuma un nolieguma saikni sk. Palmer 2001, 13, 52–53; Kalnača 2013, 497), piem.:

- (15) *Vai jūs **nebūtu** tik laipns un **nepateiktu** man, kur es varētu sastapt misteru Hairāmu Džeremiju Perkinsu? (Eglītis)*
*Vai tu **nebūtu** tik laipns un **nieidotu** man grāmatu burtiski uz pāris minūtēm? (www.google.lv)*

Šādos jautājumos ar noliegumu implicēta pretēja nozīme – apgalvojums, resp., pieklājīgs lūgums, ko var uzskatīt par slēpto saturu: *Esiet tik laipns un pasakiet ...; Esi tik laipns un iedod grāmatu.* D. Kristals (1997, 257) šādu lietojumu uzskata par stilistiski marķētu, un tam var tikai piekrist.

Līdzīgs pretēja satura ietvērums ir arī šādā pieklājības frāzē:

- (16) *Es gribēju vaicāt, vai lietderīgāk **nebūtu** braukt atpakaļ uz bāzi.* (Skujiņš)

Teksta autors šeit saka – ‘Es uzskatu, ka labāk ir braukt atpakaļ uz bāzi’, taču apgalvojuma tiešums tiek mazināts gan ar vēlējuma izteiksmi, gan ar inversiju – noliedzot izteicēju. No morfofistikas viedokļa jautājumus ar noliegumu un vēlējuma izteiksmi varētu uzskatīt arī par īpašu stila figūru jautājumos (sk. arī Valkovska, Lokmane 2013, 786–787). F. R. Palmers (2001, 52–53) arī secina, ka šādu jautājumu esamība valodā norāda uz to, ka gan jautājums, gan noliegums ir epistēmiskās modalitātes izpausme, ko latviešu valodā papildina arī vēlējuma izteiksme.

Secinājumi

1. Lai gan latviešu valodā kopumā noliegums un modalitāte īstenojas kā savstarpēji neatkarīgas nozīmju grupas, tomēr starp tām atsevišķos gadījumos vērojama arī mijiedarbība.
2. Deontiskās modalitātes semantika noliegumā var atšķirties pavēles un vajadzības izteiksmei. Izsakot slēptu pavēli ar vēlējuma izteiksmi noliegumā, deontiska modalitāte iespējama arī šai izteiksmei, kam parasti raksturīga epistēmiskā modalitāte.
3. Epistēmiskās modalitātes saikne ar noliegumu latviešu valodā vērojama noliegtos jautājumos vēlējuma izteiksmē, kur parasti ietverts pretējs saturs apgalvojumā. Noliegums kopā ar izteicēju vēlējuma izteiksmē šai gadījumā kalpo kā teksta autora viedokļa neitralizētājs.

- Arī izsaukuma teikumos vēlējuma izteiksmē, ko ievada partikula *kaut*, redzama epistēmiskās modalitātes (arī evidencialitātes) un nolieguma saikne, jo teksta autors šādi norāda uz savu, iespējams, ne pārāk veiksmīgu pieredzi.

Saīsinājumi

ACC	akuzatīvs
GEN	ģenitīvs
Neg	noliegums
O	objekts
S	subjekts
V	verbs

Avoti

- Diena (laikraksts).
- Eglītis, Anšlavs. 1992. *Misters Sorrijs*. Rīga: Liesma.
- Ieva (žurnāls).
- Ikstena, Nora. 2007. *Esamība ar Regīnu*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss*. www.korpuss.lv.
- Skujiņš, Zigmunds. 2005–2006. *Raksti*. 1.–3. Rīga: Mansards.
- Zole, Ieva. 2000. *Pēteris Pētersons*. Rīga: Jumava.
- www.apollo.lv.lv
- www.google.lv
- www.kasjauns.lv
- www.tvnet.lv

Literatūra

- Benamara, Farah et al. 2012. How do Negation and Modality Impact on Opinions? *Proceedings of the ACL-2012 Workshop on Extra-Propositional Aspects of Meaning in Computational Linguistics (ExProM-2012)*. Association for Computational Linguistics. Jeju, Republic of Korea, 13 July 2012, 10–18.
- Crystal, David. 1997. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell Publishers.
- Dahl, Östen. 2011. Typology of negation. *The Expression of Negation*. Horn, Laurence R. (ed.). De Gruyter Mouton, 9–38.
- Dryer, Matthew S. 2011. The Position of Negative Morphemes in SVO Languages. Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.). 2011. *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/feature/115A>.
- Haspelmath, Martin. 2011. Negative Indefinite Pronouns and Predicate Negation. Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.). 2011. *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/feature/144D>.
- Kalnača, Andra. 2013. Darbības vārds (verbs). *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa Daina & Grigorjevs Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 456–564.

7. Lokmane, Ilze, Kalnača, Andra. 2014. Modal semantics and morphosyntax of the Latvian DEBITIVE. *Modes of Modality. Modality, typology, and universal grammar. Studies in Language Companion Series (SLCS)*. Volume 149. Leiss, Elisabeth & Abraham, Werner (eds.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 167–192.
8. Matthews, Peter H. 1997. *Oxford Concise Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press,
9. Palmer, Frank R. 2001. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Portner, Paul. 2007. Imperatives and modals. *Natural Language Semantics*. 15. [online] 351–383. http://www9.georgetown.edu/faculty/portnerp/my_papers/Portner2007ImperativesModals.pdf.
11. Radden, Günther. 2009. Affirmative and negated modality. Olivares, M.ª Amparo, Llácer, Eusebio (eds.). *Nuevas Perspectivas en Lingüística Cognitiva/ New Perspectives in Cognitive Linguistics (= Cuadernos de Filología Estudios Lingüísticos XIV)*, Universitat de València, 169–192.
12. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
13. Valkovska, Baiba, Lokmane, Ilze. 2013. Vienkārša teikuma komunikatīvā struktūra. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa Daina & Grigorjevs Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 776–800.
14. Vulāne, Anna. 2013. Vārdarināšana. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa Daina & Grigorjevs Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 190–299.

Summary

Traditionally, the analysis of modality in Latvian is mainly concerned with the mood system, and partly with the observation of some modal verbs; affirmation or negation of the predicate in different moods is not the object of discussion. Therefore, it is important to discuss the relations between negation and modality in Latvian theoretically and practically.

However, the analysis of the negated mood forms in Latvian shows that, generally, negation and modality function separately. Nevertheless, in the phrases of politeness, if they are expressed by the negated verb in the conditional mood, the interdependence of modality and negation can be observed. The speaker here wants either to diminish the responsibility of the statement's content or to express covert order or request. The conditional mood is also involved in some other cases of the interdependence of modality and negation.

Another topic of the paper is the nature of negation if the predicate is in the non-indicative mood form. The question is – what is negated in such sentences: proposition or modality? The examples show that in such cases it is possible to speak of the negated proposition; modal meanings expressed by the predicate are realized more or less separately.

Infinitīvs kā sekundāri predikatīvs komponents

Infinitive as a semi-predicative component

Agita Kazakeviča

Latvijas Universitāte, Latviešu valodas institūts

Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050

E-pasts: *agita.kazakevica@gmail.com*

Infinitīvs vienkārša teikuma struktūras shēmas paplašinātāja funkcijā var būt sekundāri predikatīvs komponents. Rakstā atspoguļotas Jūlija Kārklīņa un citu sintakses pētnieku atziņas par infinitīvu kā sekundāri predikatīvu komponentu, un tās izmantotas analizējamā valodas materiāla grupēšanai. Raksta mērķis ir noskaidrot, kādos teikumos mūsdienu latviešu valodas rakstveida tekstos tiek izmantota darbības vārda nenoteiksmes forma.

Atslēgvārdi: infinitīvs, sekundārā predikatīvitate, puspredikatīvs komponents, subjekta infinitīvs, objekta infinitīvs, verba patstāvīgā nozīme un palīgnozīme.

Tā kā autore pētāmais jautājums ir sekundārā predikatīvitate un tieši verbālā sekundārā predikatīvitate, infinitīvs, kas bijis Jūlija Kārklīņa izpētes objekts un ir viens no diviem verbālās sekundārās predikativitātes paudžiem, tad tas šķita piemērots temats Jūlijam Kārklīņam veltītā semināra referātam un rakstam. Turklāt kopš J. Kārklīņa pētījumiem latviešu valodniecībā infinitīvs, īpaši sekundāri predikatīvā funkcijā, nav detalizēti pētīts. Rakstā vispirms apzinātas Jūlija Kārklīņa un citu pētnieku (Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika II 1962; Freimane 1985; Valdmanis 1989; Lagzdiņa 1997; Beitiņa 2009; Holvūts 2012; Lokmane 2013) atziņas par infinitīvu sekundāri predikatīvā funkcijā, lai pēc tam tās izmantotu ekscerpētā valodas materiāla analīzei un klasificēšanai. Ekscerpēšanai izmantota pēdējo piecu gadu latviešu daiļliteratūra un preses valodas piemēri. J. Kārklīņa atziņas tekstā vietām paskaidrotas ar piemēriem no raksta autore kartotēkas.

Kā atzīts „Latviešu valodas gramatikā”: „Vienkāršu teikumu var paplašināt tādi teikuma locekļi, kas veido slēptu, papildu gramatisko centru teikumā, citiem vārdiem, izsaka papildu jeb sekundāro predikatīvitatei.” (Lokmane 2013, 742) Latviešu valodniecībā šādi teikuma locekļi dēvēti gan par sekundāri predikatīviem komponentiem (I. Freimane, I. Lokmane), gan puspredikatīviem komponentiem (J. Kārklīš). Raksta autore izvēlējusies lietot terminu „sekundāri predikatīvs komponents” un „sekundārā predikatīvitate”, jo piekrīt Ilzes Lokmanes atzinumam, ka šis termins atklāj divas būtiskas pazīmes – gan sekundārās predikativitātes līdzību primārajai, gan atkarību no tās (Lokmane 2002, 48). Turklāt kopš „Valodniecības pamatterminu skaidrojošās vārdnīcas” (Skujiņa 2007, 346) un „Latviešu valodas gramatikas” iznākšanas šo terminu latviešu valodniecībā var uzskatīt par nostabilizējušos.

Infinītīvs vienkārša teikuma struktūras shēmas paplašinātāja funkcijā var būt puspredikatīvs komponents vai tā daļa. Atkarībā no tā, vai lietots subjekta vai objekta infinitīvs, verbālā sakarā izšķirami divi galvenie konstrukciju tipi – konstrukcijas ar subjekta infinitīvu puspredikatīvā funkcijā ((1) piemērs) un konstrukcijas ar objekta infinitīvu puspredikatīvā funkcijā (Kārklīšs 1976, 71–72) ((2) piemērs):

- (1) *Cilvēka prāts esot par vāju to **iespēt***. (N. Ikstena 2014)
- (2) *Nav svarīgi – virs mākoņiem vai pa zemes ceļiem, bet galvenais ir piespiest sevi **kustēties***. (E. Ruka)

Subjekta infinitīvs nosauc otru darbību, kas paralēli tā verba darbībai, ar ko subjekta infinitīvs saistīts, arī attiecināma uz teikuma priekšmetu. Tieši šī iemesla dēļ subjekta infinitīvs saistījumā ar absolūtas un relatīvas nozīmes vārdiem iegūst otra, sekundāra izteicēja nozīmi un vērtējams kā puspredikatīvs komponents. Puspredikatīvs jeb sekundāri predikatīvs tas ir tādēļ, ka uz teikuma priekšmetu attiecas ne tieši, bet ar cita verba starpniecību (Kārklīšs 1976, 73).

Subjekta infinitīvs kā puspredikatīvs komponents saistās, pirmkārt, ar vārdiem, kas izsaka virzīšanos, pārvietošanos – *atgriezties, braukt, iet, jāt, lēkt, nākt, skriet* u. c. Subjekta infinitīvs pie minētajiem vārdiem ietver arī mērķa, nolūka nozīmi. Šādas konstrukcijas viegli pārveidojamas par saliktiem pakārtojuma teikumiem ar nolūka apstākļa palīgteikumu (Kārklīšs 1976, 73), piem.:

- (3) *Paukšķēdamas krita zīles, ar kurām sanāca **mīloties** meža zvēri*. (N. Ikstena 2014)

Subjekta infinitīvs kā puspredikatīvs komponents, otrkārt, saistās ar vārdiem, kas izsaka vienošanos, veicināšanu – *norunāt, nospriest, veicināt, vienoties* u. c.

- (4) *Francis cieši apņēmās **iemācīties lasīt***. (I. Ābele)

Transformāciju iespēja liecina par labu pieņēmumu, ka subjekta infinitīvā saistījumā ar minētajiem vārdiem ietverta arī potenciāla predikāta funkcija (Kārklīšs 1976, 74).

Objekta infinitīvs no subjekta infinitīva atšķiras vispirms ar to, ka ar objekta infinitīvu izteiktās darbības veicējs ir nevis tas subjekts, kas nosaukts teikuma priekšmetā, bet gan kāds cits. Otra atšķirība no subjekta infinitīva – subjekta infinitīvs vienkārša teikuma struktūrā kā tās paplašinātājs iesaistās tieši – uz teikuma sintaktiskā sakara (puspredikatīvā sakara) pamata. Turpretim objekta infinitīvs vienkārša teikuma struktūrā iesaistās ar vārda sintaktiskā sakara – pakārtojuma – starpniecību (Kārklīšs 1976, 75). Jau minētajā (2) piemērā objekta infinitīvs *kustēties* kā papildinātājs pakārtots izteicējam *piespiest*.

Kā puspredikatīvs komponents infinitīvs var būt saistīts gan ar absolūtas nozīmes, gan relatīvas nozīmes **substantīviem** teikuma priekšmeta, izteicēja vai vārdkopas atkarīgā komponenta funkcijā (Kārklīšs 1976, 78). Nominālais saistījums infinitīva puspredikatīvo funkciju daļēji neitralizē, īpaši tad, ja substantīvs ir teikuma priekšmeta pozīcijā, tomēr infinitīvs visos gadījumos saglabā spēju, konstrukciju transformējot, kļūt par patstāvīgu primāru izteicēju. Verba finītās un

infinitās formas funkcionālā sakarība minētajās konstrukcijās ir pierādījums tam, ka nominālā saistījumā esošo infinitīvu sintaktisko funkciju sistēmas apzināšanā lietderīgāk ir kvalificēt par puspredikatīvu komponentu nekā par atribūtu, kā tas līdz šim darīts latviešu valodas sintaksē. Infinitīva puspredikatīvā potence aktualizējas, ja infinitīvu resp. tā grupu savrupina (Kārklīšs 1976, 78–79).

„Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļā, raksturojot piekļautu, ar verba nenoteiksmi izteiktu apzīmētāju, atzīts, ka dažkārt ar verba nenoteiksmi izteiktais apzīmētājs ir ar adverbīālas attieksmes niansi (Ahero et al. 1962, 269), turpretim kā papildinātājs infinitīvs raksturots: „Nenoteiksme uzskatāma par papildinātāju vai nolūka apstākli, ja verbam, no kura tā atkarīga, ir patstāvīga nozīme.” (Ahero et al. 1962, 301)

Maigone Beitiņa (2009) darbības vārda nenoteiksmes formu atzinusi par visai parastu piekļautu postpozitīvu apzīmētāju, kas raksturo, konkretizē lietvārdu, kurš izsaka attieksmi pret darbību – *griba, nodoms, uzdevums, cenšanās, mēģinājums, iespēja*, piem.:

(5) *Kopš sabrucis Bābeles tornis, mums ir laupīta iespēja **saprasties***. (KDi, 15.05.2014.)

M. Beitiņa gan rakstījusi, ka atributīvā nenoteiksme teikumā var tikt papildināta ar apstākļiem, papildinājumiem, tādējādi it kā uzņemoties darbības vārda personas formas funkciju un veidojot visai plaša apjoma teikumu (Beitiņa 2009, 221).

Pie puspredikatīviem komponentiem nominālā sakarā pieder arī ar adjektīvu saistīts infinitīvs tajos gadījumos, kad savrupinājuma rezultātā šāds adjektīvs kļuvis par puspredikatīvu komponentu, piem., *Tie tūlīt saslējās, gatavi aizstāvēt sava ciema godu*. (Kārklīšs 1976, 81)

Fāzes verbi var būt lietoti ne tikai personas (finītā), bet arī participa formā. Ja fāzes verbu participi veido savrupinātas divdabja konstrukcijas ar puspredikatīvu nozīmi, subjekta infinitīvs kļūst par šādu puspredikatīvu komponentu sastāvdaļu. Retumis fāzes verba particips ar tam piekļautu subjekta infinitīvu veido vārdkopas analogu, kas ir saskaņota vārdkopas atkarīgā komponenta pozīcijā. Šādam vārdkopas analogam ir ne tikai atributīva, bet arī potenciāla puspredikatīva komponenta nozīme, piem., *Viegls vējiņš zuzināja dzeltēt sākušās liepu lapās* (sal. *Viegls vējiņš zuzināja liepu lapās, kas bija sākušas dzeltēt*). (Kārklīšs 1976, 65)

Subjekta infinitīvs kā puspredikatīvs komponents var būt atkarīgs ne tikai no iepriekš minēto verbu [virzības un vienošanās, veicināšanas – A. K.] finītās formas, bet arī no šo pašu verbu participu formas savrupinātu divdabja konstrukciju (divdabja teicienu) sastāvā. Verba participa forma šādās konstrukcijās pati ir (pirmās pakāpes) puspredikatīvs komponents, bet subjekta infinitīvs iegūst sekundāra (otrās pakāpes) predikatīva komponenta funkciju. Tātad vienkārša teikuma (dziļajā) struktūrā var būt ietverta arī vairākpakāpeniska sekundārā predikācija (Kārklīšs 1976, 74), piem.:

(6) *Anta Priedīte veidojusi kostīmus un ir arī izrādes horeogrāfe, **palīdzot** režisoram **ārdīt** robežu starp reālo un nosacīto*. (KDi 19.09.2013.)

Līdzīgi subjekta infinitīvam arī objekta infinitīvs var būt atkarīgs no savrupināta patstāvīgas nozīmes verba participā kā pirmās pakāpes (primārs) puspredikatīvs komponents. Tāpat kā subjekta infinitīvs, arī objekta infinitīvs šādās konstrukcijās ir sekundārs (otrās pakāpes) puspredikatīvs komponents (Kārklīņš 1976, 76–77).

Izmantojot teorētiskās literatūras izpētē gūtās atziņas, analizētie ekscerpti apkopoti septiņās grupās.

1. Subjekta infinitīvs un virzības verbs:

- (7) *Tipiski rīcības sievietei eiropietei es pati devos meklēt, saprast, atstiept, panest un noturēt savu jaunveidojamo pasauli.* (L. Kota)
- (8) *Pasītis padusē Aleksandra Čaka dzejas grāmatu, Kaspars Zāle devās uz Kundziņsalu mācīties dzejoļus.* (Ir, Nr. 41 (183))
- (9) *Ejam ar tēvu staigāt. Saelpoties svaigu gaisu.* (G. Repše 2013)

2. Subjekta infinitīvs un verbs, kas izsaka vienošanos, veicināšanu:

- (10) *Pēc šī notikuma nolēmu vairāk ar likteņa stāstu stāstīšanu nekaitēties. Un neskrīet dzīves stāstam pa priekšu.* (N. Ikstena 2013)
- (11) *Tas notiks brīdī, kad katrs beidzot pratīsies savu laiku nemērot nogriežņos.* (KDi (Kultūras Diena un Izklaide) 07.03.2013.)
- (12) *Bet šajā koškrāsainajā septembrī tā vien prasās paklejojot pa ieliņu adījumiem un izirumiem...* (J. Rokpelnis)

3. Objekta infinitīvi sekundāri predikatīvā funkcijā un verbs, kas izsaka procesu vai stāvokli, arī modālu nozīmi:

- (13) *Man ir bail nokaitināt savu sargeņģeli, ka es viņam lieku sevi tik daudz glābt.* (E. Ruka)
 - (14) *Arī šīs grāmatas tapšanas laikā es lūdzu rakstniekus savaldīties ar sēnēm, pretējā gadījumā izveidosies sēņu recepšu krājums.* (G. Repše 2012)
 - (15) *Kaimiņu prezidents aicināja tautu sakopot spēkus un atlikušajos gados līdz valsts simtgadei „salabot Igauniju”.* (Ir, Nr. 9 (151))
- (13) piemēra virsteikumā *Man ir bail nokaitināt savu sargeņģeli* infinitīvs *nokaitināt* saistīts ar adverbu *bail*.

„Latviešu valodas gramatikas” vienkārša teikuma sintakses daļas autore Ilze Lokmane atzinusi: „Infinitīvs latviešu valodā tiek lietots aiz modālas nozīmes lietvārdiem, retāk īpašības vārdiem (*vēlēšanās, iespēja, spēja, alkas, griba, apņēmība, nepieciešamība, pienākums, pamudinājums, aicinājums, cerība, lūgums, nodoms, paraša, paradums, spējīgs* u. tml.)” (Lokmane 2013, 753–754)

Pēc I. Lokmanes domām, fakts, ka šie lietvārdi ietilpst gramatiskajā centrā, apliecina, ka infinitīvs aiz tiem nevis raksturo lietvārdu, bet ietilpst predikatīvajā kompleksā, tātad uzskatāms par sekundāri predikatīvu komponentu, nevis apzīmētāju.

Otrs iemesls, kāpēc šāds infinitīvs būtu kvalificējams par sekundāri predikatīvu komponentu, – no lietvārda leksiskās nozīmes neizriet nepieciešamība pēc paplašinātāja nenoteiksmē (Lokmane 2013, 753–754).

Raksta autore piekrīt J. Kārkliņa un I. Lokmanes uzskatiem un infinitīvu aiz lietvārda (reti – īpašības vārda) uzskatījusi par sekundāri predikatīvu komponentu, kā pārliecinošu argumentu jau minētajiem uztverot arī šo komponentu vietu **aiz** nomena, kas latviešu valodā apzīmētajam nav tipiska. Salīdzinājumam minēts piemērs ar nenoteiksmi **pirms** apzīmējamā vārda:

(16) *Saule bagātīgi šķiež staru šlakatas pār **atdzimt** kāro pilsētu.* (I. Ābele)

4. Lietvārds un darbības vārda nenoteiksme sekundāri predikatīvā funkcijā

Šeit šķiramas **divas apakšgrupas**.

Pirmā apakšgrupa – infinitīvs aiz lietvārda teikuma priekšmeta vai izteicēja funkcijā:

- (17) *Inteliģence ir arī spēja **pielāgoties**; ne tikai, bet arī.* (KDi 28.02.2013.)
 (18) *Esmu priecīga un pateicīga, ka man bijusi laime dzīvē **satikties** ar saviem bērniem...* (Ir, Nr. 9 (203))
 (19) *Saruna ar Dailes teātra aktieri Intaru Rešetinu (33) ir mēģinājums **portretēt** jaunu režisoru.* (Ir, Nr. 16 (210))
 (20) *Superjaudīgu skaļruņu laikmetā silta vaniļas mērce ir gandrīz vienīgā iespēja **aprunāties** par vienkāršām lietām.* (G. Repše 2012)

Otrā apakšgrupā iekļauti infinitīvi kopā ar lietvārdu vārdkopas atkarīgā komponenta – papildinātāja – funkcijā:

- (21) *Akmentiņš pasmaida par dzīves ironiju: kad Nora Ikstena stāstījusi par plānu **izveidot** šo Rakstnieku un tulkotāju māju, viņš bijis skeptisks.* (Ir, Nr. 42 (132))
 (22) *Pirms trim nedēļām paziņodams, ka JRT atceļ dalību Krievijas festivālos gada garumā, Alvis Hermanis izdarīja izvēli **nešķērsot** robežu ar Krieviju.* (Ir, Nr. 13 (207))
 (23) *Dzejolis dod iespēju vienlaikus **just un domāt**.* (Ir, Nr. 14 (208))
 (24) *Vienlaikus, protams, jūtu sevī cīņassparu, vēlēšanos caur valodu **stiprināt** mūsu identitāti.* (Ir, Nr. 14 (208))

Jūlijs Kārkliņš rakstījis, ka šādā pozīcijā – infinitīvs kā puspredikatīvs komponents kopā ar absolūtas vai relatīvas nozīmes substantīviem teikuma priekšmeta, izteicēja vai vārdkopas atkarīgā komponenta funkcijā – lielākoties ir substantīvi, kas derivatīvi saistīti ar attiecīgās grupas vārdiem, piem., *aicinājums, atgādinājums, aizliegums, brīdinājums, mājiens, (pa)skubinājums, pavēle, rīkojums, solījums, traucējums* u. c. (Kārkliņš 1976, 78).

Ekscerpētajā materiālā kopā ar infinitīvu sekundāri predikatīvā funkcijā konstatēti lietvārdi (*ie)spēja, laime, mēģinājums, nedarīšana, negribēšana, prasme, spēks, vēlēšanās, vajadzība, ambīcijas, plāns, izvēle, brīvība*. Visi pieminētie ir abstraktas nozīmes lietvārdi, kas apzīmē domu priekšmetus (Smiltnece 2013, 325).

Īpašības vārdi šādā pozīcijā sastopami retāk – tā atzīts arī „Latviešu valodas gramatikā” (Lokmane 2013, 753), un ekscerpētie piemēri šo apgalvojumu apstiprina.

5. Īpašības vārds un infinitīvs sekundāri predikatīvā funkcijā:

- (25) *Cilvēki bieži ir kārdināti domāt, ka citā vietā un citos apstākļos mana dzīve izdotos labāk.* (Juris Rubenis, *diena.lv*, 26.09.2014.)
- (26) *Par divām lietām dzīvē nav vērts uztraukties – par tām, kuras var labot, un par tām, kuras nevar.* (Ir, Nr. 50 (140))
- (27) *Viņi [aizbraucēji] ir gatavi atdot brīvu iespēju dzīvot savā zemē un attīstīties tikai tāpēc, ka grib dzīvot labāk, nekā patlaban tas šeit ir iespējams.* (KDi 21.03.2013.)
- (27) piemērā atrodams gan nomināls sastata izteicējs (*ir gatavi*) un infinitīvs *atdot*, gan arī lietvārds vārdkopas atkarīgā komponenta funkcijā un infinitīvs (*iespēju dzīvot un attīstīties*) un modālais verbs un infinitīvs (*grib dzīvot*).

6. Subjekta infinitīvs un objekta infinitīvs otrās pakāpes sekundāri predikatīvā funkcijā – infinitīvs ir atkarīgs no divdabja sekundāri predikatīvā funkcijā:

- (28) *Tās [Rīgas grāmatas] veidošanas process bija sava veida psihoterapija, ļaujot man ieraudzīt savu pilsētu pilnīgi no citas puses.* (Ir, Nr. 43 (133))
- (29) *Atšķirībā no cilvēka, kurš var iztaisīties par nez cik svarīgu, intelektuālu un dzidru dvēseli, liekot pat citiem tam noticēt, ēdiens vienmēr ir patiess, lai cik dekorējumus nosmacēts.* (G. Repše 2012)
- (30) *Varbūt es neapzināti cīnījos ar lepības grēku un augstprātību, spiežot iemīlēt it kā nicināmus cilvēkus – gan sev, gan skatītājiem...* (E. Ruka)

Kā atzīts „Latviešu valodas gramatikā”, sekundāri predikatīva komponenta sakarā rodas jautājums par **verba patstāvīgo nozīmi un palīgnozīmi** (Lokmane 2013, 744).

Arī Jānis Valdmanis (1989, 84) akcentē problēmu par to, kādus darbības vārdus finītājā formā saistījumā ar darbības vārdu infinitīvā un kādās konstrukcijās var atzīt par vienu teikuma komponentu.

Viens stāvoklis vai process nevar paplašināt otru, tas iespējams tikai tad, ja vienam darbības vārdam nav pilnvērtīgas leksiskās nozīmes – darbības vārds finītājā formā raksturo modalitāti un laiku, bet infinitīvā – izsaka stāvokli vai procesu, un tie abi kopā veido vienu teikuma komponentu – predikatīvo komponentu. Tādi savienojumi veidojas ar fāzes un voluntatīvajiem darbības vārdiem.

Par vienu teikuma komponentu nav uzskatāms infinitīva savienojums ar darbības vārdu finītājā formā, kurš izsaka, piem., virzības nojēgumu. Šie darbības vārdi analizējami kā **divi** patstāvīgi teikuma komponenti (Valdmanis 1989, 84).

Nenoteiksmi var piesaistīt dažādas semantikas verbu finītās formas. Tomēr ne jebkurš finītās formas savienojums ar nenoteiksmi veido saliktu izteicēju. Pirmkārt, salikta izteicēja sastāvā var iekļauties tikai subjekta infinitīvs, proti, finītās formas un infinitīva nosauktās darbības darītājs ir viens un tas pats – teikuma priekšmets. Otrkārt, jāņem vērā finītās formas semantika un jēdzieniskās attiecības starp finīto formu un infinitīvu. Salikts izteicējs veidojas tikai tad, ja finītā forma nav leksiski patstāvīga, bet izsaka gramatiskas nozīmes, piem., modālu nozīmi: *Mēs varam iet*, fāzes (aspektuālu) nozīmi: *Viņi sāka dziedāt*, nejausības nozīmi: *Mums*

laimējās satikties. Nenoteiksme saistījumā ar leksiski patstāvīga verba finīto formu uzlūkojama par patstāvīgu teikuma locekli (Lokmane 2013, 718–719).

Modālā nozīme pastiprinās saistījumā ar infinitīvu (Lokmane 2013, 719).

7. Diskutējami gadījumi:

(31) *Es pārcēlos mācīties dzīvot tālāk, kā man piedāvāja liktenis.* (L. Kota)

(32) *Latvijā joprojām ir daudz iespēju, vajag tikai gribēt darīt.* (Ir, Nr. 43 (133))

Par galveno kritēriju sekundāri predikatīva komponenta nošķiršanai izmantojot transformēšanu palīgteikumā, (31) piemērā iespējams pārveidojums nolūka apstākļa palīgteikumā *Es pārcēlos, lai mācītos dzīvot tālāk*; tālāka transformācija, iespējams, varētu būt [...] *lai mācītos, kā dzīvot tālāk*.

(32) teikumā, iespējams, varētu pārveidot – *vajag tikai gribēt, lai darītu*.

Lai gan, kā iepriekš teikts, autore infinitīvu aiz nomena atzīst par sekundāri predikatīvu komponentu, tā kā uzskati par infinitīva funkciju kopā ar lietvārdu ir bijuši atšķirīgi – tas uzskatīts gan par apzīmētāju, gan sekundāri predikatīvu komponentu, diskutējamu gadījumu grupā iekļauts arī viens šāds piemērs.

(33) *Nav punkta atspērienam, vai varbūt punkts ir, bet vairs nav gribēšanas atsperties.* (O. Zebris)

Nobeigumā var secināt, ka infinitīvs ir plaši izmantots līdzeklis papildu darbības, resp., sekundārās predikativitātes, nosaukšanai teikumā. Turklāt tas ir lakoniskāks nekā, piem., divdabja teiciens vai citi savrupinājumu veidi, ar ko iespējams paust papildu darbību. Kā redzams pēc rakstā minētajiem piemēriem, subjekta infinitīvi sekundāri predikatīvā funkcijā (nosauc darbību, ko veic teikuma priekšmets) sastopami biežāk nekā objekta infinitīvi (nosauc darbību, ko veic ar papildinātāju nosauktais darītājs). Turpmāk vēl būtu pētāms jautājums par infinitīvu aiz nomena sekundāri predikatīva komponenta funkcijā.

Saīsinājums

KDi „Kultūras Diena un Izklaide”, laikraksta „Diena” pielikums

Avoti

1. Ābele, Inga. 2014. *Klūgu mūks*. Rīga: Dienas Grāmata.
2. Ikstena, Nora. 2013. *Dievmātes draudzene*. Rīga: Dienas Grāmata.
3. Ikstena, Nora. 2014. *Ulubeles pasakas*. Rīga: Dienas Grāmata.
4. Ir (žurnāls).
5. Kota, Laima. 2012. *Mana turku kafija*. Rīga: Dienas Grāmata.
6. Kultūras Diena un Izklaide, laikraksta „Diena” pielikums.
7. Repše, Gundega. 2012. *Rakstnieku pavārgrāmata*. Rīga: Zvaigzne ABC.
8. Repše, Gundega. 2013. *Vīrs tapīrs un citas radības*. Rīga: Zvaigzne ABC.
9. Rokpelnis, Jānis. 2012. *Rīgas iestaigāšana*. Rīga: Mansards.
10. Ruka, Elvita. 2013. *Izdzīvo. Piedzīvo. Lido*. Rīga: Mansards.
11. Zebris, Osvalds. 2014. *Gaiļu kalna ēnā*. Rīga: Dienas Grāmata.
12. www.diena.lv

Literatūra

1. Ahero, Antonija et. al. 1962. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. II. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
2. Beitiņa, Maigone. 2009. *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse*. Liepāja: LiePa.
3. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU.
4. Holvūts, Aksels. 2012. *Vispārīgās sintakses pamati*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
5. Kārklīņš, Jūlijs. 1976. *Infinitīva sintaktiskās potences*. Rīga: LVU.
6. Lagzdiņa, Sarmīte. 1997. Vienkāršs teikums un tā robežas. *Baltu filoloģija*. VII. Rīga: LU, 21–34.
7. Lokmane, Ilze. 2002. Sekundāri predikatīvs komponents kā teikuma loceklis. *Baltu filoloģija*. XI (1). Rīga: LU, 47–64.
8. Lokmane, Ilze. 2013. Vienkārša teikuma formālā (strukturālā) organizācija. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 710–768.
9. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
10. Smiltnece, Gunta. 2013. Lietvārdu leksiski semantiskais iedalījums. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 325–327.
11. Valdmanis, Jānis. 1989. Vienkāršs teikums strukturālās sintakses izpratnē. *Latviešu valodas sintakse*. Ceplītis, Laimdots, Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. Rīga: Zvaigzne, 62–107.

Summary

The infinitive may be analysed as a semi-predicative component in sentences where its function is to expand the underlying structural pattern of a simple sentence. It is possible to distinguish between two principal types of such constructions in modern Latvian – constructions with semi-predicative subject infinitives and constructions with semi-predicative object infinitives.

The study provides a summary of the treatment that the infinitive has received in the past in the work of Jūlijs Kārklīņš and other syntacticians as a semi-predicative component. The resulting synthesis of approaches is then used as a basis for analysing and classifying the collected language material. The overall (more general) objective of the study has been to catalogue the types of sentences that incorporate the infinitive in their structure in one way or another in the modern written Latvian.

The infinitive is, clearly, a widespread means of expressing additional, *viz.* secondary or subordinate, predication in Latvian, and it is arguably more laconic, economical in form than, for example, participial clauses and some other types of constructions used to express additional action. The status of the infinitive following a noun as a semi-predicative component, however, remains controversial in Latvian linguistics and requires further research.

Dialoga izpēte mutvārdu tekstā

Research of dialogue in spoken text

Linda Lauze

Liepājas Universitāte, Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte
Kūrmājas prospekts 13, Liepāja, LV-3405
E-pasts: *linda.lauze@liepu.lv*

Līdz šim latviešu valodniecībā dialogs, it īpaši tā dabiskais lietojums mutvārdu tekstā, kad runāšanas brīdī to rada divi (vai vairāki) saziņas partneri, nav pietiekami plaši izpētīts. Diemžēl nav īstenota arī iecere vēltīt atsevišķu apakšnodeļu dialoga raksturojumam mutvārdu tekstā jaunās akadēmiskās gramatikas izdevumā, tomēr tajā ir pieminēts jēdziens „dialogs” 22 reizes. Tas ir izmantots kā viens no praktiskā materiāla veidiem, kura analīze ļauj izdarīt būtiskus secinājumus par kādas valodas vienības lietojumu vai par kādām valodas parādībām, kas ir dialogam raksturīgas. Rakstā sniegts atskats, kas līdz šim ir izdarīts dialoga izpētē latviešu sintaksē, īpaši uzsverot J. Kārkliņa teorētisko atziņu nozīmi tās veicināšanā, un ieskicēti turpmākie pētnieciskie uzdevumi.

Atslēgvārdi: sintakse, mutvārdu teksts, dialogs, izteikumu pāris, parcelācija, redukcija.

Katrā zinātņu nozarē, lai taptu jauni pētījumi, turpinātos zinātniskās domas attīstība, ir nepieciešama pēctecība – zināmi priekšdarbi, ko jau paveikuši citi nozares pārstāvji vai pētnieks pats. Latviešu valodas sintakses teorijā nozīmīgu ieguldījumu turpmākajai dialoga izpētei ir devis Jūlijs Kārkliņš, pamatojot, ka „teksts kā izpētes objekts vedina uz vairākiem principiāliem secinājumiem, kas ir atšķirīgi no tradicionālās sintakses teorijas pieņēmumiem, kuru pamatā tiešāk vai netiešāk ir izolētu teksta vienību interpretācija un sistematizācija” (Kārkliņš 1972, 450).

Raksta mērķis ir apskatīt, kas līdz šim ir paveikts latviešu valodniecībā, analizējot dialogu un tā vienības mutvārdu tekstā, kā arī akcentēt, kā J. Kārkliņa atziņas ir veicinājušas šo izpēti. Ilustrācijai tiks izmantoti gan publikācijās aprobēti, gan jauni mutvārdu teksta piemēri, kas raksturo dialoga izmantojumu dažādās runas situācijās ikdienas saziņā, kā arī televīzijas un radio pārraidēs, kur ir konstatēta samērā spontāna runa.

Dialoga izpētes pamats sintaksē ir rodams valodas un runas pretstatījumā, kas izvirzīts Ferdinanda de Sosīra „Vispārīgās valodniecības kursā” (publicēts 1916. g.) – valoda ar tās abstrakto sistēmisko būtību nošķirta no runas kā reāla individuāla valodas lietojuma (sk. Sosīrs 1997). Tā ir principiāli jauna pieeja sintakses teorijā, ko latviešu valodniecībā ir ieviesis J. Kārkliņš, kura uzskatus ir ietekmējusi Natālijas Švedovas (*Natalija Shvedova*) izstrādātā vienkārša teikuma koncepcija (Shvedova 1970). Atsevišķas publikācijas jau ir vēltītas J. Kārkliņa devuma novērtējumam sintakses teorijā (sk. Valdmanis 1984; Rozenbergs 1993;

Rozenbergs, Valdmanis 1999; Freimane 2000), kā arī īpaši valodas un runas nosšķīruma aktualizācijā (Laiveniece 2009, 4–5).

Rakstā „Valodas un runas attieksmju problēma” J. Kārklīšs ir apsvēris nepieciešamību nodalīt valodas sintaksi un runas sintaksi, izvirzīt katrai no tām savus pētnieciskos uzdevumus, tajā pašā laikā atzīstot to pētniecisko saistību. No dialoga izpētes viedokļa ir noderīgs atzinums, ka „runas sintakses priekšmets varētu būt gan valodas sintaktiskās struktūras un tās funkcionēšanas likumību variantu noskaidrošana, gan arī to faktoru apzināšana, kas papildus ietekmē sazināšanās procesu (piemēram, situatīvais un valodiskais konteksts)” (Kārklīšs 1970, 29). No valodas un runas nosšķīruma izriet statiskā un dinamiskā aspekta izvirzīšana sintaksē, kad ir iespējams aplūkot abstraktu teikuma modeli kā valodas vienību, bet tā realizācijas piemēru izteikumā, kas lietots konkrētā mutvārdu vai rakstveida tekstā, – kā runas vienību (par minētajiem aspektiem sk. Freimane 1997, 9; Skujiņa 2007, 92, 373; latviešu sarunvalodas sintaksē Lauze 2004, 39–51).

Kā jau uzsvērts iepriekšējos mutvārdu teksta, arī sarunvalodas, sintakses pētījumos, „nav noliedzams, ka teorētiskais pamats sarunvalodas sintakses izpētē ir sintakses teorijas atzinumi, kas izstrādāti, balstoties uz rakstveida piemēru analīzi” (Lauze 2013a, 134), tāpat kā „latviešu valodā ir viens kopējs vienkārša teikuma modeļu inventārs, kas tiek izmantots izteikumu veidošanai gan runātā, gan rakstītā tekstā” (Lauze 2004, 52).

J. Kārklīšs ir norādījis: „Runa var būt monoloģiska, ja sarunas biedrs tikai klausās vai zināmā situācijā tā nav nemaz, vai dialogiska, ja saziņā piedalās arī sarunas biedrs.” (Kārklīšs 1970, 29) Tādējādi dialoga tekstu pamītšus (mutvārdu tekstā reizēm arī vienlaikus) rada vismaz divi (vai vairāki) autori. Plašāk dialogu ir raksturojis Jānis Rozenbergs monogrāfijas „Latviešu valodas sintakse” nodaļā „Teksts” (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 142–224), kur dialogs ir izdalīts kā viens no strukturālajiem teksta tipiem, salīdzinājumā ar monologu analizētas dialogiska teksta pazīmes, raksturoti dialoga veidi, to vidū tipiskākais paveids – jautājuma-atbildes dialogs. Dialoga veidu apskata nobeigumā J. Rozenbergs ir pievērsis uzmanību jautājumam par monoloģiska un dialogiska teksta robežām. Var pievienoties minētā autora secinājumam: „Atšķirīgas ir šo divu teksta tipu funkciju sfēras: monologs ir rakstu valodas tipiska izpausme, dialogs – sarunvalodas izteiksme.” (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 224) Turpat J. Rozenbergs 1989. gadā ir atzinis nepieciešamību apzināties, ka latviešu runātais teksts nav pētīts un aprakstīts.

Jāatzīst, ka, izstrādājot jauno akadēmiskās gramatikas izdevumu, bija iecere mutvārdu teksta daļā veltīt atsevišķu apakšnodaļu dialogam, taču tā netika īstenota. Nevienā „Latviešu valodas gramatikas”¹ (2013) nodaļas un apakšnodaļas nosaukuma formulējumā nav vārda „dialogs”, tomēr ir raksturotas latviešu valodas parādības, kas dialogā ir sastopamas. Alfabētiskajā jēdzienu rādītājā ir ietverts jēdziens „dialogs”, kas šajā gramatikā ir pieminēts 22 reizes. Atsevišķi izdalīts jēdziens „dialogisks teksts”, kas minēts trīs reizes. Kā zināms, gramatikas sagatavošanas metodoloģijā ir novitāte – iztirzāt literārās valodas parādības, kas pastāv kā rakstu, tā arī mutvārdu formā (Jansone 2008, 14; Lauze 2012, 27).

¹ Turpmāk rakstā atsaucies dotas uz konkrēto gramatikas nodaļu vai apakšnodaļu autoriem.

Jaunajā gramatikas izdevumā atrodami atzinumi par dialogu ir dažādi. Lielākā daļa ir attiecināmi uz abām dialoga eksistences formām, bet daļa – uz mutvārdu tekstu. „Latviešu valodas gramatikā” dialogs ir pieminēts morfonoloģijas, morfoloģijas un sintakses daļā, kur tas ir izmantots kā viens no praktiskā materiāla veidiem, kura analīze ļauj izdarīt būtiskus secinājumus par kādas valodas vienības lietojumu vai par kādām valodas parādībām, kas ir dialogam raksturīgas.

Piem., morfonoloģijā tieši sarunvalodā ir konstatēts interjektīvācijas process, kur atbildēs uz jautājumu dažādu vārdšķiru vārdi konversijas ceļā var kļūt par izsaukmes vārdiem. Tipisks ir vārda *labi* lietojums atbildē: *Labi, būšu!* Plašāk to ir pētījusi Andra Kalnača (2004, 107).

Morfoloģijas daļā, atsaucoties uz „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” 1. sējumu, minēts gadījums, kad dialogā funkcionē vietniekvārds „mēs” t. s. oratora daudzskaitļa nozīmē – runātājs/rakstītājs it kā iesaista dialogā arī klausītāju/lasītāju:

(1) *Ko mēs no tā varam secināt?* (Nītiņa 2013a, 436; Sokols 1959, 507)

Ir raksturots, kad darbības vārda vienkāršās nākotnes forma ir lietota pavēles izteiksmes funkcijā:

(2) *Jūs mani atvainosiet, ka varbūt mazāk dzirdējāt nekā sagaidījāt.* (Kalnača 2013, 478)

Ir atzīts, ka „apgalvojuma partikulas visbiežāk sastopamas dialogos – atbildēs ar to skaidri apstiprinot iepriekš izteikto domu” (Breņķe 2013, 675), atzīmēts, ka „izsaukmes vārdi funkcionē galvenokārt runātā valodā, īpaši sarunvalodā, kā arī daiļliteratūrā, kur tie parasti ir dialogu sastāvdaļa” (Smiltiece 2013, 679). Kā dialogam raksturīgas pazīmes ir izvirzītas pirmā un otrā persona, kas „veido semantisku un gramatisku opozīciju trešajai personai, kas dialogā neietilpst, taču ietver sarunas saturu” (Kalnača 2013, 517).

„Latviešu valodas gramatikas” sintakses daļā ir atzīts, ka, piem., „visi runas aktu veidi un izteikuma komunikatīvie tipi visspilgtāk atklājas dialogā, resp., runas situācijā, kur ir adresants un adresāts” (Valkovska, Lokmane 2013, 774), uzsvērts, ka „jautājuma izteikumi parasti saistīti ar dialogu un atbildēm uz jautājumiem” (Valkovska, Lokmane 2013, 778). Plašāk mutvārdu dialogs ir pētīts gramatikas nodaļā „Teksta sintakse”, piem., ir minētas tekstveida pazīmes atbildei, kas izmantota mutvārdu dialogā vai tā attēlojumā rakstos (Nītiņa 2013b, 883). Ir analizēti atkārtojumi dialogā, kas tiek lietoti arī mērķtiecīgi, lai īstenotu noteiktu runas stratēģiju. Ilustrācijai var minēt divus gadījumus:

1) lai pārjautātu;

(3) Runas situācija² poliklīnikas uzgaidāmajā telpā.

A: *Jūs uz piecpadsmīto?* B: *Nē. Tur ir iekšā.* A: *Tur ir iekšā?* B: *Jā.* (LL 2010)

² Mutvārdu teksta piemēros ir saglabāts autentiskums, tāpēc nav pieļauta rediģēšana.

2) lai izvērstu informāciju, to precizējot.

- (4) Runas situācija pie frizētavas. Sieviete ar draugu ir pienākusi pie ārdurvīm, kur pielikta zīmīte. Vīr.: **Vīss ir labi?** Siev.: **Vīss ir labi, tikai divpadsmitos taisīs ciet.** (LL 2006) (plašāk sk. Lauze 2013c, 928–929)

Tieši mutvārdu tekstā izpaužas īpaša runāta dialoga pazīme, kas ir runas pārklāšanās. Latviešu valodniecībā to ir pētījusi Maija Brēde televīzijā (sk. Brēde 2007), bet metodoloģiskā aspektā tam ir pievērsta uzmanība grāmatā „Izpētes materiāla vākšana sociolingvistikā” (Lauze 2008a, 19–20).

- (5) Radioraidījumā, kurā piedalās arī divi Saeimas deputāti A un B no dažādām partijām, tiek diskutēts par to, kā veicināt naturalizēšanos un latviešu valodas apguvi cittautiešu vidū (runas pārklāšanās parādīta ar izcēlumu).

A: *Redziet, Cileviča kungs lieliski runā latviešu valodā, bet nesaprot, kā ir izcēlusies Latvijas valsts, nu.*

Raidījuma vadītājs: *Labi.*

B: *Es, es saprotu, bet man vienkārši cits viedoklis.*

A: **Jūs saprotat, jā, jūs saprotat. Jūs saprotat, bet negribat atzīt.** (LR 1 2011) (Lauze 2013c, 931).

Apakšnodalā „Mutvārdu teksta vienības” ir aplūkots, kā dialogā izpaužas redukcijas un parcelācijas process. Ja dialoga vienība ir salikts izteikums, redukcija ir konstatēta tik lielā mērā, ka pat nav verbalizēti visi kādas salikta izteikuma daļas struktūras komponenti: ir palikuši tikai viens vai vairāki palīgvārdi.

- (6) Runas situācija virtuvē. Vīrs skatās, kas ir ledusskapī. Vīrs: *Re, kur tā žāvētā gaļa.* Sieva: *Rīt jāizvāra zupa.* Vīrs: **Nu ja, ka neaiziet bojā.** (LL 2006)
- (7) Runas situācija autobusā, kur sarunājas pazīstami šoferi A un B. A: *Tur jau pa to Eiropu, tur jau labāk maksā.* B: *Es domāju, ka jā.* (LL 2006) (Lauze 2013c, 940).

Mutvārdu dialoga izpētē ir nozīmīgi divi parcelācijas gadījumi:

- 1) sadalīta speciālā jautājuma realizācija, kad parcelātā tiek precizēts bāzes vienībā izteiktais jautājums.

Šādos gadījumos ir fiksēti arī piemēri, kur runātājs nav precīzi nošķīris motivētājstruktūras un parcelāta robežas.

- (8) Piem., sieva, kas iedevusi vīram līdzi uz darbu pusdienām lielveikalā pirktu tomātu, viņam jautā: *Kāds bija tomāts?*³ **Normāls?** (LL 2012)
- (9) Runas situācija augstskolā. B jautā kolēģim: *Cikos mums? Vienos ir sapulce?* (LL 2012) (Lauze 2013c, 942);

³ Šajos piemēros ir pasvītota motivētājstruktūra.

- 2) saziņas partnera iesaistīšanās izteikuma izveides beigu daļā, pasakot priekšā runātājam vārdu vai būtiski papildinot motivētājstruktūras saturu.
- (10) Runas situācija studentu zinātniskajā konferencē. Studente, kas vada plenārsēdi, saka: *Atgādinām referentus nepārsniegt desmit minūšu.* Pasniedzēja: **Limitu.** (LL 2012)
- (11) Viens radiatoraidījuma vadītājs saka: *Rīt prozas lasījumi.* Žurnāliste papildina: **Un dzejas.** (LR 1 2012) (Lauze 2013c, 942).

Parcelācijas un redukcijas norobežošanas problēma mutvārdu dialogā ir aplūkota atsevišķā rakstā (sk. Lauze 2014a, 107–109).

„Latviešu valodas gramatikā” plašāka uzmanība ir veltīta jautājuma izteikumam, kas dialogā ir visnozīmīgākais izteikuma komunikatīvais tips. Analizējot vispārējos un speciālos jautājumus, ir akcentēti to ievadītārvārdi un secināts, ka ikdienas saziņā dominē vispārējie jautājumi bez jautājuma partikulas *vai*.

- (12) Runas situācija darbviētā. A zina, ka kolēģes meita studē Rīgā, bet vēlas pārliecināties par viņas izvēlēto specialitāti: *Juristus beigs?* (LL 2000)

Speciālajos jautājumos ir konstatēta arī netiešā vārdu kārta, kad jautājamais vietniekvārds vai apstākļa vārds neatrodas izteikuma sākumā, bet beigās vai pat tā vidū.

- (13) Radioraidījumā spriež par bioloģiski audzētu produktu. Žurnālists jautā zemniekam: *Vajadzīgs kāpēc?* (LR 1 2012)
- (14) Televīzijas spēlē dalībnieces ir iebraukušas lauku sētā. Puisis: *Iekšā kas jums tur ir nesams?* (TV 3 2012) (Lauze 2013c, 948–949)

Balstoties uz runātās angļu valodas sintakses pētījumiem, ir izdalīts atsevišķs jautājuma izteikuma veids – atbalss jautājumi (*echo questions*), kuri lūdz apstiprinājumu tam, kas jau ir pateikts, atkārtojot daļu no teiktā satura (Biber et al. 2007, 1101).

- (15) Runas situācija tirgū. Sarunājas divas pārdevējas A un B. A: *Desmit latus vari izmainīt?* B: **Desmit?** A: *Jā.* (LL 2002)

Longmana runātās rakstītās angļu valodas gramatikas (*Longman Grammar of Spoken and Written English*) autori atzīst: bieži gadās, ka atkārtojuma iemesls ir meklējams ne tik daudz tanī, ka jautātājam nav izdevies dekodēt iepriekšējo frāzi, cik tanī, ka viņam ir tam grūti noticēt (Biber et al. 2007, 1101).

- (16) Runas situācija tālsatiksmes autobusā. A stāsta B par kādu mācītāju Itālijā. A: *Viņam arī astoņpadsmit tūkstoši draudzes locekļu, svētdienās nāk piecdesmit.* B: **Astoņpadsmit tūkstošu?** A: *Jā.* (LL 2012) (LVG 2013, 950)

Latviešu valodniecībā Aina Blinkena ir konstatējusi šādus jautājumus daiļliteratūrā, ar kuriem pauž īpašu attieksmi pret sarunbiedru – ironiju, nicināšanu, protestu, pārsteigumu, nesapratni, šaubas, taču teorētiski tos nav nošķīrusi no vispārējiem jeb teikuma jautājumiem (sk. Blinkena 1958, 184–185).

Dialoga struktūrā ir nozīmīgi izteikumu pāri (*adjacency pairs*). Angļu valodas termins iepriekš ir tulkots Ilzes Plaudes monogrāfijas „Pragmatika” glosārijā kā *pāru secība*, taču grāmatas teorētiskajā izklāstā ir minēts arī termins *izteikumu pāri*, kas, manuprāt, ir precīzāks (sk. Plaude 2004). „Sociolingvistikas vārdnīcā” (*A Dictionary of Sociolinguistics*) par minēto terminu ir rakstīts, ka tas tiek „lietots konversācijas analīzē, kas attiecas uz izteikumu pāri, kurā pāra pirmā daļa paredz noteiktu otro daļu (vai iespējamo otro daļu kopumu)” (Swann et al. 2004, 6).

No vairākiem viedokļiem izteikumu pāra *jautājums-atbilde* izpēte ir īpaši svarīga. Piem., gan teorētiskā ziņā valodniecībā, gan praktiski, mācot latviešu valodu kā otro valodu vai svešvalodu, ir izplatīts uzskats, ka atbilde uz vispārējo jautājumu ir partikula *jā* vai *nē*. Taču šo atbilžu raksturojums pat veclatviešu tekstos (Beitiņa 2001, 64) un daiļliteratūrā (Blinkena 1958; Ahero et al. 1962, 139) rāda, ka tā tas nav visos gadījumos. To apliecina arī dialoga analīze mutvārdu tekstā (plašāk par atbildēm uz vispārējiem jautājumiem latviešu sarunvalodas sintaksē sk. Lauze 2008b).

- (17) Radoraidījumā tiek pārrunāts, ar kādiem sporta veidiem viesis ir nodarbojies skolas laikā. Raidījuma vadītājs: *Tā bija arī tā pamatlieta, kur tevi senči stūma?* Viesis: *Nē, senči nestūma.* (SR 2014)
- (18) Runas situācija autobusā, kur trīs paziņas ieņem sēdvietas. A: *Tu gribēji Solvitai blakus?* B: *Nē, tepat būs labi.* (LL 2012)

Mutvārdu tekstā ir pētīti arī speciālie jautājumi un to atbildes sintaktiskā aspektā (sk. Lauze 2013b). Arī atbilde uz šī tipa jautājumiem var būt izvērsta, to var aizstāt pretjautājums.

- (19) Radoraidījumā tiek intervēta sieviete, kas cienījamā vecumā nodarbojas ar nūjošanu. Žurnāliste: *Kādi tad jums tie gadi?* Nūjotāja: *Sievietei sievietes gadi.* (LR 1 2012)
- (20) Runas situācija virtuvē. Sieva jautā vīram: *Kāds šodien datums?* Vīrs: *Nu kāds var būt?* (LL 2014)

Izteikumu pāri dialogā būtu plašāk analizējami arī dažādos lingvistiskās pragmatikas aspektos. Piem., kas atbildē uz jautājumu liecina, ka sarunas partneris nezina, ko teikt, vai izvairās sniegt informāciju.

- (21) Radoraidījumā, kas veltīts novada mūziķiem, dialoga sākumā viesim tiek jautāts par viņa saistību ar šo pilsētu. Raidījuma vadītājs: *Tu esi saldenieks?* Viesis: *Jā.* Vadītājs: *Kurā paaudzē?* Viesis: *Labs jautājums.* (SR 2014)
- (22) Runas situācija kafējnīcā. Vīrietis: *Cikos man jāatbrauc rītvakar?* Sieviete: *Es pazvanīšu rīt.* (LL 2011)
- (23) Runas situācija veikalā, kur pircēja netīšām ir aizķērusi grāmatas: *Kas te krīt?* Otra pircēja: *Jā, nav te ērta tā darīšana.* (LL 2012)

Nedaudz ir aizsākta izteikumu pāru izpēte sarunas nobeigumā, lai pārliecinātos, vai mutvārdu dialogā tiek respektētas saziņas dalībnieku sociālās gaidas uz sveicienu saņemot atbildes sveicienu, uz pateicības frāzi – pateicības pieņemšanu,

uz novēlējumu – pateicību u. tml. Jau pirmie rezultāti rāda, ka izteikumu pāri sarunas nobeigumā nav vienveidīgi (sk. Lauze 2014b).

(24) Runas situācija kultūras centrā. A: *Es atvainojos, cik pulkstens?* B: *Deviņas pāri sešiem!* A: *Paldies!* (LL 2014)

Šajā dialogā var konstatēt, ka atbilstoši lingvistiskās pieklājības normām saruna sākas ar atvainošanās frāzi, jo A un B nav pazīstami, taču nobeigumā, kad A ir izteicis pateicību, trūkst dialoga vienības vai neverbālas reakcijas, kas apstiprinātu, ka B ir pateicību pieņēmusi.

Ievērojamu ieguldījumu plašākā mutvārdu dialoga izpētē tuvākajā nākotnē varētu dot sadarbība ar datorlingvistiem un mutvārdu tekstu korpusa izveide, kas pašlaik vēl ir tapšanas stadijā, taču tajā ir plānots iekļaut gan runātos monologus, gan dialogus.

Avotu saīsinājumi

LL Lindas Lauzes mutvārdu tekstu kartotēka

LR 1 radiostacija „Latvijas Radio 1”

SR radiostacija „Saldus radio”

TV 3 televīzijas kanāls

Literatūra

1. Ahero et al. 1959. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika I. Fonētika un morfoloģija*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
2. Beitiņa, Maigone. 2001. Par kādu jautājuma un atbildes dialoga veidu veclatviešu tekstos. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 5. Liepāja: LiePa, 48–67.
3. Biber, Douglas et al. 2007. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.
4. Blinkena, Aina. 1958. Jautājuma modalitāte un tās izteikšanas veidi latviešu valodā. *Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti*. VII. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 159–207.
5. Brēde, Maija. 2007. Daži sarunas struktūras elementi plašsaziņas līdzekļos. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 11. Liepāja: LiePa, 128–137.
6. Breņķe, Ieva. 2013. Partikulas. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Griģorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 669–678.
7. Ceplītis, Laimdots, Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. 1989. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne.
8. Freimane, Inta. 1997. Sintakses vienības latviešu valodā. *Baltu filoloģija*. VII. Rīga: LU, 6–20.
9. Freimane, Inta. 2000. Jūlija Kārklīņa (1924–1982) vieta mūsdienu latviešu valodas sintaksē. *Baltu filoloģija*. IX. Rīga: LU, 211–216.
10. Jansone, Ilga (atb. red.). 2008. *Latviešu valodas gramatika: koncepcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
11. Kalnača, Andra. 2004. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

12. Kalnača, Andra. 2013. Darbības vārds (verbs). *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 456–594.
13. Kārkliņš, Jūlijs. 1970. Valodas un runas attieksmju problēma. *Latviešu valodas struktūras jautājumi*. Zinātniskie raksti. XCVIII. Rīga: Pēteru Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 9–37.
14. Kārkliņš, Jūlijs. 1972. Dažas teksta sintaktiskās struktūras īpatnības. *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam 1873–1973*. Rīga: Zvaigzne, 1972, 445–457.
15. Laiveniece, Diāna. 2009. Valodas un runas nošķiruma aktualizācija mūsdienu latviešu lingvodidaktikā. *Tagad*, Nr. 1, 2–7.
16. Lauze, Linda. 2004. *Ikdienu saziņa: vienkāršs teikums latviešu sarunvalodā*. Liepāja: LiePa.
17. Lauze, Linda. 2008a. *Izpētes materiāla vākšana sociolingvistikā*. Liepāja: LiePa.
18. Lauze, Linda. 2008b. Atbildes uz vispārējiem jautājumiem latviešu sarunvalodas sintaksē. *Letonikas otrais kongress. Kurzemes novada kultūrvēsturiskais mantojums, tā izpēte un saglabāšana*. Liepāja: Liepājas Universitāte, 106–118.
19. Lauze, Linda. 2012. Mutvārdu teksta sintakses vieta jaunajā akadēmiskajā gramatikā. *Apvienotais Pasaules latviešu zinātnieku III kongress un Letonikas IV kongress „Zinātne, sabiedrība un nacionālā identitāte”*. *Valodniecības raksti*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 26–34.
20. Lauze, Linda. 2013a. Salikts teikums un tā realizācija mutvārdu tekstā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Rakstu krājums 17 (1). Liepāja: LiePa, 134–142.
21. Lauze, Linda. 2013b. Speciālie jautājumi un to atbildes mutvārdu tekstā: sintaktiskais aspekts. *Tarptautinēs mokslinēs konferencijās „Tekstas: lingvistika ir poetika” tezēs*. Šiauliai 2013 m. lapkričio 22 d. Šiauliai: ŠU Humanitarinis fakultetas, 28–30. <http://www.su.lt/bylos/fakultetai/humanitarinis/mokslas/tl%2019%20tezs.pdf>.
22. Lauze, Linda. 2013c. Mutvārdu teksta sintakse. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 923–955.
23. Lauze, Linda. 2014a. Kategoriju robežu noteikšanas problēmas mutvārdu tekstā. *Valoda: nozīme un forma 4. Kategoriju robežas gramatikā*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 102–110.
24. Lauze, Linda. 2014b. Izteikumu pāri sarunas nobeigumā. *21-oji tarptautinē Jono Jablonskio konferencija „Šiuolaikīnēs kalbos tyrimai ir problemas”*. Tezēs. 2014-10-03. Vilnius: Vilniaus universitetas, 25. <http://www.ffv.vu.lt/struktura/katedros/lietuviu-kalbos-katedra#naujienos>.
25. Nītiņa, Daina. 2013a. Vietniekvārds (pronomens). *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 428–455.
26. Nītiņa, Daina. 2013b. Teksta izpratne un tā vispārīgs raksturojums. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 883–898.
27. Plaude, Ilze. 2004. *Pragmatika*. Rīga: [b. i.].
28. Rozenbergs, Jānis. 1993. Par latviešu valodas sintakses attīstību. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 27. Rīga: Avots, 121–132.
29. Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. 1999. Jūliju Kārkliņu (1924–1982) pieminot. *Linguistica Lettica*. 5. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 277–281.
30. Shvedova, Natalija. 1970. *Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka*. Moskva: Nauka.

31. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
32. Smiltnece, Gunta. Izsaukmes vārds (interjekcija). *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 679–691.
33. Sokols, E. (atb. red.). 1962. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. II. Sintakse*. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
34. Sosīrs, Ferdinands. 1997. Vispārīgās valodniecības kurss. Valdmanis, Jānis. *Valodniecības vēstures materiāli*. Rīga: Latviešu valodas institūts, 36–75.
35. Swann, Joan et al. 2004. *A Dictionary of Sociolinguistics*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.
36. Valdmanis, Jānis. 1984. Jūlija Kārklīņa sintakses koncepcija. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 20. Rīga: Avots, 21–36.
37. Valkovska, Baiba, Lokmane, Ilze. 2013. Vienkārša teikuma komunikatīvā struktūra. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 774–800.

Summary

The aim of the current paper is to provide an overview as to the things accomplished in Latvian linguistics until today with respect to analyzing dialogue and its units in the spoken text, as well as to accentuate, how Jūlijs Kārklīš's approach has facilitated the research on dialogue. According to the separation of language and speech performed by Saussure, in the theory of syntax the simple sentence is considered to belong to language and is investigated in a static aspect contrary to the utterance belonging to speech and being analyzed in a dynamic aspect. In Latvian linguistics, Kārklīš was the first to use this approach when he recognized language and speech to be the investigation objects of syntax.

A particular attention is given to the new edition of *Latvian Grammar*, since in this respect it is based on methodological novelties, among these – the introduction of examples taken from written as well as from spoken texts to illustrate the theory. *Latvian Grammar* did not succeed to include a subchapter on dialogue in the spoken text; nevertheless, this notion is mentioned 22 times therein. The present article shows that the analysis of dialogue gives an opportunity to create considerations about the usage of language units in dialogue as well as regarding specific features of the dialogue itself. At the end of the article, the future tasks in the research of dialogue in spoken text are highlighted.

Rezultatīvi latviešu valodā *Resultatives in Latvian*

Santa Logina

E-pasts: *santa.logina@inbox.lv*

Nomināli sekundāri predikatīvi komponenti tiek iedalīti depiktīvos un rezultatīvos, ko veido darbības vārds un īpašības vārds, divdabīšs vai prievārdisks savienojums. Depiktīvi izsaka stāvokli, kas pastāv galvenā izteicēja nosauktās darbības laikā (*Saule uzlēca sarkana*), savukārt rezultatīvi izsaka stāvokli, kas ir galvenā izteicēja nosauktās darbības rezultāts (*Tiltu nokrāsoja sarkanu*).

Rezultāta nozīme var piemist arī nomināliem izteicējiem, tāpēc nepieciešams izvirzīt kritērijus, lai latviešu valodā nošķirtu tos no rezultatīviem sekundāri predikatīviem komponentiem. Pārejoši darbības vārdi rezultatīvās konstrukcijās lietoti patstāvīgā funkcijā, jo tos nav iespējams aizstāt ar saitiņu. Saitiņas funkcijā lietoti gandrīz visi nepārejošie darbības vārdi un daļa atgriezenisko darbības vārdu. Palīgfuncijā lietoti tie darbības vārdi, kam savienojumā ar īpašības vārdu nav lielas informatīvas slodzes.

Rezultatīvās konstrukcijas latviešu valodā parasti veido priedēkļa darbības vārdi, jo priedēklis norāda uz darbības pabeigtību, taču iespējams arī bezpriedēkļa darbības vārdu lietojums. Biežāk bez priedēkļa lietoti ēdiena pagatavošanas, krāsošanas, tīrīšanas, pildīšanas un tukšošanas darbības vārdi.

Rakstā analizēta arī rezultatīvu sekundāri predikatīvu komponentu vieta teikumā. Darāmās kārtas teikumos tie iesaistās brīvāk nekā ciešāmās kārtas teikumos, turklāt rezultatīvi sekundāri predikatīvi komponenti teikumā var ieņemt apzīmētāja vietu.

Atslēgvārdi: rezultatīvi, sekundāri predikatīvs komponents, saitiņa, priedēklis, vieta teikumā, apzīmētājs.

Ievads

Teikuma galvenā pazīme ir predikativitāte, kas pastāv starp teikuma priekšmetu un izteicēju. Teikumā bez pamatkomponentiem ir arī predikatīvajiem komponentiem līdzīgi locekļi, kas veido it kā papildu gramatisko centru (Lokmane 2000, 143). Šie teikuma locekļi teikumā iesaistās uz sekundāri predikatīvā sakara pamata (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 701). Rakstā pētīti rezultatīvi sekundāri predikatīvi komponenti (turpmāk – SPK). Rakstā par rezultatīviem SPK saukti tādi nomināli SPK, kas nosauc īpašību, ko objekts ieguvis, beidzoties galvenā izteicēja nosauktai darbībai. Latviešu valodā rezultatīvi SPK var būt izteikti ar īpašības vārdu (1), reti ar divdabī (2), iespējami arī prievārdiski savienojumi (3). Rakstā analizēti tikai ar īpašības vārdu izteikti rezultatīvi SPK, kā (1) teikumā. Latviešu valodā rezultatīvus SPK parasti nepiesaista svešvārdi.

(1) *Asinsdesu sagriež smalkos kubiņos un apcep kraukšķīgu.* (G)

(2) *Galds noberzts mirdzošs.*

- (3) *Tagad jau tas ir drusku atkāpies, bet bija periods, kad mums ar Gunu Zariņu virtuves saietos likās, ka mēs nosmiesīties līdz nāvei.* (K)

Pētījums veikts, galvenokārt balstoties uz 2006. gada „Latviešu valodas vārdnīcas” darbības vārdiem un pēc tiem meklējot valodas piemērus internetā un latviešu valodas korpusā. Šāda avotu izvēle pamatojama ar konstatējumu, ka, piem., daiļliterāras tekstos konstrukciju ar rezultātiem SPK ir maz. Vismaz Osvalda Zebra grāmatā „Koka nama ļaudis” un Jāņa Joņeva „Jelgava 94” konstrukcijās ar rezultātiem SPK lietoti gandrīz tikai krāsošanas un tukšošanas (precīzāk, izdzeršanas) darbības vārdi un darbības vārds *padarīt*.

Teorijā latviešu valodā par sekundāro predikativitāti vienīgi „Latviešu valodas gramatikā” izdevās konstatēt norādi, ka SPK var būt arī rezultāta nozīme (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 743). Tā kā latviešu valodniecībā iepriekš par rezultatīvas nozīmes SPK plašāk nav rakstīts un tādēļ vēl nav izstrādāta atbilstoša terminoloģija, rakstā ar terminu *rezultatīvs sekundāri predikatīvs komponents* tiek saprasti īpašības vārdi tādās konstrukcijās kā *pieliet pilnu, nokrāsot zaļu vai izvārit mīkstu*. Raksts tapis uz 2014. gadā Latvijas Universitātē izstrādātā maģistra darba „Sekundārā predikativitāte latviešu un lietuviešu valodā” pamata.

Angļu valodā ar terminu *resultative* parasti tiek saprasts izteicējs, ko veido darbības vārds un īpašības vārds (Kratzer 2004, 1). Tātad rezultatīvi ir tādās konstrukcijas kā *izdzert tukšu*. Tomēr latviešu valodā ne vienmēr šajos gadījumos darbības vārds un īpašības vārds uzskatāmi par vienu teikuma locekli. Tā tas nav arī šajā gadījumā.

N. Himmelmanis un E. Šulce-Bernta monogrāfijā „Secondary predication and adverbial modification. The Typology of depictives” norādījuši, ka pirmajā brīdī SPK klasifikācija šķiet vienkārša. Tomēr nav skaidrs, vai rezultatīvi ir SPK, jo rezultativitāte daudzās valodās tiek izteikta ar izteicēju (Himmelman, Schultze-Berndt 2005, 4). Parasti, sevišķi jaunākajā literatūrā, nomināli SPK tiek iedalīti **depiktīvos** un **rezultatīvos**, kaut pastāv vēl arī citi dalījumu modeļi (sk., piem., Loeb-Diehl 2005, 4–14). Arī Monika Aleksandrīna Irimija (*Monica-Alexandrina Irimia*) norādījusi, ka galvenā atšķirība SPK iedalījumā ir starp rezultātiem un nerezultātiem, tātad starp rezultātiem un depiktīviem (Irimia 2005, 24) (plašāk par rezultatīvu un depiktīvu izpratni pasaules valodniecībā sk., piem., Čižik-Prokaševa 2010 un Vaičiulytė-Semēnienė 2012).

Galvenā atšķirība starp abām grupām ir tā, ka **depiktīvi** izsaka stāvokli, kas pastāv galvenā izteicēja nosauktās darbības laikā. (4) teikumā īpašības vārdi *stiprs* un *līdzsvarots* ir depiktīvi SPK, jo tieši atgriešanās brīdī Aleksis bija stiprs un līdzsvarots. Turpretī **rezultatīvi** izsaka stāvokli, kas ir galvenā izteicēja nosauktās darbības rezultātā (Himmelman, Schultze-Berndt 2005, 4), kā tas ir redzams (5) teikumā, kur krasts kļuva melns mīdīšanas rezultātā.

- (4) *Pēc aizvadītā darba gada fermā Aleksis Latvijā atgriezās stiprs un līdzsvarots.* (K)

- (5) *Austrumu krasts jau ir nomīdīts gluži melns.* (G)

Tātad galvenā atšķirība starp abu grupu SPK ir pazīmes īstenošanās laiks. Depiktīvu gadījumā pazīme pastāv tajā pašā laikā, kad tiek veikta darbība, savukārt

rezultatīvu gadījumā priekšmets pazīmi iegūst tikai tad, kad darbība ir beigusies. Tātad tiek veikta darbība, kuras rezultāts ir priekšmetam piešķirtā pazīme vai īpašība.

Darbības vārdu un tiem piesaistīto rezultatīvu SPK nozīme parasti ir ļoti tuva, tāpēc latviešu valodā iespējams arī darbības vārda lietojums bez īpašības vārda rezultatīva SPK funkcijā. Lai gan rezultatīva SPK izteiktā nozīme jau ietilpst darbības vārda nozīmē, rezultatīvs SPK izsaka precizējošu informāciju (Holvot, Mikulskas 12). Piem., salīdzinot teikumus *Jānis nokrāsoja sienu* un *Jānis nokrāsoja sienu dzeltenu*, otrajā gadījumā tiek precizēta sienas krāsa. Rezultatīvs SPK var arī akcentēt darbības beigas – konstrukcija *izdzēra glāzi tukšu* ir kategoriskāka un neatstāj vietu šaubām, vai glāze patiešām ir tukša, pretēji konstrukcijai *izdzēra glāzi*. Abējāds lietojums iespējams ne visos gadījumos. Rezultatīvu SPK var pievienot, ja tas attiecas uz papildu argumentu, kā gadījumos ar *nokrāsot sienu* un *izdzert glāzi*. Savukārt, ja dzerts tiek šķidrums, rezultatīva pievienošana nav iespējama – tas redzams (6) teikumā.

(6) *Viņai pietiek ar to, ko savas dzīves laikā izdzēra viņas vīrs.* (K)

Rezultatīvus SPK iespējams iedalīt divās grupās: **stīprie** un **vājie** rezultatīvie SPK (angļu *strong* un *weak resultatives*). Stīprie rezultatīvi ir tie, kuru gadījumā darbības vārda un īpašības vārda nozīme ir pilnīgi atkarīgas viena no otras. Tie ir tādi piemēri kā *nodejot kājas jēlas* vai *sasēdēt krēslu līku*. Šajās konstrukcijās darbības vārda nozīme nepasaka priekšā, kāds būs darbības rezultāts. Savukārt vājie rezultatīvie SPK ir izsecināmi no darbības vārda nozīmes (*nokrāsot sarkanu, noslaucīt tīru*). Šāda klasifikācija piedāvāta Vašio Ruiči (*Washio Ryuichi*) darbos (sk., piem., Mateu 2011, 14).

1. Rezultatīvs sekundāri predikatīvs komponents vai izteicējs

Ekscerpējot latviešu valodas piemērus ar rezultatīvas nozīmes konstrukcijām, kurās ietilpst darbības vārdi un īpašības vārdi, nācās secināt, ka daudzos gadījumos darbības vārds teikumā varētu būt desemantizējies un uzņēmis saitiņas funkciju. Darbības vārdam teikumā desemantizējoties, ar to saistītais īpašības vārds uzskatāms par nomināla izteicēja daļu. Lai varētu analizēt rezultatīvus SPK, ir svarīgi nošķirt tos no nomināliem izteicējiem, kam arī var būt rezultāta nozīme.

Kā norādīts „Latviešu valodas gramatikā” un pirms tam rakstījusi arī Inta Freimane, noteiktā apkaimē desemantizējoties saitiņas funkciju var uzņemties vairāki arī patstāvīgi lietojami darbības vārdi (Freimane 1985, 56; Nītiņa, Grigorjevs 2013, 719). Bez tādiem darbības vārdiem kā *izdoties, palikt, tapt, šķīst* teikumā palīgnozīmē var tikt lietoti arī citi darbības vārdi.

„Latviešu valodas gramatikā” teikts, ka darbības vārdu desemantizēšanas veicina vairāki faktori – **darbības vārda leksiskā nozīme** (vieglāk desemantizējas vispārīgas nozīmes vārdi) un **apkaime**, kādā darbības vārds lietots (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 720). Lai noteiktu, vai darbības vārds desemantizējies, var būt svarīgi gan leksiski, gan gramatiski faktori. Pirmkārt, svarīga ir apkaimes komponentu leksiskā nozīme, konkrētāk – kopīgi semantiski elementi ar apkaimes vārdiem (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 720). Jo prognozējamāks ir izteicējam

pievienotais īpašības vārds, jo lielāka iespēja, ka īpašības vārds ir desemantizējies. Otrkārt, jāņem vērā apkaimes komponentu sintaktiskā funkcija – vai darbības vārds teikumā izsaka būtisku informāciju (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 720). Jānis Valdmanis norādījis, ka par saitiņu var funkcionēt tādi darbības vārdi, kuri pirmajā plānā izvirza savu gramatisko nozīmi (Valdmanis 1987, 78–79).

Latviešu valodā stingri norobežot patstāvīgu darbības vārdu un rezultatīvu SPK no adjektīviska izteicēja dažkārt ir problemātiski. To nav iespējams izdarīt, ņemot vērā tikai formālus rādītājus – kā minējusi I. Lokmane, „valodas semantiskā puse ir daudz bagātāka un sarežģītāka par formālo” (Lokmane 2001, 97). „Latviešu valodas gramatikā” minēts, ka par vienu no kritērijiem palīgnozīmes noteikšanā var izmantot iespēju aizstāt darbības vārdu ar kādu tipisku saitiņverbu (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 725).

2. Pārejoši darbības vārdi

Pārejošus darbības vārdus ar saitiņu aizstāt nav iespējams, jo saitiņa nepiesaista objektu, kā to dara pārejoši darbības vārdi. Arī Jūlijs Kārklīšs norādījis, ka pārejoši darbības vārdi, lai gan ir informatīvi nepietiekami, tomēr teikuma struktūrā veic patstāvīgu sintaktisku funkciju un nav pielīdzināmi saitiņām. To pierāda arī darbības vārdu konstrukciju apvēršamības iespēja no darāmās kārtas ciešamajā kārtā (Kārklīšs 1976, 83) (*krāso sienu* un *siena tiek krāsota*).

Var salīdzināt divas konstrukcijas (7) un (8) teikumā.

(7) *Fanija nokrāsoja to spilgti dzeltenu.* (K)

(8) *Pēc laiciņa ūdens nokrāsojies zeltaini dzeltens un ieguvis izteiktu aromātu.* (G)

(7) teikumā, nemainot konstrukciju, darbības vārdu aizstāt ar saitiņu nav iespējams, bet otrā gadījumā gan tas ir izdarāms.

(9) *Pēc laiciņa ūdens kļuvis zeltaini dzeltens un ieguvis izteiktu aromātu.*

Redzams, ka teikuma saturs nav būtiski mainījies, arī stilistiski tas saglabājis to pašu informāciju. Teikuma nozīmes saglabāšana ir svarīgs kritērijs, lai nošķirtu, vai darbības vārds lietots patstāvīgā funkcijā vai palīgfunkcijā. Šāda transformācija ir iespējama darbības vārda un īpašības vārda kopīgo semantisko elementu dēļ – ūdens var kļūt dzeltens, tikai nokrāsojoties. Darbības vārdam *krāsoties* piemīt vispārīga nozīme, un ar to var saistīties tikai krāsu nosaucoši īpašības vārdi. Tādēļ šis darbības vārds, domājams, jebkurā kontekstā ar īpašības vārdu veidotu vienu teikuma locekli.

3. Nepārejoši darbības vārdi

Lielākā daļa ekscerpētā materiāla nepārejošo darbības vārdu rezultatīvas nozīmes konstrukcijās ir lietoti saitiņas funkcijā.

(10) *Liekas, ka putni kaut kur pazuduši un gaiss sabiezējis biezs.* (G) – gaiss kļuvis biezs.

- (11) *Kalendārs izdilis pavisam plāns kā sniega sega pagalmā, turpretim gads piebriedis pavisam biezs kā bagātnieka maks.* (G) – kalendārs kļuvis plāns un gads kļuvis biezs.

Par skaidriem nepārejošu darbības vārdu lietojuma gadījumiem palīgnozīmē var runāt tad, ja, aizstājot darbības vārdu ar saitiņu, teikuma nozīme nemainās, kā tas ir (10–11) piemērā. Tie ir gadījumi, kad darbības vārds un īpašības vārds semantiski ir ļoti tuvi vai pat identī un abu kopīgais semantiskais elements ir viegli noprotams.

Neskaidri ir piemēri, kuros lietotie īpašības vārdi var piesaistīt ne tikai vienas nozīmes darbības vārdu. Tie ir, piem., tādi krāsu nosaucoši īpašības vārdi kā *zils*, kuri latviešu valodā var saistīties kā ar darbības vārdu *krāsot* vai atgriezenisko *krāsoties*, tā ar tādu darbības vārdu kā *nosalt* un līdzīgiem. Tādos gadījumos jāņem vērā, vai konteksts pasaka priekšā, kādā veidā priekšmets kļuvis zils, vai ne. Piem., (12) teikumā darbības vārdu *nosalt* varētu aizstāt ar *kļūt*, tā iegūstot (13) teikumu. Šajā gadījumā no konteksta ir izsecināms – ja bērnu mērc aukstā kalnu upē, viņš var tikai būt nosalis zils, tāpēc darbības vārds kopā ar īpašības vārdu veido vienu teikuma locekli.

- (12) *Lasīju par Tibetu, ka viduslaikos tur esot jaundzimušus bērnus mērkuši aukstā kalnu upē un turējuši, kamēr zīdainis nosalis zils.* (G)
- (13) *Lasīju par Tibetu, ka viduslaikos tur esot jaundzimušus bērnus mērkuši aukstā kalnu upē un turējuši, kamēr zīdainis kļuvis zils.*

Ekscerpēto piemēru vidū ir daži tādi nepārejoši darbības vārdi, kurus, iespējams, varētu uzskatīt par patstāvīgā nozīmē lietotiem. Tie ir darbības vārdi, kas saistījušies ar krāsu nosaucošu īpašības vārdu. Tā kā krāsu iespējams piešķirt dažādos veidos, ne tikai nokrāsojot, konkrētais darbības vārds teikumā, domājams, tomēr ir svarīgs. Piem., pampšanas darbības rezultātā priekšmets parasti kļūst liels, kā tas ir redzams (16) teikumā, taču šajos gadījumos darbības vārds saistījies ar krāsu nosaucošiem īpašības vārdiem. Ja darbības vārdus aizstātu ar saitiņu, zustu nozīme, ka pirksts ir arī palielinājies, ne tikai kļuvis sarkans vai zils, tāpēc, domājams, ka darbības vārds savu patstāvīgo nozīmi saglabājis.

- (14) *[..] pēdējās dienās pirksts ļoti sāp un ir uzpampis sarkans.* (G)
- (15) *Pirksts piepampis zils.* (G)
- (16) *Ar lāpstu un cirvi Morics atbrīvoja vecmammu, kas bija uzpampusi divreiz lielāka.* (K)

Patstāvīgā funkcijā lietoti tādi nepārejoši darbības vārdi kā *sēdēt*, *gulēt*, ja tiem pievienots priedēklis. Piem., konstrukcija *nosēdēt dibenu stīvu* iespējama tikai tādēļ, ka darbības vārdam pievienots priedēklis *no-*. Līdzīgi arī (17) teikumā ar darbības vārdu *nogulēt*.

- (17) *Kreiso roku nogulēju nejutīgu.* (G)

4. Atgriezeniski darbības vārdi

Liela daļa atgriezenisko darbības vārdu teikumā varētu būt lietoti palīgnozīmē, jo tos formāli iespējams aizstāt ar saitiņu, turklāt, to darot, nemainās teikuma nozīme.

- (18) Kad **paaugšies lielāks**, pastāstīsim, kā mums veicas. (G) – kad klūs lielāks.
 (19) Ziemassvētki ir saulgriežu laiks, kad naktis **raucas īsākas** un dienas **stiepjās garākas**, kad saule atkal pavērs savu vaigu uz mūsu pusi, solot pavasari un vasaru. (G) – kad naktis klūst īsākas un dienas klūst garākas.

Salīdzinot ekscerpētos piemērus, var secināt, ka tie savā starpā atšķiras. Šajā gadījumā svarīgāki ir darbības vārda un īpašības vārda nozīme un to kopīgie semantiskie elementi, vienlaikus izvērtējot arī atšķirīgos. No iepriekš minētajiem piemēriem var secināt, ka teikumā palīgfunkcijā lietoti ir tādi atgriezeniskie darbības vārdi, kuri ietver tikai īpašības vārda nosaukto nozīmi. Šāda formulējuma izņēmums varētu būt tādi darbības vārdi kā *izstiepties*, kurš vienlaikus ietver divas nozīmes nianses – ‘garš un taisns’. Izstiepies garš, priekšmets parasti, salīdzinājumā ar iepriekšējo stāvokli, kļūst arī taisns, un otrādi. Ir lietderīgi par svarīgāko šķīrēj pazīmi uzskatīt tieši vienu kopīgo darbības vārda un īpašības vārda semantisko elementu, jo rezultatīvas konstrukcijas neveido elementi, kuriem nav nekādu kopīgu semantisko elementu.

Par pamatu ņemot šādu darbības vārdu funkciju nošķiršanas formulējumu, var salīdzināt (20) un (21) teikumu.

- (20) *Es eju ar vienas dienas intervālu, lai ātri dabūtu iedegumu, tad maksimums četras dienas solārijā, un esmu iesauļojusies brūna, un nav man melnīgsnējā ādas tipa.* (G)
 (21) *Būtu noraudājusies zili zaļa aiz želuma un gribētu visus adoptēt.* (G)

Formāli abos teikumos darbības vārdus iespējams aizstāt ar saitiņu – *esmu kļuvusi brūna* un *būtu kļuvusi zaļa*. Pirmajā gadījumā teikuma daļas jēga ir saprotama pat bez konteksta (cilvēki parasti pēc sauļošanās kļūst brūni), bet otrajā gadījumā teikums nav skaidrs. Pirmās asociācijas rodas ar kļūšanu zaļam aiz skaudības vai dūsmām (LFV 2000, 1383) vai arī nokrāsojoties, taču šajā gadījumā runa ir par raudāšanu. Iespējams, satura uztveršanu traucē arī pārnestā nozīme. Šo iemeslu dēļ, pēc autores domām, tādi darbības vārdi kā *nosauļojusies* varētu tikt vērtēti kā lietoti palīgfunkcijā, savukārt tādi darbības vārdi kā *noraudājusies* būtu uzskatāmi par patstāvīgiem.

Ņemot vērā darbības vārda patstāvīgumu (21) teikumā, par patstāvīgiem saistījuma ar īpašības vārdu tāpat būtu jāuzskata citi atgriezeniskie darbības vārdi, kas latviešu valodā nav lietojami bez priedēkļa. Tie ir tādi darbības vārdi kā *nodejoties, izraudāties, sapīpēties, nodziedāties, nošķaudīties, nosēdēties, nostrādāties* un tamlīdzīgi (**dejojoties, *raudāties, *pīpēties, *dziedāties, *šķaudīties, *sēdēties, *strādāties*). Tā kā pārsvarā gadījumu tie ir sarunvalodas vārdi, kas tiek lietoti specifiskās konstrukcijās, ekspresijas dēļ tos uzskatīt par palīgfunkcijā lietotiem nav iespējams. Šie darbības vārdi, kā tas ir redzams (22–23) teikumā, saistās ar tā sauktajiem stiprajiem rezultatīvajiem SPK, kas nav izsecināmi no darbības vārda nozīmes.

- (22) *Izdejojos gluži **slapja** pie jūsu mūzikas.* (G) – **Kļuvu gluži slapja pie jūsu mūzikas.*
- (23) *Bieži vien filmas beigās esmu **noraudājusies zili zaļa**, un tad vēl visu dienu nomākts garastāvoklis.* (G) – **Bieži vien filmas beigās esmu kļuvusi zili zaļa [..].*

Atgriezeniskie darbības vārdi, kas saistās ar rezultatīviem SPK, bieži lietoti ar piedēkļiem *no-*, *pie-*, *sa-*, *pār-*, *aiz-*. Tie norāda uz lielā mērā veiktu darbību un izsaka darbības daudzuma negatīva vērtējuma nozīmi, kas īstenojas jau vārdadarināšanas tipā, kura pazīme ir cirkumfiks (priedēklis un atgriezeniskā galotne) (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 514; Soida 2009, 253).

Var piekrist Baibas Ivulānes secinājumam, ka „saitiņverbu un iespējamo saitiņverbu lietojums latviešu valodā ir ļoti daudzveidīgs, jo iespējamās konstrukcijas ir atkarīgas arī no katra darbības vārda semantikas un valences” (Ivulāne 2009, 74). Katra darbības vārda patstāvīgums vērtējams kontekstā.

5. Biežāk lietotie darbības vārdu piedēkļi

Ekscerpētie valodas piemēri rāda, ka latviešu valodā rezultatīvi SPK lielākoties lietoti kopā ar piedēkļa darbības vārdu. Piedēklis parasti izsaka darbības pabeigtību (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 534) un, kā norādījuši Aksels Holvūts (*Axel Holvoet*) un Rolands Mikulskis (*Rolandas Mikulskas*), atver sintaktisku pozīciju rezultatīvam SPK (Holvøet, Mikulskas 12). Piem., (24) teikumā darbības vārds *izēda* spēj pievienot īpašības vārdu *tukšu* tikai tādēļ, ka tam ir piedēklis. Konstrukcija **ēda tukšu tējnīcu un vezumus* nav iespējama.

- (24) *Pēc parādes mazs starplaiks, pa kuru svētku viesi **izēda tukšu** vietējo tējnīcu un vezumus ap baznīcu.* (G)

Tāpat ekscerpētais valodas materiāls rāda, ka noteiktu semantisko grupu darbības vārdi latviešu valodā ar rezultatīviem SPK saistās biežāk nekā citi darbības vārdi. Plaši lietoti ēdiena pagatavošanas, krāsošanas, tīrīšanas, pildīšanas un tukšošanas darbības vārdi. Tie ir tādi darbības vārdi kā *barot*, *berzt*, *cept*, *dzert*, *ēst*, *grauzdēt*, *kraut*, *krāsot*, *lādēt*, *mazgāt*, *smērēt*, *stiept*, *strēbt*, *vārīt* un citi. Tie paši darbības vārdi var tikt lietoti kā ar piedēkli, tā bez piedēkļa.

Parasti rezultatīvas konstrukcijas latviešu valodā veido piedēkļa darbības vārdi. Mūsdienu latviešu valodā darbības vārdi var tikt atvasināti ar piedēkļiem *aiz-*, *ap-*, *at-*, *ie-*, *iz-*, *ne-*, *no-*, *pa-*, *pār-*, *pie-*, *sa-*, *uz-* (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 279). Piedēkļa darbības vārdu biežais lietojums konstrukcijās ar rezultatīviem SPK saistāms ar to, ka latviešu valodā darbības vārdu piedēkļi parasti norāda arī uz darbības pabeigtību. Ekscerpētie valodas piemēri rāda, ka ar rezultatīviem SPK latviešu valodā visbiežāk saistījušies darbības vārdi, kam pievienoti piedēkļi *iz-*, *no-*, *pie-*, retāk *ap-*, *sa-* un *uz-*. Tas skaidrojams ar šo piedēkļu rezultatīvo nozīmi un spēju piesaistīt noteiktus rezultatīvus SPK. Piem., piedēkļa *iz-* darbības vārdi bieži saistās ar īpašības vārdu *tukšs*, jo abi izsaka nozīmi ‘tukšs, iztukšot’, savukārt piedēkļa *pie-* darbības vārdi bieži saistījušies ar īpašības vārdu *pilns* un izsaka nozīmi ‘pilns, piepildīt’.

Tālāk izdalītas galvenās to darbības vārdu semantiskās grupas, kuri, spriežot pēc ekscerpēto piemēru skaita, visbiežāk saistās ar rezultatīviem SPK.

6. Ēdiena pagatavošanas darbības vārdi

Ekscerpētais latviešu valodas materiāls rāda, ka ēdiena pagatavošanas darbības vārdi (tāpat kā ēdiena patērēšanas darbības vārdi – par tiem apakšnodaļā „Tukšošanas darbības vārdi”) bieži lietoti bez priedēkļa. Tie ir tādi darbības vārdi kā *blanšēt, cepināt, cept, grauzdēt, grilēt, sautēt, sutināt, šmorēt, vārīt*. Visi šie un turpmāk minētie darbības vārdi tāpat sastopami ar priedēkli, turklāt pat biežāk nekā bez tā.

Ēdiena pagatavošanas darbības vārdi var tikt lietoti ar priedēkli *iz-*, kurš „norāda, ka darbības rezultātā (kas) kļūst pilnīgi gatavs” (MLVV), arī priedēkļiem *uz-, ap-, no-* un citiem (25–28).

- (25) *Dienu iepriekš novārītas, nomizotas bietes sagriež šķēlēs un pieliek gandrīz gatavai pīlei, pēc tam gaļu izsutina mīkstu.* (G)
- (26) *Grāmatā ir gan receptes, gan padomi, kā, piem., labāk pagatavot kafiju, lai tā saglabātu savu aromātu, vai kā cietu gaļu uzvārīt mīkstu u. c.* (G)
- (27) *Tad ieberzē ar sāli, liek cepešpannā, pielej nedaudz verdoša ūdens un apcep brūnu.* (G)
- (28) *Ķirbi novāra mīkstu un banānu sagriež šķēlītēs.* (G)

Ēdiena pagatavošanas darbības vārdi lielākoties atrodami receptēs ar vispārinātu tagadnes laiku un trešo personu. Domājams, tieši laika un personas vispārinājums pieļauj ne vien šīs, bet arī citu semantisko grupu bezpriedēkļa darbības vārdu biežo lietojumu konstrukcijās ar rezultatīviem SPK. Līdz ar tagadnes laika vispārinājumu zūd nepieciešamība uzsvērt pabeigtību, jo ir skaidrs, ka rezultāts būs sasniegts, kad priekšmets nokļūs īpašības vārda nosauktajā stāvoklī (29).

- (29) *Malto gaļu ar sīpoliem un garšvielām uz pannas cep gatavu.*

Pats darbības vārds nenorāda uz rezultativitāti. Piem., darbības vārda *cept* nozīme ir ‘karsēt (parasti uz pannas) taukvielās’ (MLVV), tātad ilgstoši apstrādāt. Uz darbības rezultativitāti norāda pievienotais īpašības vārds *gatavs*. Kad objekts iegūst rezultatīva SPK nosaukto īpašību, darbība ir sasniegusi savu beigu punktu.

Tāpat latviešu valodai raksturīgs arī darbības vārdu *vārīt, sautēt, sutināt, šmorēt, grilēt* bezpriedēkļa lietojums rezultatīvu konstrukcijās.

- (30) *Uzlej 150–200 ml buljona un sautē mīkstu.* (G)
- (31) *Pievieno garšaugus un garšvielas – burkānu, pētersīļu sakni, selerijas sakni, sīpolu, lauru lapu, sāli, pipargraudus un uz mazas uguns vāra mīkstu.* (G)
- (32) *Fileju apkaisa ar sāli, pipariem, aprasina ar olīveļļu un grilē vidēji gatavu.* (G)

Lai arī daļā recepšu tekstu ar vispārinātu tagadnes laiku un trešo personu priedēkļa un bezpriedēkļa darbības vārdi lietojami sinonīmiski (33), tas ne vienmēr iespējams. Priedēkļa darbības vārds lietojams, ja svarīga darbības pabeigtība un tai seko vēl kāda, tāpat izteikta ar priedēkļa darbības vārdu (34–35).

- (33) *Vistas gaļu izvāra mīkstu.* (G) un *Vistas gaļu vāra mīkstu.*
 (34) *350 gramu makaronu novāra gandrīz gatavus, nokāš un noskalo ar aukstu ūdeni.* (G)
 (35) *Pildītās olas tiek gatavotas pēc viena principa – olas izvāra cietas, atdzesē, noloba, gareniski pārgriež uz pusēm.* (G)

Šajos gadījumos bezpriedēkļa darbības vārda lietojums nebūtu iespējams. Lai teikums būtu loģisks, priedēklis ir svarīgs. Tā kā vārīšanas darbībai seko vēl citas (piem., (35) piemērā dzesēšana, lobīšana un pārgriešana), svarīgi, ka vārīšanas process ir beidzies. Olas nebūtu iespējams atdzesēt, nolobīt un pārgriezt, ja tās nebūtu izvārītas. Par darbības beigām paziņo darbības vārda priedēklis.

Tagadnes laiks un trešā persona var būt vispārināti ne tikai receptēs, bet arī citu veidu tekstos, piem., ticējumos (36). Arī tad lietots bezpriedēkļa darbības vārds.

- (36) *Kāposti jāstāda vecā mēnesī, tad vārās mīksti.* (G)

Ja teikumā vai teikuma daļā lietots pagātnes laiks vai ja rezultatīvs SPK saistījies ar pagātnes divdabi, parasti lietots priedēkļa darbības vārds (37), kaut ir arī piemēri ar bezpriedēkļa divdabi (38). Arī šajos gadījumos priedēkļa lietojumu var noteikt darbību skaits un secība.

- (37) *Bet katls bija savārīts pilns, tāpēc teicu meitām, ka ir dūšīgi jāēd.* (G)
 (38) *Gaļa pirms cepšanas tiek nobriedināta 20 dienas, tad cepta uz akmens grila vidēji brūna, gaļu saglabājot maksimāli sulīgu.* (G)

7. Krāsošanas darbības vārdi

Latviešu valodā konstrukcijās ar rezultatīvu SPK lietoti arī priedēkļa un bezpriedēkļa **krāsošanas darbības vārdi** vai tādi darbības vārdi, kuri piesaista krāsu nosaucošus rezultatīvus SPK.

Parasti krāsošanas darbības vārdi lietoti ar priedēkli. Visbiežāk lietots darbības vārds *krāsot* ar dažādiem priedēkļiem, tāpat atrodami daudzi piemēri ar darbības vārdu *lakot*, kuram piesaistīts priedēklis *no-*. Konstatēta arī konstrukcija *nodarvot melnu*, taču tā ir sporādiska parādība. Pie krāsošanas darbības vārdiem var pieskaitīt arī darbības vārdu *balināt*.

- (39) *Viņa sasēja matus augstu virs pakauša, nokrāsoja acis melnas, ar pirkstu izsmērējot robežas starp ādu un krāsu, tad nozieda lūpas ar sarkanu smāķi.* (K)
 (40) *Nadziņus nolakoju zilus, zilus un ēdu pēdējās Latvijas zemenes.* (G).

No bezpriedēkļa krāsošanas darbības vārdiem visbiežāk lietoti tādi darbības vārdi kā *krāsot* un *lakot*, retāk *balināt*, *balsināt*.

- (41) *Man šodien bija garlaicīgi, tādēļ nolēmu pārlicināt savu puisi, ka Alberts Einšteins patiesībā bija melnais, viņš sevi krāsoja baltu, lai viņš tiktu atzīts kā zinātnieks.* (G)
 (42) *Bet, ja vēlos, piem., lakot sarkanus, tad speciāli vispirms apgriežu un noīsinu nagus, jo man galīgi nepatīk gari nagi košās krāsās.* (G)

Latviešu valodā rezultatīvi SPK bieži nosauc krāsu arī tad, ja saistās ar citas nozīmes darbības vārdiem (43–45).

- (43) *Pirms svētdienas baznīcas **noberza** savas rokas **jēlas un sarkanas**.* (K)
 (44) *Tās ķermenis tika **nosvilināts melns**, tas melnums nokasīts, un tā vairākas reizes.* (G)
 (45) *Kad maize būs **sagrauzdēta brūna**, tā tiks pacelta augstāk nekā parastajos tosteros, kā arī tosteris ir aprīkots ar platākām tosterēšanas spraugām.* (G)

8. Tīrīšanas darbības vārdi

Arī šīs grupas darbības vārdi visbiežāk lietoti kopā ar priedēkli. Tie ir tādi darbības vārdi kā *tīrīt*, *slaucīt*, *berzt*, *mazgāt*, *skalot*, *velēt*.

- (46) *Diez vai visu māju ir iespējams **iztīrīt pilnīgi tīru** [..].* (G)
 (47) *Roka roku **nomazgāja pilnīgi tīru** no jebkurām domstarpībām.* (G)

No pārējiem darbības vārdiem atšķiras darbības vārds *slaucīt*, kurš var saistīties arī ar īpašības vārdu *sauss* (48–49), un darbības vārds *berzt* (50–55), kurš saistās ne tikai ar īpašības vārdu *tīrs*, bet tāpat ar īpašības vārdiem *sauss*, *spožs*, *jēls*, *sarkans*. Darbības vārds *berzt* no visiem pārējiem tīrīšanas darbības vārdiem atšķiras ar nosauktās darbības intensitāti, tāpēc spēj saistīties ar dažādiem rezultatīviem SPK. Retāk *berzt* saistījies ar rezultatīvu SPK *balts* ‘tīrs’, ja vien īpašības vārds nav lietots tiešā nozīmē kā krāsas nosaukums. Tas varētu būt skaidrojams ar īpašības vārda ‘balts’ pārnesto nozīmi un darbības vārda *berzt* izteikto intensīvo darbību.

- (48) *Kad visi piena vedumi bija saņemti, piens nokrejots, vājpiens lielās metalla kannās izsniegts atpakaļ zemniekiem cūku barošanai, pieninieks Ādminis, lielās koka tupelēs staigādams, izslacīja grīdu ar ūdeni un ar bērzu slotu to **izslaucīja tīru**.* (G)
 (49) *Ar mīkstu lupatu vai frotē dvieli virsma **jānoslauka sausa**.* (G)
 (50) *Vajag tikai ielāgot, ka svarīgi ir **noberzt** ādu **tīru**, pirms uzklāt jaunu ziedes kārtu.* (G)
 (51) *Draugi viņu izrāva no ūdens, lielā steigā **noberza sausu**, izgriezta drēbes, atkal apģērba, nomierināja un palīdzēja piecelties kājās [..].* (G)
 (52) *Viņa ielika grasi etiķi, kur tas kļuva gluži zaļš, aizspieda caurumiņu ar tepi, **noberza** grasi **spožāku**, pievakarē aizgāja pie loterijas biļešu pārdevēja un iegādājās sev laimes lozi.* (G)
 (53) *Pirms svētdienas baznīcas **noberza** savas rokas **jēlas un sarkanas**.* (K)
 (54) *Debesu asaras ir vienīgais, kas reizēm spēj **noberzt baltu** manu dvēseli.* (G)
 (55) *Tagad izlietne katru dienu jāberz, tāda dzeltenīga palikusi (tēja sasūkusies vai kas), nevar **noberzt galīgi baltu**.* (G)

Ar tiem pašiem īpašības vārdiem saistās arī bezpriedēkļa darbības vārdi *berzt*, *mazgāt*, *slaucīt*, *velēt* (56–61).

- (56) *Mjā, lasu ar uzmestu lūpu un škrobos, es to toniku gāzu matos iekšā bez šķaidīšanas, un ne pilītes krāsas matos nepalika, tikai balto vannu dabūju **berzt tīru**.* (G)

- (57) **Spožu berzu, baltu berzu** / Savu zīļu vaiņadziņu; / Šī pēdēja vasariņa, / Spožu, baltu valkājot. (G)
- (58) Netaisos **mazgāt tīrus** pasta darbiniekus, bet lielāka iespēja ir kļūdai... (G)
- (59) Mīnuss ir aizmugurējais vāks, kurš ir no spīdīgas plastmasas – tā principā momentā aplīp ar pirkstu nospiedumiem, un tā vien prasās visu laiku to **slaucīt tīru**. (G)
- (60) Vai vienīgais atrisinājums ir pēc katras dušošanās **slaucīt** lielo vannu **sausu**, lai spalvas nelīp? (G)
- (61) Velē, māsa, ko velē, / **Velē baltu** brāļa kreklu; / Būs mātai liels godiņš, / Sēd tas galda galiņā. (G)

9. Pildīšanas darbības vārdi

Ļoti liela daļa priedēkļa darbības vārdu saistās ar rezultatīvu SPK *pilns*. Sevišķi tie ir darbības vārdi ar priedēkļiem *pie-* un *sa-*. Darbības vārda priedēklis *pie-* šajā gadījumā „norāda, ka darbības rezultātā kas kļūst pilns vai rodas lielā mērā, lielā daudzumā”. (MLVV) Šādā nozīmē kopā ar īpašības vārdu *pilns* lietoti darbības vārdi *piepildīt*, *pieliet*, *piebērt*, *piekraut*, *pieelpot*, *pieēst*, *piezīt* un daudzi citi (62–66).

- (62) Priecāšos **piepildīt pilnu** jūsu kāzu albumu ar skaistām fotogrāfijām! (G)
- (63) Labāka izolācija tiek nodrošināta, ja termoss ir **pieliets pilns** ar šķidrumu. (G)
- (64) Andrejsalas ostiņa **piezīta pilna** ar tādām jahtām, kas citreiz šķīstu karaliskas, bet tagad blakus milzeņiem tie trīs mazie masti tāds sīkumiņš. (G)

Pildīšanas darbības vārdi tāpat var tikt lietoti ar priedēkli *sa-*. Priedēklim *sa-* šajos gadījumos piemīt galvenā priedēkļa *pie-* nozīme – ‘piepildīt’.

- (65) Pēc trešdienas vētras Cietokšņa kanāla ieteka jūrā atkal **sadzīta pilna** ar smiltīm, un spēcīgais vējš pūš ūdeni kanālā. (G)
- (66) Pavisam netīšām atradu vienu A4 lapu, kas ir **sarakstīta pilna** ar dažādiem padomiem, maniem pārspriedumiem tieši par šo tēmu. (G)

Savukārt bezpriedēkļa konstrukcijās rezultatīvu SPK *pilns* pievieno darbības vārdi *liet*, *bērt*, *krāmēt*, *kraut*, *kravāt*, *pildīt*, *stampāt*, *vākt* (67–68).

- (67) Tikko tā ir **pilna**, ar tās saturu jādalās, lai debesu Tēvs varētu to atkal **liet pilnu**. (G)
- (68) Tad tik **krāmē pilnu!** (G)

10. Tukšošanas darbības vārdi

Šīs grupas darbības vārdi lietoti ar priedēkli *iz-*, un to skaits ir liels. Darbības vārda priedēklis *iz-* šajā gadījumā „norāda uz darbības pabeigību vai arī norāda, ka darbības rezultātā (kas) tiek iznīcināts, likvidēts, sabojāts” (MLVV).

- (69) Varēja domāt, ka māja **izkauta tukša**. (G)
- (70) Piem.: iedvesmas dzīts, Kaspars pirmās trīs vīna pudeles **izdzēra sausas** divu stundu laikā. (G)

- (71) *Ēteri destilē līdz dažiem ml, tad nelielā vakuumā vai slāpekļa straumē izžāvē sausu, žāvēšanu veic aptuveni 15 minūtes žāvēšanas skapī 100 °C temperatūrā, atdesē eksikatorā un pēc tam nosver.* (G)

Latviešu valodā ar tukšošanas darbības vārdiem bieži lietots rezultatīvs SPK *tukšs*. Tas lietots kopā ar tādiem darbības vārdiem kā *izdzert, iztempt, izēst, izrīt* un līdzīgiem. Ar dzeršanas darbības vārdiem kopā tiek lietots arī īpašības vārds *sausss*. Pagātnes formās parasti lietojamas priedēkļa konstrukcijas.

- (72) *Atkal tas pats rituāls – meitene piebīdīja abas glāzes sev priekšā, pielēja tās, atdeva vienu atpakaļ Aleksandram, bet savējo izdzēra tukšu.* (G)
- (73) *Pēc parādes mazs starplaiks, pa kuru svētku viesi izēda tukšu vietējo tējnīcu un vezumus ap baznīcu.* (G)
- (74) *Reiz man stāstīja šausmu stāstu par dižo Leonardo, kas ilgus gadus gleznoja raganu Džokonu – līdz tā viņu izsūca sausu un viņš atdeva galus.* (G)

Bezpriedēkļa konstrukcijās tādi darbības vārdi kā *slaukt, spiest, tukšot* un līdzīgi piesaista tos pašus rezultatīvus SPK *sausss* un *tukšs*. Bezpriedēkļa darbības vārdu lietojums vairāk raksturīgs tagadnes laikam. Tagadnē ir iespējams lietot bezpriedēkļa konstrukciju *ēd tukšu*, arī *dzer tukšu*. Pagātnes formām šāds lietojums nav raksturīgs.

- (75) *Ņemot vērā augsto bezdarba līmeni, esošos darbiniekus „spiež sausus”.* (G)
- (76) *Sociālais budžets valsts kasi slauc sausu, ieņēmumi dramatiski kritīs bankrotējušo uzņēmumu iespaidā.* (G)
- (77) *Kam nav kauna, tas dzer tukšu līdz pašam dibenam, kas skaidru sirdi apzinās, tas glāzē pili neatstās!* (G)

Parasti bezpriedēkļa konstrukcijas nav iespējamas tad, ja rezultatīvs SPK attiecas uz papildu argumentu. Piem., latviešu valodā darbības vārds *strēbt* var piesaistīt argumentus *zupa* un *bloda*. Ja pirmajā gadījumā iespējama bezpriedēkļa konstrukcija *strēbt zupu*, tad konstrukcija **strēbt blodu* latviešu valodā netiek lietota. Jau iepriekš tika norādīts, ka tieši darbības vārda priedēklis ļauj piesaistīt rezultatīvu SPK (Holvoet, Mikulskas 12). Tātad, konstrukcijā **strēbt blodu* darbības vārdam pievienojot priedēkli, kļūst iespējama konstrukcija *izstrēbt blodu* un rodas iespēja pievienot arī rezultatīvu SPK, līdzīgi kā tas ir (78) teikumā.

- (78) *Skudrulācis, kurš spēj izstrēbt sausu lielo skudrupūzni nepilnā pusminūtē.* (G)

11. Citas biežāk sastopamās priedēkļa un bezpriedēkļa darbības vārdu grupas

Citu grupu bezpriedēkļa darbības vārdi ir retāk sastopami. Tie ir darbības vārdi, kas norāda uz kā palielināšanu: *plest, stiept*. Bez priedēkļa var tikt lietoti arī dzīvības atņemšanas darbības vārdi *sist, šaut*.

- (79) *Simpātiski, ka „Skatā” mēģināts ne tik daudz rast ātru atbildi uz šo brēcošo jautājumu, bet gan mēģināts uzdot jautājumu plest plašāku.* (G)
- (80) *Drīzāk ņem līdz bisi un šauj viņus uzreiz beigtus, jo tādus pat cietums neizmācīs.* (G)

Tomēr biežāks ir priedēkļa darbības vārdu lietojums.

- (81) *Meitenes acis bija **ieplestas plašas**.* (G)
 (82) *Kad dzelzs stienis otrā pusē atkal iznāca no valčiem ārā, tas bija saspiests un **izstiepts garš**.* (G)

Dzīvības atņemšanas darbības vārdi lietoti ar priedēkli *no-* vai priedēkli *sa-*. Tie ir tādi darbības vārdi kā *sist*, *durt*, *špricēt*, *knābt*, *spiest*, *braukt*, *indēt*, *mocīt*, *spārdīt*, *šaut*, *kost*.

- (83) *Ventspilī vienai dāmai tā reiz gadījās, un vīrs, kā ņēma, sita un **nosita beigtu**.* (G)
 (84) *Kaķīti **nošpricējusi beigtu**.* (K)
 (85) *Vīstu kūtī ir sava hierarhija – knābj tikai tos, kuri lien uz augšu, neievērojot nekādus likumus... tad var **noknābt arī beigtu**.* (G)
 (86) *Un neviens nav **nobraukts beigts!*** (G)

12. Rezultatīvu sekundāri predikatīvu komponentu vieta teikumā

Darāmās kārtas teikumos rezultatīvi SPK parasti atrodas blakus izteicējam un tos nešķir citi vārdi. Rezultatīvs SPK parasti atrodas uzreiz aiz darbības vārda, kā tas ir redzams (87) teikumā.

- (87) *(Dīvainas sajūtas bija, kad atbrauca jūlija sākumā viena atpūtniece – **izdzēra tukšu** vietējo veikaliņu, ar visiem sakašķojās, dobes visapkārt izmēdīja, un tik pātaroja – sapratu, ka tā ir Rīgas madāma, kas visu ko zin, bet nevar pareizi salikt kopā.* (G)

Starp izteicēju un SPK var atrasties arī citi vārdi, piem., apstākļa vārds (88) vai objekts (89). Izteicējs un SPK teikumā parasti atrodas blakus vai arī ļoti tuvu. Brīvāk šādās konstrukcijās iesaistās objekts, tam nav obligāti jāatrodas blakus izteicējam (90).

- (88) *Kājās esot uzvilkusi kārtīgas augstpapēdenes, kas tās **noberza pavisam jēlas**.* (G)
 (89) *Apavos iekļuvušās smiltis **noberza kājas jēlas**, bet viņš to pat nejuta.* (G)
 (90) *Kovārņu pāris **izplūca pliku** vēdināties izkārtā mēteļa kažokādas **apkakli** no savākto vilnu aiznesa.* (G)

Ciešāmās kārtas konstrukcijas ir samērā vienvēidīgas. Tas ir tādēļ, ka objekts šajos gadījumos ir teikuma priekšmets. Izteicējs parasti atrodas blakus teikuma priekšmetam, savukārt rezultatīvs SPK seko izteicējam (91).

- (91) *Un visām mugurīnas **bija nolaižītas tūras** jo **tūras**.* (G)

Rezultatīvs SPK teikumā var nostāties apzīmētāja vietā – lietvārda priekšā. Domājams, tas skaidrojams ar to, ka īpašības vārda pamata funkcija teikumā ir apzīmētājs. Sevišķi daudz šādu gadījumu ir ar īpašības vārdu *pilns*.

- (92) *Vai arī uztaisīt siermaizītes un **pieliet pilnu glāzi** ar kakao padzērienu.* (G)
 (93) *Šonakt ir doma **pieliet pilnu pagrabu** ar mūziku.* (G)

Secinājumi

1. Adjektīviski sekundāri predikatīvi komponenti pamatā tiek dalīti **depiktīvos** un **rezultatīvos**. Depiktīvi izsaka stāvokli, kas pastāv galvenā izteicēja nosauktās darbības laikā (*Pēc aizvadītā darba gada fermā Aleksis Latvijā atgriezās stiprs un līdzsvarots.* (K)), turpretī rezultatīvi izsaka stāvokli, kas ir galvenā izteicēja nosauktās darbības rezultāts (*Tā arhitekts gribēja tiltu noklāt ar zelta kārtiņu, lai tas nerūsētu, bet projekts sākotnēji, kā likās, izrādījās pārāk dārgs, tāpēc šo ideju atmeta un tiltu nokrāsoja sarkanu.* (G)).
2. Šķirot rezultatīvu SPK funkcijā lietotus īpašības vārdus no nomināliem izteicējiem, par pamatu vērts ņemt apkaimes komponentu leksisko nozīmi un sintaktisko funkciju. Secināts, ka par saitiņu atsevišķos gadījumos var tikt lietoti dažādas nozīmes darbības vārdi, tomēr tiem ir kas kopīgs – tie izsaka vienu vispārīgu pazīmi. Pārejoši darbības vārdi savienojumā ar īpašības vārdu lietoti patstāvīgā funkcijā. Tos nav iespējams aizstāt ar saitiņu, jo saitiņa nepiesaista objektu. Saitiņas funkcijā lietoti gandrīz visi nepārejošie darbības vārdi (tādi kā *augt, milt, mirt, putēt, sarkt, sūnot, tumst, tvīkt un citi – Tad nu paskaidroju, ka bēbītis ļoti maziņš un pa nakti jāpieskata, bet, kad paaugs lielāks, tad gulēs abas kopā.* (G)). Saitiņas funkcijā lietoti daļa atgriezenisku darbības vārdu (tādi kā *krāsoties, kristies, mākties, paaugties, pļesties, raukties, stiepties* un citi – *Pirksti tūlīt nokrāsojas tumši sarkani, un paiet kāds laiciņš, lai viņa apjēgtu, ka tās ir asinis, kas plūst un plūst no pušuma pierē.* (LVK 2013)).
3. Ar rezultatīviem SPK latviešu valodā visbiežāk saistījušies darbības vārdi, kam pievienoti priedēkļi *pie-, iz-, no-,* retāk *sa-, ap-* un *uz-*. Tas skaidrojams ar šo priedēkļu rezultatīvo nozīmi.
4. Parasti rezultatīvas konstrukcijas latviešu valodā veido priedēkļa darbības vārdi, jo priedēklis norāda uz darbības pabeigtību, taču iespējams arī bezpriedēkļa darbības vārdu lietojums. Biežāk bez priedēkļa lietoti ēdiena pagatavošanas (*Ķirbi sagriež un sautē mīkstu, tad atdzesē, pievieno mīklai, izmaisa un raudzē 30 minūtes.* (G)), krāsošanas (*Uzcēlis savu lielo piebūvi, un nu viņš to krāso zilu.* (G)), tīrīšanas (*[...] tikai balto vannu dabūju berzt fīru.* (G)), pildīšanas (*Nevajag to stampāt pilnu kā desu, bet lai izskatās pēc spilvena.* (G)) un tukšošanas darbības vārdi (*Jēkabs dzer pudeli tukšu.* (G)).
5. Izteicējs un rezultatīvs SPK darāmās kārtas teikumos parasti atrodas blakus, vai arī tos šķir pavisam neliels skaits vārdu. Savukārt objekts, atkarībā no teikuma paplašinātāju skaita, teikumā iesaistās daudz brīvāk, tam nav obligāti jāatrodas blakus izteicējam (*Sagatavotās krocketes liek karstā eļļā un vāra spilgti brūnas.* (G)). Ciešamās kārtas teikumos nav iespējama tik liela teikuma locekļu vietas dažādība. Izteicējs parasti atrodas blakus teikuma priekšmetam, savukārt rezultatīvs SPK seko izteicējam (*Ja publikācijā ir iezīmēts viens vai vairāki citāti, rīku joslā simbols iekrāsots balts.* (G)). Rezultatīvs SPK teikumā var nostāties arī apzīmētāja vietā – lietvārda priekšā (*Varēja pieliet pilnu muti.* (G)).

Apzīmējumi

G www.google.com

K *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus*

Avoti

1. Guļevska, Dainuvīte, Rozenštrauha, Irēna, Šnē, Dorisa (red.). 2006. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga: Avots.
2. *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss*. <http://www.korpuss.lv/>
3. www.google.com

Literatūra

1. Čižik-Prokaševa, Veslava. 2010. *Laisvieji antrinīai predikatyvai*. http://www.google.lv/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CC8QFjA-B&url=http%3A%2F%2Fwww.lietuviukalba.lt%2Fget.php%3Ff.176&ei=6iiGU-4KOOKbP4QTXhoGwAQ&usg=AFQjCNFdanTSV-FOC6mVin_actcWIVYwag
2. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU.
3. Himmelmann, Nikolaus P., Schultze-Berndt, Eva. 2005. *Secondary predication and adverbial modification. The Typology of depictives*. Oxford: Oxford University Press.
4. Holvoet, Axel, Mikulskas, Rolandas. *Laisvieji antrinīai predikatyvai* [tiešsaiste]. [Skatīts 25.08.2014.] http://www.lki.lt/LKI_LT/images/Padaliniai/Gramatikos_skyrius/Laisvieji%20antrinīai%20predikatyvai.pdf.
5. Irimia, Monica-Alexandrina. 2005. *Types of secondary predication* [tiešsaiste]. [Skatīts 25.08.2014.] http://www.google.lv/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CDwQFjAA&url=http%3A%2F%2Ftwpl.library.utoronto.ca%2Findex.php%2Ftwpl%2Farticle%2Fdownload%2F6181%2F3170&ei=ElPmUvuWM-GyywPQz4DwBg&usg=AFQjCNG_gwGWhqMd8KZpLW_RsFCzhiveMw&bvm=bv.59930103,d.bGQ
6. Ivulāne, Baiba. 2009. Saitiņverbu sintaktiskais lietojums latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 13 (1). Liepāja: LiePa, 66–75.
7. Kārklīšs, Jūlijs. 1976. Vārda formas sintaktisko potenču problēma. *Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi*. Rīga: Zvaigzne, 54–101.
8. Kratzer, Agelika. 2004. *Building resultatives* [tiešsaiste]. [Skatīts 29.09.2014.] <http://semanticsarchive.net/Archive/GY4ZThjZ/Building%20Resultatives.pdf>
9. Laua, Alise, Ezeriņa, Aija, Veinberga, Silvija. 2000. *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.
10. Loeb-Diehl, Floor. 2005. *The Typology of Manner Expressions* [tiešsaiste]. [Skatīts 27.05.2014.] http://webdoc.ubn.ru.nl/mono/l/loeb_f/typoofmae.pdf
11. Lokmane, Ilze. 2000. Sekundārā predikativitāte teikumā un tekstā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 4. Liepāja: LiePA, 143–149.
12. Lokmane, Ilze. 2001. Vārdformas vispārināto nozīmju loma teikuma sintaktiskajā struktūrā. *Baltu filoloģija*. X. Rīga: LU, 97–104.
13. Mateu, Jaume. *Types of Resultatives and Linguistic Variation* [tiešsaiste]. [Skatīts 25.08.2014.] http://filcat.uab.cat/clt/verbalelasticity/Handouts/VerbElasTalmy_UAB_Mateu.pdf
14. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (vad.). 2013. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
15. Soida, Emīlija. 2009. *Vārddarināšana*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

16. Vaičiulytė-Semėnienė, Loreta. 2012. Vietos antriniai predikatyvai. *Baltu filologija*. XXI (I). Rīga: LU, 73–89.
17. Valdmanis, Jānis. 1987. Vienkārša teikuma formālās uzbūves modelis. *Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis*. 4 (477). Rīga: Zinātne, 73–82.
18. Zuicena, I. (red.). (2014) *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca* [tiešsaiste]. <http://www.tezaurs.lv/mlvv/>

Summary

Nominal semi-predicative components usually are divided into depictives and resultatives that are formed of verb and adjective, participle or prepositional word-combination. Depictives express a state that holds during the reference time of the event encoded by the main predicate (*The sun rose red.*). Resultatives express a state which is interpreted as a result of the state encoded by the main predicate (*The bridge is painted red.*).

Nominal predicates can also have a meaning of result. That is the reason why it is necessary to propose criteria to separate them from resultative semi-predicative components. Transitive verbs in Latvian are independent, it is impossible to replace them with a copula. Almost all intransitive verbs and a part of reflexive verbs that are used together with adjectives in the sentence are used as copulas. Verbs, which do not have an extensive informative load are used as copulas together with adjectives.

Resultative constructions in Latvian usually are made by prefixed verbs, because the prefixes indicate that an activity has been concluded. At the same time, unprefixed verbs can be used to articulate that the respective activity is finished. Verbs of cooking, painting, cleaning, filling and emptying without prefixes are the more often used ones.

The place of resultative semi-predicative components in sentence is analysed. In the active voice sentences their place is not fixed as strongly as it is in the passive voice sentences. Resultative semi-predicative components can take the place of attribute.

Vai sintaksē pastāv bināra opozīcija *obligāts/neobligāts?*

Does a binary opposition obligatory/non-obligatory exist in syntax?

Ilze Lokmane

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: *ilokmane@latnet.lv*

Vairākas dažādu sintakses teoriju pamatnostādnes balstītas uz obligātu un neobligātu teikuma komponentu pretstatījumu. Tomēr prakse rāda, ka obligātais no neobligātā dažkārt grūti nošķirams, jo īpaši tāpēc, ka nav izvirzīti skaidri obligātuma noteikšanas kritēriji.

Raksta mērķis ir, izmantojot galvenokārt latviešu valodnieku darbos obligātuma sakarā minētos piemērus, noskaidrot, no kādiem semantiskiem, sintaktiskiem vai pragmatiskiem faktoriem tas atkarīgs un vai sintaksē ir pamats postulēt bināru opozīciju *obligāts/neobligāts* ar skaidri nosakāmām pretstatu robežām.

Atslēgvārdi: sintaktiskais obligātums, semantiskā loma, komunikatīvais nolūks.

Vairākās mūsdienu sintakses teorijās pretstats obligāts/neobligāts atzīts par būtisku sintaktisko kategoriju noteikšanā. Nereti tas tiek uzskatīts par pašsaprotamu, proti, valodas lietotājs viegli, izmantojot vienkāršu pārbaudes paņēmieni – izlaišanu, spēj noteikt, kuri komponenti teikumā ir obligāti un kuri tādi nav.

Atkarību gramatikas aizsācēja Lisjēna Tenjēra (*Lucien Tesnière*) teorijā robeža starp aktantiem jeb darbības vārda paplašinātājiem un cirkumstantiem jeb brīvajiem teikuma paplašinātājiem meklējama tieši obligātumā: no semantikas viedokļa aktants ir tik cieši saistīts ar darbības vārdu, ka bieži vien bez tā darbības vārda nozīme būtu nepilnīga. Piem., teikums *Alfrēds sit Bernāram* bez otrā aktanta *Bernāram* būtu nesaprotams. Pretstatā aktantiem cirkumstanti ir pilnībā fakultaīvi, piem., teikums *Alfrēds soļo* ir pašpietiekams, un nav nepieciešamības norādīt, vai soļojot viņam rokās ir kāds priekšmets un vai tas vispār vajadzīgs, lai soļotu (Ten'er 1988 [1959], 141).

Savukārt Aksels Holvūts (*Axel Holvoet*) norādījis, ka obligātumu un neobligātumu var izmantot kā šķīrēj pazīmi divu daudzās mūsdienu teorijās postulētu sintaktisko sakaru pamattipu – komplementācijas un modifikācijas – noteikšanā: „Šo sintaktisko sakaru šķīrumu var formulēt arī, balstoties uz sintaktisko obligātumu: komplements ir sintaktiski obligāts papildelements, bet modificētājs – neobligāts.” (Holvūts 2012, 62) Tādējādi, piem., savienojumā *redzēju māju* ir

komplementācijas sakars, bet savienojumā *augsta māja* – modifikācijas sakars. Vienīgi obligātums ir par pamatu arī divu sekundāro predikatīvu tipu šķīrumam: teikumā *Redzu Jāni laimīgu* sekundārais predikatīvs *laimīgu* ir modificētājs, jo nav obligāts, turpretim teikumā *Atzīstu Jāni par laimīgu* sekundārais predikatīvs *par laimīgu* ir komplements, jo galvenā predikācija nepārprotami prasa šo predikatīvu (Holvūts 2012, 81–82).

Latviešu sintaksē sintaktiskais obligātums pieminēts vairākkārt, bet fragmentāri, galvenokārt saistībā ar minimālo vai paplašināto teikuma struktūras shēmu jeb modeli un valenci (sk. Freimane 1976, 1985, 2008; Kārklīņš 1974, 1976a; Lagzdiņa 1997; Lokmane 2004; Valdmanis 1987, 1989). Ilustrācijai var minēt atzinumu, ka teikuma paplašināto modeli veido gramatiskais centrs kopā ar obligātiem paplašinātājiem. Par to Jānis Valdmanis raksta: „Teikuma paplašināto modeļu veidošanās mehānisms lielā mērā atkarīgs no predikatīvā komponenta īpašībām, galvenokārt semantiskajām. Paplašināto modeļu ir vairāk, un tie ir daudzveidīgāki, ja predikatīvais komponents izteikts ar darbības vārdu. Citiem predikatīvajiem komponentiem ir ievērojami mazākas iespējas veidot paplašinātos modeļus. Tas izskaidrojams ar to, ka darbības vārds kā vārdšķira ir visbagātākais ar dažādām iespējām saistīties ar citām vārda formām.” (Valdmanis 1989, 78) Tātad varam secināt, ka pretstatam obligāts/neobligāts (jeb fakultatīvs) tiek piešķirta būtiska loma sintaktisko kategoriju noteikšanā.

Par **sintaktiski obligātiem** tiek uzskatīti teikuma locekļi, kurus nepieciešams realizēt, lai teikums būtu pašpietiekams, no konteksta un saziņas situācijas neatkarīga saziņas vienība. Fakultatīvi teikuma locekļi var palikt nerealizēti, un teikums ir semantiski pietiekams.

Līdz šim obligātums un fakultatīvums noteikts intuitīvi, acīmredzot, uzskatot to par pašsaprotamu, tāpēc autori tuvāk nenorāda obligāto un fakultatīvo aktantu šķiršanas principus. Daudzos gadījumos teikuma komponentu obligātums vai fakultatīvums šaubas nerada, tomēr, kā vēlāk redzēsīm, ne mazums arī tādu piemēru, kuros atbilde nav tik viegli formulējama.

Turpmāk daži piemēri, kas šīs problemātikas sakarā minēti latviešu lingviskajā literatūrā. Par obligātiem atzītie teikuma locekļi pasvītroti.

Visbiežāk šaubas rada izjutēja nosaukuma obligātums:

- (1) *Man salst.*
- (2) *Krūtīs iesmeldza.*
- (3) *Pagrabā bija auksti.*
- (4) *Viņam visur labi.*

Piemērā (1) par obligātu atzīts paplašinātājs ar izjutēja nozīmi, tomēr par semantiski pietiekamu varētu atzīt arī nepaplašinātu teikumu *Salst*. Rodas arī jautājums, vai tādā gadījumā teikumā *Salst kājas* izjutēja nosaukums būtu vai nebūtu nepieciešams.

Piemērā (2) nosaukta tikai ķermeņa daļa, ko izjūtas skar, bet paša izjutēja nosaukuma nav, tomēr semantiski pietiekamā teikumā tas, iespējams, būtu vajadzīgs.

Ja izteicējs, kā tas ir piemērā (3), ir adverbiāls, par obligātu drīzāk vajadzētu atzīt izjutēja, nevis vietas nosaukumu (kādam ir auksti).

Savukārt piemērā (4), kas semantiski ļoti līdzīgs iepriekšējam, par obligātiem uzskatīti gan izjutēja, gan vietas nosaukumi.

Pārdomas raisa arī citu semantisko lomu, kā laika, līdzekļa, avota u. c. nosaukumu, obligātums:

- (5) *Mēs pārnācām vēlu.*
- (6) *Viņš aizbrauca ar autobusu.*
- (7) *Visi nosmējās par joku.*
- (8) *Bērns baidās ūdens.*
- (9) *Būšu noderīgs valstij.*

Visi minētie teikumi būtu semantiski pietiekami arī bez pasvītrotajiem vārdiem.

Tiek uzskatīts, ka obligātums var būt atkarīgs no dažādiem faktoriem. Pirmkārt, tas var izrietēt no kādas vispārīgas sēmas, kas ir vārda leksiskajā nozīmē (piem., pārejamība, kustība), vai arī no konkrētas leksiskās semantikas. Jūlijs Kārklīšs, apcerēdams jautājumu par absolūtas un relatīvas nozīmes vārdiem, norādījis, ka relatīvas nozīmes vārdi vienmēr prasa noteiktu sintaktiski semantisku apkaimi, bez kuras tos konsituatīvi nesaistītās konstrukcijās nemēdz lietot, turklāt verbu nozīmes relativitātes pakāpe ir lielāka nekā substantīviem un adjektīviem: *Mēs **nodomājām** palīdzēt, bet Mūsu **nodoms** [palīdzēt] nebija mainījies.* (Kārklīšs 1976a, 25–27) Darbības vārdus pat var dalīt noteiktās semantiskās grupās pēc tā, kādus paplašinātājus tie mēdz piesaistīt (piem., kustības verbi piesaista paplašinātājus ar vietas nozīmi, sajūtu verbi piesaista izjutēja nosaukumu utt.).

Otrkārt, obligātums ir saistīts ar piesaistīto aktantu semantiku, proti, ir svarīgas un mazāk svarīgas semantiskās lomas. Svarīgāko jeb centrālo semantisko lomu (piem., darītāja un cietēja) nosaukumi ir sintaktiski obligāti biežāk nekā mazāk svarīgo jeb perifēro lomu nosaukumi (par to plašāk sk. Lokmane 2004).

Treškārt, obligātums var izrietēt arī no teikuma predikatīvā kodola jeb gramatiskā centra īpatnībām, īpaši, ja tajā ir tikai viens komponents. Tas vērojams potenciāli verbālos teikumos, teikumos ar vispārinātas personas nozīmi un vienkomponenta teikumos (šādi teikumi tiks tuvāk aplūkoti turpmāk rakstā).

Tomēr šķiet, ka predikātu vai aktantu semantika un teikuma tips obligātuma izpausmē ne vienmēr ir izšķirīgi faktori. Aplūkosim vārdu savienojumu *nocelt vāzi no galda*, kurā verba *nocelt* semantika prasa precizēt gan cietēju, gan darbības vietu. Tomēr arī teikums *Nocel vāzi!* var būt semantiski pietiekams, jo viegli varam iedomāties situāciju, kurā ir skaidrs, no kurienes vāze jānoceļ. Tātad, ja adresāts identificē vāzi, viņam ir pats par sevi saprotams, kur tā atrodas. Izteikums *Nocel!* pirmajā brīdī šķiet semantiski nepietiekams, tomēr noteiktā saziņas situācijā vai noteiktā kontekstā šāds izteikums ir pietiekams, proti, tad, ja par vāzi jau iepriekš ir runāts un adresāts to ir identificējis.

Līdzīgi uz jautājumu *Ko tu dari?* atbilde varētu būt *Es lasu*. Bet citā saziņas situācijā, piem., iesākot sarunu, *Es lasu* ir nepietiekams un sarunas biedrs noteikti jautās *Ko tu lasi?*

Tādējādi šī raksta tapšanu rosinājusi hipotēze, ka sintaktisko obligātumu nevar analizēt tikai kā teikuma kategoriju (vai vēl šaurāk – tikai saistībā ar leksisko

vienību valenci) atrauti no konteksta, situācijas un runātāja nolūka. Obligātuma izpratnē jāiesaista arī references aspekts, kas cieši saistīts ar saziņas situāciju. Obligāts ir tas, ko attiecīgajā situācijā nevar tāpat identificēt, proti, tas, kā referenci nevar konstatēt, un kas situācijas saprašanai ir būtisks. Runātājs izvēlas verbalizēt no saziņas viedokļa svarīgākos situācijas komponentus. Tos, kas saprotami no situācijas, verbalizēt nav nepieciešams, jo saziņa ir ekonomiska – dažkārt svarīgi tas, lai izteikumā nebūtu pārāk daudz komponentu.

Saziņas situācijas un runātāja interpretācijas pārkums pār teikuma sintaktisko struktūru uzsvērts vairākās funkcionālās sintakses teorijās. Tā, piem., Arto Mustajoki (*Arto Mustajoki*) teikuma semantisko struktūru un reizē arī izteikuma tapšanu raksturo šādi. Īstenības situācijai, kas pastāv objektīvi ārpus runātāja, tiek piemērots pirmais „filtrs”, proti, runātājs interpretē un ierobežo īstenības situāciju atkarībā no sava komunikatīvā nolūka. Veidojas izteikuma semantiskā struktūra, kurai tiek piemērots otrais „filtrs” – runātājs ņem vērā ierobežojumus, ko nosaka valodas sistēma un saziņas situācija. Tā veidojas izteikuma virsējā struktūra (Mustajoki 2006, 25). Šajā shēmā svarīgi tas, ka tiek postulēti nevis divi komponenti – īstenības situācija un tās atspoguļojums virsējā struktūrā, bet vēl viena starppakāpe – runātāja radītā semantiskā struktūra. Runātājam aktuālā situācija vienmēr ir tikai noteikta īstenības situācijas interpretācija. No bezgalīga detaļu kopuma viņš izvēlas tās, kas noteiktajā saziņas situācijā šķiet svarīgas, tātad ierobežo un interpretē īstenības situāciju saistībā ar savu komunikatīvo nolūku.

Dažkārt sintaksē šķir semantisko un sintaktisko obligātumu, proti, aktants var būt obligāts semantiskajā struktūrā, bet sintaktiski palikt nerealizēts. Respektīvi, tiek pieņemts, ka runātāja semantiskajā struktūrā šie aktanti ir, bet virsējā struktūrā kādu iemeslu dēļ neparādās. Tomēr, kā norāda A. Mustajoki, arī semantisko obligātumu ir grūti noteikt. Autors min šādus piemērus:

- (10) *Vakaros es gultā lasu.*
- (11) *Viņa stāstīja smieklīgu atgadījumu.*
- (12) *Jānis ēd zupu.*

Vai piemērā (10) ir eksplicīti neizteikts cietējs, piemērā (11) – adresāts, bet piemērā (12) – līdzeklis jeb instruments? Jautājums būtībā ir tāds – vai runātāja izveidotajā skatījumā uz īstenības situāciju ir visi iespējamie aktanti (un tad jārunā par to elipsi virsējā struktūrā), vai arī tur ir tikai tie, kas runātājam būtiski (un tad elipses virsējā struktūrā nav, tie ir izlaisti jau agrāk). Autors pats pievienojas uzskatam, ka gan cietējs, gan adresāts minēto teikumu semantiskajā struktūrā ir, tikai nav eksplicīti izteikts virsējā, toties līdzekļa esamību noteikt visgrūtāk (Mustajoki 2006, 46–49).

Arī A. Holvūts, uzsvērdams, ka „vislietderīgāk ir objektus no apstākļiem šķirt, balstoties uz sintaktisko obligātumu vai neobligātumu, vai, citiem vārdiem, balstoties uz argumentu struktūras kritērijiem”, turpat piebilst: „... universālas vienošanās, kā noteikt argumentu struktūru, visdrīzāk, nekad nebūs. Piem., visi piekritīs, ka teikumā (81) [*Jānis atslēdz durvis ar rezerves atslēgu*] *Jānis* un *durvis* ir predikācijas argumenti, bet par to, vai *ar rezerves atslēgu* arī ir šī predikāta

arguments, viedokļi var atšķirties atkarībā no pētnieka teorētiskajām nostādnēm.” (Holvūts 2012, 68)

Tātad jebkurš obligātums – gan semantisks, gan sintaktisks – lielā mērā atkarīgs no saziņas situācijas – adresanta mērķa un adresāta zināšanām, spējas identificēt situācijas dalībniekus.

Neraugoties uz to, ir komponenti, kas teikumā verbalizējami biežāk, un ir tādi, kas parādās retāk. Atbilde, visticamāk, meklējama aprakstāmās situācijas dabā. Tātad, pavēršot šo apgalvojumu pretēji, teikuma semantiskajā struktūrā varētu būt komponenti, kas vieglāk pakļaujas reducēšanai jeb izlaidumam, un tādi, ko grūti vai gandrīz neiespējami reducēt. „Visobligātākos” komponentus var reducēt tikai kontekstuāli, piem., dialogā:

(13) – *Kas tev kaiš?* – *Nekas.*

(14) *Vai tev kaut kas kaiš?* – *Nekas nekaiš.*

(15) *Man nekas nekaiš.*

Bez konteksta par semantiski pietiekamu mēs atzītu vienīgi piemēru (15), bet dialogā iespējams reducēt visu, kas nav informatīvi svarīgs, kā tas redzams piemēros (13) un (14).

Turpmāk aplūkosim dažas semantiskās lomas, kuru nosaukumi teikumā visbiežāk ir obligāti. Uzmanība tiks pievērsta tām lomām, ko parasti izsaka ar paplašinātājiem, resp., palīglocekļiem. Darītāja nosaukums teikuma priekšmeta pozīcijā šajā rakstā netiek aplūkots. Ilustrācijai tiks minēti tikai tie piemēri, kas obligāto paplašinātāju raksturošanai izmantoti latviešu valodnieku J. Kārklīņa, I. Freimanis, J. Valdmaņa, S. Lagzdiņas darbos.

Cietējs un citas tiešā objekta lomas

Sintaktiski cietēja lomu visbiežāk izsaka ar tiešo objektu akuzatīvā. Tāda pati sintaktiska realizācija var būt arī dažām citām semantiskajām lomām, piem., uztvēruma jeb percepta lomai, satura (prāta darbības verbu objekta) lomai u. c. Valodnieciskajā literatūrā ir daudz piemēru ar obligātu tiešā objekta nosaukumu pie pārejošiem darbības vārdiem:

(16) *Brālis kārtoja grāmatas.*

(17) *Meistars salaboja televizoru.*

(18) *Meitene atrada kurpi.*

(19) *Cilvēki apskata apkārtni.*

(20) *Pasaki kaut vienu vārdu!*

Tiešā objekta lomas valodiskajā saziņā ir ļoti svarīgas, jo ir daudz darbību, kas tiek veiktas ar dažādiem objektiem un bez tiem vispār nevar notikt. Tā kā tiešie objekti ir daudzveidīgi un parasti nav pašsaprotami vai izsecināmi no verba nozīmes, tad visbiežāk bez verbalizācijas jeb vārdos nenosaukti tie runas adresātam nav identificējami.

Tomēr ir vairāki gadījumi, kad tiešā objekta nosaukums teikumā nav obligāts.

Pirmkārt, kā norādījusi Inta Freimane, „relatīvas nozīmes transiīvie verbi var iegūt arī vispārinātu raksturu ar nozīmi ‘spēt, varēt veikt attiecīgo darbību’, tad tos

lieto bez akuzatīva, bet teikumā parasti ir situatīvas nozīmes loceklis” (Freimane 1985, 10–11):

(21) *Meitene jau ada.*

Otrkārt, tiešais objekts nav obligāts, ja tas tiek vispārināts vai ir pašsaprotams:

(22) *Mēs lasījām vakar visu dienu.*

Ieguvējs, saņēmējs, adresāts (netiešā objekta lomas)

Netiešo objektu latviešu valodā visbiežāk izsaka ar datīvu. Tas var būt obligāts, ja tiešā objekta teikumā nav, tātad darbība realizējas attieksmē pret netiešo:

(23) *Viņš uzticas kolēģiem.*

(24) *Zēns draudēja sunim.*

(25) *Māsa palīdzēja mātei.*

Teikumos ar tiešo objektu netiešais ir obligāts tikai atsevišķos gadījumos:

(26) *Viņš aizsūtīja grāmatu kolēģim.*

Salīdzinājumam minēsim piemēru, kurā adresāta nosaukums tomēr nav nepieciešams:

(27) *Viņš aizsūtīja vēstuli.*

Šāda atšķirība vērojama tāpēc, ka grāmatu sūtīšana nav tik parasta kā vēstuļu sūtīšana. Ja kāds sūta grāmatu, sarunas biedrs noteikti interesētos, kam tā aizsūtīta.

Izjutējs

Izjutēja loma saziņas situācijā ir viena no būtiskākajām. Ja tiek nosaukts stāvoklis, kuru kāds izjūt, tad ir svarīgi nosaukt arī izjutēju, ja vien tas nav skaidrs no situācijas vai konteksta. Izjutēja nosaukuma obligātums izriet ne tik daudz no verba (vai kāda cita vārda) leksiskās nozīmes, cik no aprakstāmās situācijas un teikuma struktūras kopumā, jo izjūtamais stāvoklis var izteikt ne tikai verbāli, bet arī adverbāli un nomināli teikumi:

(28) *Viņam veicas.*

(29) *Slimniekam ir augsta temperatūra.*

(30) *Man sāp galva.*

(31) *Zēnam ir kauns.*

Izjutēja nosaukumu var reducēt, ja tas nepārprotami identificējams kontekstā:

(32) – *Kā tu jūties?* – *Sāp galva.*

Ja izjutēja nosaukuma nav ne pašā teikumā, ne kontekstā, tad izteikums ir saistīts ar saziņas situāciju – izjutējs ir adresāts vai adresants, vai arī tas ir vispārināts:

(33) *Ir laiks posties ceļā* (runātājam vai tiem, kas ar viņu kopā).

(34) *Tur būs jautri* (visiem).

Vieta

Vietas un laika raksturojums ir attiecināms gandrīz uz jebkuru notikumu, jo viss notiek kādā vietā un laikā. Izņēmums ir teikumi ar vietas un laika vispārinājumu jeb, precīzāk, neitralizāciju, kuros tiek pavēstīts kāds vispārīgs fakts, piem., *Suns ir cilvēka labākais draugs*. Tātad vieta kā situācijas dalībnieks teikuma semantiskajā struktūrā ir gandrīz vienmēr, tomēr obligāts komponents ar vietas nozīmi nav bieži sastopams.

Vietas nosaukums ir obligāts, ja teikumam ir atrašanās nozīme un runātāja mērķis ir pavēstīt, kur kas atrodas:

(35) *Rīga atrodas pie Daugavas.*

(36) *Mani paziņas mitinās vecā mājinā.*

Līdzīgi ir teikumos ar virzības vārdiem, ja svarīgi norādīt kustības mērķi vai vietu:

(37) *Vīri sakāpa laivā.*

(38) *Viesi devās uz koncertzāli.*

(39) *Iebraucām alejā.*

Vietas nosaukuma obligātums var būt atkarīgs ne tikai no aprakstāmās situācijas dabas un runātāja komunikatīvā nolūka. Ir arī teikumu modeļi vai to paradigmas formas, kam nepieciešami adverbiālas nozīmes paplašinātāji, tātad obligātumu nosaka sintagmātiski faktori. Tādi ir daļa vienkomponta teikumu jeb teikumi ar vienu gramatiskā centra loekli, vispārinātas un nenoteiktas personas teikumi un potenciāli verbāli teikumi. Šajos gadījumos obligātums neizriet no kāda vārda leksiskās nozīmes, bet no teikuma modeļa kopumā.

Vietas raksturojums nepieciešams stāvokļu aprakstos:

(40) *Visapkārt kluss.*

(41) *Mežā ir mitrs.*

Piemēri (40) un (41) ir vienkomponta teikumi, kuru semantiskajā struktūrā darītāja nav vispār. Tomēr paplašinātāji ar vietas nozīmi nepieciešami arī tādos gadījumos, kad darītāja nosaukums būtu iespējams, bet teikumā netiek realizēts. Paplašinātājs rāda, ka darītāja nosaukums nav reducēts (tātad nav jāmeklē kontekstā), bet ir vispārināts vai nenoteikts:

(42) *Mežā šalca, kauca, plīkšķēja.*

(43) *Zem kājām gurkstēja.*

(44) *Tālumā dunēja.*

Kā norādījusi Inta Freimane, apstākļi piešķir verba formai gramatisku viennozīmīgumu – vispārinātas personas nozīmi (Freimane 1985, 21):

(45) *Šeit skaļi nesarunājas.*

Tomēr vispārinātas personas teikumos adverbiālas nozīmes paplašinātāji ne vienmēr ir obligāti:

(46) *Viņu slavē par labu sirdi.*

(47) *Tevi meklē.*

(48) *Viņu aicina pie direktora.*

(49) *Kuģi šūpo.*

Šajos gadījumos vietas raksturojums ir pašsaprotams vai nav būtisks, un vispārinātās personas nozīmi acīmredzot realizē citi paplašinātāji un izteicēja semantika.

Vietas raksturojums ir obligāts lielākajā daļā potenciāli verbālu teikumu:

(50) *Aiz loga nakts.*

(51) *Galvā nevienas noteiktas domas.*

Jūlijs Kārklīņš konstatējis, ka nepaplašināti potenciāli verbāli teikumi parasti nosauc dabas parādības, piem., *Rīts. Diena. Rudens. Lietus.* (Kārklīņš 1974, 51) Cēlonis, visticamāk, meklējams vārda leksiskajā nozīmē, kurā jau ietverts viss situācijas raksturojums, tāpēc adverbiālas nozīmes paplašinātāji nav nepieciešami.

Potenciāli verbālos teikumos vietas nosaukums nav obligāts arī tad, ja teikuma priekšmetam pakārtoti apzīmētāji:

(52) *Tumšs, miglains rīts.*

Tas tāpēc, ka arī apzīmētājs izsaka propozīciju jeb piedēvē priekšmetam pazīmi. Šī pazīme gan netiek aktualizēta tik lielā mērā kā izteicējā, tomēr semantiski minētais teikums ir tuvs teikumam (53) (par to sk. arī Lokmane 2004):

(53) *Rīts ir tumšs un miglains.*

Par apzīmētāja īpašo dabu un dažādo interpretāciju no argumentu struktūras viedokļa rakstīts vairākkārt (sk., piem., Holvūts 2012, 49). No sintaktiskā obligātuma viedokļa būtu aplūkojams arī jautājums par obligātiem apzīmētājiem. Semantisko lomu teorijā pazīmes loma, ko izsaka apzīmētājs, parasti netiek aplūkota. Tomēr, ja gribam no semantisko lomu viedokļa aprakstīt arī nominālus teikumus un nominālas vārdkopas, kurās ietilpst apzīmētājs, šādu lomu lietderīgi postulēt.

Pazīme

Pazīmi, kā zināms, var izteikt ar nominālu izteicēju, piem., *Suns ir gudrs*, bet šeit īsi aplūkosim tikai tos gadījumus, kad pazīme obligāti izsakāma ar apzīmētāju.

Obligātu apzīmētāju problemātikai latviešu sintaksē uzmanība pievērsta vairākkārt. Maigone Beitiņa rakstā par lietvārda atkarīgajiem locījumiem izteicējā visai detalizēti raksturojusi arī izteicēja apzīmētājus un norādījusi, ka obligāts apzīmētājs izsaka kādu būtisku, eksistenciālu pazīmi, piem., *Viņš bija vidēja auguma, tumšu seju, samtainu balsi*. Jo lietvārdam abstraktāka, vispārīgāka nozīme, jo apzīmētājs vairāk vajadzīgs. No Maigones Beitiņas analizētajiem piemēriem tād izriet arī tas, ka obligātumam ir dažādas pakāpes. Ir vārdkopas, kur apzīmētājs nav pilnīgi obligāts, tomēr parasti sastopams: *Dārzs bija pilnā ziedu plaukumā*. (Beitiņa 1964, 33)

J. Kārklīņš pievērsis uzmanību gan paskaidrojamā lietvārda vispārīgajai nozīmei (piem., *cilvēks, augums, galva, acis, puse*), gan šī vārda iesaistījumam

noteiktā konstrukciju tipā, īpaši predikāta pozīcijā, piem., *Viņš bija atlētiska auguma*. Viņš īpaši uzsvēris obligātu apzīmētāju atšķirību no citiem obligātiem komponentiem, proti, obligāts atribūts nav patstāvīgs teikuma komponents, zināmos nosacījumos tas iesaistās teikuma struktūrā kopā ar tā „pavadoņiem”. Atribūti, pēc J. Kārkliņa domām, ir pašā paplašinātāju perifērijā, tomēr tas attiecas tikai uz atribūtu sintaktisko statusu. Atribūtu kā informatīvā pilnīguma nodrošinātāju loma var būt ļoti liela (Kārkliņš 1976b, 34).

Patiešām, obligāts apzīmētājs teikumā ir semantiski svarīgāks par izteicēju:

(54) *Es esmu slikts aktieris.*

Bez apzīmētāja teikums *Es esmu aktieris* var būt nepatiess, jo *Es esmu slikts aktieris* par sevi var teikt arī cilvēks, kas nav aktieris. Tieši apzīmētāja semantiskā svarīguma dēļ teikumā iespējams mainīt vārdu secību:

(55) *Aktieris es esmu slikts.*

Tādos piemēros kā (55), iespējams, var pat konstatēt apzīmētāja un izteicēja sinkrētismu.

Kvaziobligāti paplašinātāji

Ir teikumi, kuros obligāti jābūt realizētam vienam no diviem iespējamiem paplašinātājiem. Uz šādiem gadījumiem var attiecināt kvaziobligātuma jēdzienu, piem., *Ausis/ausīs džinkst*, *Galva/galvā dun.* (sk. Freimane 1983, 47)

Vairumā gadījumu paplašinātāji var realizēties arī abi reizē, bet tas nav obligāti:

(56) *Tehnika kalpo cilvēkiem.* / *Tehnika kalpo ilgi.*

(57) *Tēvs samaksāja meistaram.* / *Tēvs samaksāja daudz.* / *Tēvs samaksāja par pirkumu.*

Kalpošana un maksāšana ir darbības, kas ietver daudzus situācijas dalībniekus jeb aktantus, tāpēc tas, kuru komponentu runātājs izvēlas nosaukt, atkarīgs no komunikatīvā nozīmīguma.

Kvaziobligāti paplašinātāji sastopami arī teikumos, kas nosauc stāvokļus:

(58) *Vīsiem ir interesanti.* / *Te ir interesanti.*

(59) *Man ir karsti.* / *Istabā ir karsti.*

Jānis Valdmanis uzskata: „Ja adverbs izsaka dzīvas būtnes fizioloģisku vai psiholoģisku stāvokli, tad, izlaižot komponentu ar subjekta nozīmi, šis stāvoklis tiek piedēvēts runātājam kopā ar tiem, kas ir ar viņu: *Te ir jau tri.* .. Tātad šādos gadījumos varam runāt par šī komponenta nozīmīgu nullformu.” (Valdmanis 1987, 80) Tas nozīmē, ka otrs semantiskais komponents – ‘visiem klātesošajiem’ – vai arī – ‘šeit, notikuma vietā’ – ir ietverts jau pašā izteikumā.

Tātad varam secināt, ka no saziņas efektīvuma viedokļa ir svarīgi arī neverbalizēt par daudz komponentu. Ja vienu nosauc, pārējie ir vai nu adresātam

zināmi, vai pašsaprotami, vai nav svarīgi, vai kaut daļēji izriet no nosauktā. Tāpēc obligāto paplašinātāju parasti nav vairāk par vienu.

Secinājumi

Pirmkārt, sintaktiskais obligātums var izpausties dažādā mērā, tāpēc neveidojas bināra opozīcija obligāts/neobligāts, bet gan gradācijas skala, kuras poli ir obligāts un neobligāts (fakultatīvs) un starp kuriem iespējamas pārejas pakāpes.

Otrkārt, obligātuma pakāpe atkarīga gan no aprakstāmās situācijas dabas, kas valodā vispārināti atspoguļojas darbības vārdu nozīmēs un teikumu tipos, gan – galvenokārt – no runātāja interpretācijas atbilstoši saziņas vajadzībām.

Literatūra

1. Beitiņa, Maigone. 1964. Lietvārda atkarīgie locījumi izteicējā (ar saitiņu *būt*). *Teikuma uzbūve*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 7–50.
2. Freimane, Inta. 1976. Runāšanas verbu saistāmības īpatnības. *Valodas sistēma. P. Stučkas LVU Zinātniskie Raksti*, 259. Rīga: LVU, 81–106.
3. Freimane, Inta. 1983. *Latviešu valodas skaņu verbi*. Rīga: LVU.
4. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU.
5. Freimane, Inta. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
6. Holvūts, Aksels. 2012. *Vispārīgās sintakses pamati*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
7. Kārklīšs, Jūlijs. 1974. *Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē*. I. Rīga: LVU.
8. Kārklīšs, Jūlijs. 1976a. *Infinitīva sintaktiskās potences*. Rīga: LVU.
9. Kārklīšs, Jūlijs. 1976b. *Vienkāršs teikums sintakses sistēmā: izpētes aspekti, diferenciālās pazīmes*. Liepāja: LVPI.
10. Lagzdiņa, Sarmīte. 1997. Vienkārša teikuma sintaktiskā struktūra un formālā klasifikācija. *LZA Vēstis*. A., 51. sēj., 3./4., 13–19.
11. Lokmane, Ilze. 2004. Valence un sintaktiskais obligātums. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Liepāja: LiePA, 268–275.
12. Mustajoki, Arto. 2006. *Teorija funkcional'nogo sintaksisa*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
13. Ten'er, Ljus'en. 1988. *Osnovy strukturnogo sintaksisa*. Moskva: Progress (pirmizdev. franču val. 1959. gadā).
14. Valdmanis, Jānis. 1987. Vienkārša teikuma formālās uzbūves modelis. *LPSR ZA Vēstis*, 4., 73–82.
15. Valdmanis, Jānis. 1989. Teikums. *Latviešu valodas sintakse*. Ceplītis, Laimdots, Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. Rīga: Zvaigzne, 75–79.

Summary

Obligatory or compulsory components of syntactic structures have been opposed to non-obligatory ones in many syntactic theories. However, this opposition is not obvious at all, as far as many of the illustrating examples in linguistic literature are dubious. Thus, the aim of the article is to find out the main factors determining the obligatory character and to decide

whether the obligatory components can always be distinguished from the non-obligatory ones.

It is concluded that the obligatory character is closely linked to the lexical meaning of the predicate, or, more precisely, some specific semantic elements in it, as well as the syntactic structure of the sentence as a whole. However, the most important factor is the situation of speech and the communicative goal of the speaker who decides, which participant roles should be syntactically realized in the utterance. Another conclusion is that there exist as gradual transition from obligatory to non-obligatory rather than a clear-cut distinction between the two poles.

Noliegtie runas verbi oriģinālā un tulkojumā

Negated speech verbs in the original text and translation

Svetlana Polkovņikova

Daugavpils Universitāte, Humanitārā fakultāte

Latviešu valodas katedra

Vienības iela 13, Daugavpils, LV-5401

E-pasts: *svetlana.polkovnikova@du.lv*

Lingvistiskās literatūras apkopojums ļauj secināt, ka nolieguma kategoriju galvenokārt aplūko kā loģiski gramatisko, funkcionāli semantisko un komunikatīvi pragmatisko kategoriju. Valodā noliegums realizējas divējādi – implicīti un eksplīcīti –, turklāt abi nolieguma izteiksmes līdzekļi ir savstarpēji saistīti. Implicīts noliegums salīdzinājumā ar eksplīcītu noliegumu nav verbāli marķēts – tā semantiku atklāj no vārda nozīmes struktūras vai sintaktiskās konstrukcijas. No formālā skatu punkta raugoties, eksplīcīts noliegums ir vieglāk uztverams, savukārt implicīta nolieguma atklāsmē liela nozīme ir kontekstam, runas situācijai u. c. ekstralingvistiskiem faktoriem.

Noliegums kā universāla lingvistiskā kategorija lielākā vai mazākā mērā realizējas visos valodas līmeņos, tāpēc tā izpētē pastāv pieeju un teoriju daudzveidība. Viena no tradicionālajām pieejām ir semantiski funkcionālā, saskaņā ar šo pieeju nolieguma izteiksmes līdzekļus aplūko ciešā sakarībā ar to pragmatisko slodzi izteikumā. Arī šī pētījuma mērķis ir atklāt nolieguma kategorijas realizācijas īpatnības, pamatojoties uz krievu un latviešu valodas runas verbu materiālu. Pētījuma empīrisko bāzi veido apmēram 200 krievu-latviešu paralēļu, kas ekscerpētas no A. Čehova stāstiem un to tulkojumiem latviešu valodā. Ekscerpētos piemērus var iedalīt divās grupās. Pirmkārt, tie ir latviešu valodas noliegtie runas verbi, proti, darbības vārdi, kuri atvasināti ar piedēkli *ne-* (krievu valodā tiem atbilst runas verbs saistījumā ar nolieguma partikulu *ne*) un kuri kontekstā norāda runas procesu. Otrkārt, tie ir krievu un latviešu valodas verbi ar klusēšanas semantiku vai citas semantikas verbi, kuri noteikti būtu analizējami pētāmā temata sakarā. Šajā gadījumā runa ir par piemēriem, kad noliegums kā semantiskais komponents ietilpst runas verba nozīmes struktūrā.

Krievu-latviešu paralēļu sastatīšana atklāj, ka pamatā oriģinālteksta nolieguma semantika tiek konsekventi atveidota arī tulkojumā. Līdz ar to ne vien noliegtais runas verbs, bet arī viss izteikums iegūst īpašu uzsvērumu. Ekscerpētie piemēri rāda, ka nolieguma semantika bieži aktualizējas dialogos un tēlainos aprakstos, jo noliegums ir spēcīgs ietekmēšanas līdzeklis, kurš līdz ar runātāja subjektīvi objektīvo attieksmi pret realitāti ļauj piešķirt izteikumam daudzveidīgas emocionāli ekspresīvās konotācijas.

Atslēgvārdi: noliegums, runas verbi, oriģinālteksts, tulkojums, ekvivalents, semantika, konotācija.

Nolieguma kategorija joprojām ir valodnieku redzeslokā. Zinātniskās literatūras apkopojums ļauj secināt, ka nolieguma kategoriju galvenokārt aplūko

kā loģiski gramatisko, funkcionāli semantisko un komunikatīvi pragmatisko kategoriju (Shherbakova 2012, 85). Kā zināms, valodā noliegums realizējas divējādi – implicīti un eksplicīti –, turklāt abi nolieguma izteiksmes līdzekļi ir savstarpēji saistīti. Pēc J. Skrebņeva domām, implicītu un eksplicītu jēgu var definēt kā informācijas attieksmi pret valodas vienību funkcionēšanu no implikācijas un eksplikācijas viedokļa, ar eksplikāciju saprotot tieši, verbāli izteiktu, bet ar implikāciju – netieši, slēpti, pastarpināti izteiktu nozīmi (Skrebnev 1975, 16). Tādējādi implicīts noliegums salīdzinājumā ar eksplicītu noliegumu nav verbāli marķēts – tā semantiku atklāj no vārda nozīmes struktūras vai sintaktiskās konstrukcijas. No formālā skatu punkta raugoties, eksplicīts noliegums ir vieglāk uztverams, savukārt implicīta nolieguma atklāsmē liela nozīme ir kontekstam, runas situācijai u. c. ekstralingvistiskiem faktoriem (Paducheva 2011).

Noliegums kā universāla lingvistiskā kategorija lielākā vai mazākā mērā realizējas visos valodas līmeņos, tāpēc tā izpētē pastāv pieeju un teoriju daudzveidība. Viena no tradicionālajām pieejām ir semantiski funkcionālā, saskaņā ar šo pieeju nolieguma izteiksmes līdzekļus aplūko ciešā sakarībā ar to pragmatisko slodzi izteikumā. Arī šī pētījuma mērķis ir atklāt nolieguma kategorijas realizācijas īpatnības, pamatojoties uz krievu un latviešu valodas runas verbu materiālu. Pētījuma empīrisko bāzi veido apmēram 200 krievu-latviešu paralēļu, kas ekscerpētas no A. Čehova stāstiem un to tulkojumiem latviešu valodā. Ekscerpētos piemērus var iedalīt divās grupās. Pirmkārt, tie ir latviešu valodas noliegtie runas verbi, proti, darbības vārdi, kuri atvasināti ar priedēkli *ne-* (krievu valodā tiem atbilst runas verbs saistījumā ar nolieguma partikulu *ne*) un kuri kontekstā norāda runas procesu. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” norādīts, ka „nolieguma partikula *ne* vārdu darināšanā iegūst priedēkļa funkciju” (Ahero et al. 1959, 800). Savukārt A. Vulāne raksta: „Priedēklis *ne-* arī darbības vārdu sistēmā semantiski atbilst nolieguma partikulas nozīmei, un atvasinājumi izsaka to, ka ar motivētārvārdu izteiktā darbība netiek veikta, nav iespējama vai vēlama. Raksturīgi, ka priedēklis *ne-* ir vienīgais, kas darbības vārdu sistēmā saistās gandrīz ar visiem pirmatnīgiem un atvasinātiem tiešajiem un atgriezeniskajiem darbības vārdiem.” (Vulāne 2013, 281) Kvantitātes ziņā šādu krievu-latviešu ekscerptu grupa ir pārstāvēta visvairāk.

Otrkārt, tie ir krievu un latviešu valodas verbi ar klusēšanas semantiku vai citas semantikas verbi, kuri noteikti būtu analizējami pētāmā temata sakarā. Šajā gadījumā runa ir par piemēriem, kad noliegums kā semantiskais komponents ietilpst runas verba nozīmes struktūrā.

Vispirms būtu aplūkojamas pirmās – visplašākās – grupas piemēri, kurus var definēt kā eksplicīta nolieguma gadījumus. Krievu oriģināltekstā nolieguma semantiku formāli aktualizē partikula *ne*, latviešu tulkojumā – priedēklis *ne-*. Analizētie ekscerpti rāda, ka noliegums realizējas saistījumā gan ar vispārīgas, gan ar diferencētas semantikas runas vārdiem, sal.:

- (1) – *Я ведь просил тебя не говорить о том, чего ты не понимаешь!* (Душечка); – *Es taču tevi esmu lūdzis nerunāt par to, ko tu nesaproti!* (Sirsniņa, tulk. J. Ozols, 383)

- (2) – *He говорите так*, – сказала Ольга Ивановна, закрывая глаза. (Попрыгунья); – *Nerunājiet tā*, – Olga Ivanonva, acis aizvērdama, atrauca. (Vējagrābsle, tulk. V. Grēviņš, 165)
- (3) *Бедная девочка не отвечает* на вопросы, хмурится, готова заплакать. (Шуточка); *Nabaga meitene neatbild uz jautājumiem, rauc uzacis un ir tuvu asarām*. (Jociņš, tulk. R. Ezera, 63)
- (4) – *Когда мы, ветеринары, говорим между собой, то, пожалуйста, не вмешивайся*. (Душечка); – *Kad mēs, veterinārārsti, runājamies, tu, lūdzu, nejaucies valodās*. (Sirsnīņa, tulk. J. Ozols, 383)
- (5) „*Да ты, говорю, не отвиливай*, дура, ты скажи: венчалась ты с ним в церкви или нет?” (Бабы); „*Tu te nelaipo, muļķe, pasaki: esi ar viņu baznīcā laulājusies vai neesi?*” (Sievišķi, tulk. J. Ozols, 149)
- (6) – *Прошу не тыкать, а извольте выйтти!* (Маска); – *Lūdzu neuzrunāt mani ar „tu”, un ejiet, lūdzu, ārā!* (Maska, tulk. P. Kalva, 31)
- (7) – *Ну, не лай, а то влетим!* (Налим); – *Nu, nemuldi, citādi dabūsi pa ģīmi!* (Vēdzele, tulk. V. Grēviņš, 13)
- (8) *Одним словом, чтоб долго не расписывать*, скажу тебе, дедушка... (Бабы); *Vārdu sakot, lai ilgi nebūtu jādzisina mute, teikšu tev, vecotēv ..* (Sievišķi, tulk. J. Ozols, 147)

Atmetot formālu nolieguma rādītāju, minēto krievu un latviešu valodas teikumu gramatiskā uzbūve un saturs būtiski nemainās, zūd tikai predikatīvās pazīmes neesības nianse. Krievu-latviešu paralēļu salīdzināšana atklāj, ka pamatā oriģinālteksta nolieguma semantika tiek konsekventi atveidota arī tulkojumā. Tādējādi ne vien noliegtā runas verba nozīme, bet arī viss izteikums iegūst īpašu uzsverumu. Ekscerpētie piemēri rāda, ka nolieguma semantika bieži aktualizējas dialogos un tēlainos aprakstos, kuros līdz ar runātāja subjektīvi objektīvo attieksmi pret realitāti ir paustas arī emocionālās vai ekspresīvās nokrāsas, piem., *izprašņāt, laipot, melst, muldēt, pļāpāt, spriedelēt* u. c. Tādējādi noliegtie runas vārdi ļauj ne tikai paspilgtināt izteiksmi ar dažādām jēdzieniskām niansēm, jo noliegums ir spēcīgs ietekmēšanas līdzeklis, bet arī piešķirt kontekstam daudzveidīgas emocionāli ekspresīvās konotācijas.

Īpaši spilgti no mākslinieciski estētiskā marķējuma viedokļa ir izteikumi ar divkāršu noliegumu, kad teikumā bez izteicēja ir noliegts vēl vietniekvārds vai apstākļa vārds, sal.:

- (9) – *Она ничего не говорила*, но по лицу видно, как ей тяжело, бедняжке. (Учитель словесности); – *Viņa nekā nestāstīja*, bet no sejas redzams, cik viņai, nabadzītei, grūti. (Literatūras skolotājs, tulk. L. Rūmniece, 257)
- (10) *Варвара ничего не ответила*. (Бабы); *Varvara neko neatbildēja*. (Sievišķi, tulk. J. Ozols, 154)
- (11) *Лидя никогда не ласкалась*, говорила только о серьезном... (Дом с мезонином); *Līda nekad neglaudās klāt, runāja tikai par nopietnām lietām...* (Māja ar mezonīnu, tulk. A. Kurcijs, 279)
- (12) – *Мы никогда не споемся* и обратить меня в свою веру вам не удастся, – говорил Иван Дмитрич с раздражением. (Палата № 6); – *Mēs nekad*

nevarēsīm sadziedāties, un piegriezti mani savai ticībai jums neizdosies, – Ivans Dmitričs aizkaitināts runāja. (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 210)

- (13) *Она ничего не ответила.* (Дама с собачкой); *Anna Sergejevna neko neatbildēja.* (Dāma ar sunīti, tulk. R. Ezera, 391)

Bez šaubām, divkāršs noliegums ir iespaidīgs izteiksmes līdzeklis gan darbības kvantitātes un intensitātes pastiprinājuma, gan kategoriskuma aktualizācijas ziņā, tāpēc svarīgi, ka tulkotāji ir pamanījuši šo oriģinālteksta lingvistisko īpatnību un adekvāti to atveidojuši savos tekstos. Taču konstatēti daži piemēri, kuros oriģinālteksta divkāršā nolieguma atveidē vērojama nekonsekvence, jo tulkojumā ir noliegts tikai izteicējs. Šī iemesla dēļ latviešu tulkojumā rodas dažādu semantisko un stilistisko nianšu zudums, sal.:

- (14) *Васильев ничего не ответил.* (Припадок); *Vasiļjevs neatbildēja.* (Lēkme, tulk. A. Rudzroga, 130)

- (15) *Машенька ничего не ответила, а только ниже нагнулась к своему чемодану.* (Переполах); *Mašeņka neatbildēja, tikai noliecās vēl zemāk pie savas somas.* (Arjukums, tulk. P. Kalva, 56)

Sastatot šīs krievu-latviešu paralēles, var teikt, ka oriģinālteksts salīdzinājumā ar tulkojumu ir jēdzieniski komplicētāks, jo divkāršs noliegums, eksplicējot kontekstā kvantitatīvas nozīmes niansas, vienlaikus piešķir tam arī spēcīgākas emocionāli ekspresīvās konotācijas. Minētajos tulkojumu fragmentos oriģinālteksta konotācijas daļēji nivelējas, jo latviešu valodas atbilstmes šai ziņā nav tik izteismīgas.

Konstatēti četri piemēri, kas ilustrē pretēju tulkošanas pieeju. Tulkotāji, lietojot savos tekstos divkāršu noliegumu, padara vēstījuma izteiksmi koncentrētāku, tāpēc tulkojumā aktualizējas dažāda veida papildinformācija, it īpaši konotāciju jomā, sal.:

- (16) – *Я не говорю, что она взяла брошку, – сказала Федосья Васильевна...* (Переполах); – *Es nemaz nesaku, ka viņa to saktu ražētusi, – Fedosja Vasiļjevna teica ..* (Arjukums, tulk. P. Kalva, 54)

- (17) – *И... и не просите! – продолжал он испуганно.* (Враги); – *Un... un nemaz nelūdziet! – viņš pārbijies sauca.* (Ienaidnieki, tulk. P. Kalva, 96)

- (18) *Мальчики теперь не отпускали его одного на улицу и все следили за ним, чтобы он не упал...* (Анна на шее); *Zēni tagad nekur neļāva viņam iet vienam un allaž uzmanīja, lai viņš nekrītu ..* (Anna kaklā, tulk. R. Ezera, 272)

- (19) *Он рад был случаю загладить вчерашнюю вину и помириться и в душе благодарил Хоботова, который даже не заикнулся о вчерашнем и, по-видимому, щадил его.* (Палата № 6); *Viņš bija priecīgs, ka radusies tāda izdevība izlīdzināt vakarējo vainu un salabot, un sirdī bija pateicīgs Hobotovam, kas, laikam jau viņu saudzēdams, ne ar vārdiņu nepieminēja vakarējo.* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 224)

Iespējams, šādu atveidi lielā mērā provocējis sarunvalodas konteksts, kurā divkāršs noliegums īsteno plašas mākslinieciskās funkcijas, piem., teksta

ekspresivitātes paspilgtināšanu, personāža runas portretējuma individualizāciju, runas situācijas noskaņas radīšanu utt. Divkāršā nolieguma lietojuma dēļ visos latviskajos tulkojumos papildus aktualizējas arī kvantitatīvā sēma ‘pilnīgi’, kaut gan oriģinālteksts šai ziņā ir neitrāls (izņemot pēdējo piemēru, kurā pastiprinājuma nozīmes niansi realizē partikula *даже*).

Viena no nolieguma pragmatiskajām funkcijām ir pastiprināta apgalvojuma izteikšana, kad nolieguma partikula teikuma saturam piešķir ne nolieguma, bet apstiprinājuma nozīmi, sal.:

- (20) – *He прикажете ли вас домой проводить, – повторил Белебухин, – или сказать, чтоб экипажик подали?* (Maska); – *Varbūt pavēlēsīt pavadīt uz mājām, – Belebuhins atkārtoja, – vai likt, lai piebrauc jūsu karieti?* (Maska, tulk. P. Kalva, 32)
- (21) – *Очень вам благодарен за честь, которую вы оказываете мне и дочери, но позвольте не поговорить с вами по-дружески.* (Учитель словесности); – *Estu ļoti pateicīgs jums par godu, ko parādāt manai meitai, bet atļaujiet man draudzīgi parunāt ar jums.* (Literatūras skolotājs, tulk. L. Rūmniece, 250).

Salīdzinot oriģinālteksta un tulkojuma fragmentus, var secināt, ka tulkotāji P. Kalva un L. Rūmniece precīzi uztvēra šo nolieguma funkciju un burtiski to atveidoja savos tekstos. Diemžēl šādas atveides dēļ tulkojumā zūd gan nolieguma radītais mākslinieciskais iespaids, piem., piešķirt jautājumam minējuma nozīmes nokrāsu vai reizē ar jautājumu dot mājienu par gaidāmo pozitīvo atbildi, gan konotācijas, kuras ir būtiskas daiļdarba teksta satura izpratnē. Paustā doma runātājam liekas pārāk tieša, varbūt ne visai pareiza vai patīkama, tāpēc, lai mazinātu izteikuma kategoriskumu, viņš lieto noliegto runas verbu, kurš kontekstā aktualizē arī komunikatīvi pragmatisko sēmu ‘pārspīlēti laipni’, ‘pazemīgi’, ‘padevīgi’. Diemžēl nekonsekventa tulkojuma dēļ P. Kalvas un L. Rūmnieces tekstos oriģinālteksta emocionāli ekspresīvās konotācijas daļēji nivelējas.

Nolieguma semantikas zudums vērojams vēl kādā R. Ezeras tulkojuma fragmentā, sal.:

- (22) – *Да что же это он? – не выдержала она.* (Агафья); – *Man jāiet! – viņa satrauktā balsī sacīja.* (Агафья, tulk. R. Ezera, 72)

Oriģināltekstā un R. Ezeras tulkojumā ir verbalizēta atšķirīga informācija, jo krievu un latviešu valodas ekvivalenti pieder pie dažādām verbu leksiski semantiskajām grupām. Krievu valodas verbu *выдержать* var definēt kā emociju vai uzvedības verbu, kurš saistījumā ar nolieguma partikulu *не* kontekstā aktualizē denotatīvās sēmas ‘spēt nepievērst uzmanību’, ‘spēt savaldīties’ un konotatīvās sēmas ‘ikdienā’, ‘nepiespiesti’, ‘neoficiāli’, savukārt latviešu *sacīt* ir stilistiski neitrāls vispārinātas semantikas runas verbs. Šo krievu-latviešu paralēli varētu klasificēt kā kombinētas atveides gadījumu, „kad oriģinālteksta verba tulkošanai izvēlētas leksiskās vienības, kuru semantiskajā struktūrā oriģinālam atbilstošās sēmas, no vienas puses, ir vāji samanāmas, un spēcīgāk izpaužas citas, mazāk atbilstīgas sēmas, no otras puses, .. kas arī provocē dažādas modifikācijas” (Polkovņikova 2010, 35). Šķiet, ka šāds tulkojums radies konteksta – personāžu dialoga – iespaidā, jo runas semantika ir implicēta tiešās runas konstrukcijā un

izriet no zemteksta. Tādējādi R. Ezera tulkojumā daļējā ekvivalenta lietojuma dēļ zūd vairākas oriģinālteksta nianses, tostarp arī nolieguma semantika un uz to balstītās konotācijas.

To, ka eksplīcīts un implicīts noliegums ir savstarpēji saistīti, apliecina arī ekscerpētie krievu un latviešu valodas runas verbu piemēri, sal.:

- (23) – *Бога ради, не откажите поехать сейчас со мной...* (Враги); – *Tikai, dieva dēļ, nenoraidiet, brauciet man tūdaļ līdz...* (Ienaidnieki, tulk. P. Kalva, 92)
- (24) *Меня часто лечат, – продолжала она, глядя себе в колени, и улыгнулась застенчиво, – я, конечно, очень благодарна и не отрицаю пользы лечения...* (Случай из практики); *Mani bieži ārstē, – viņa turpināja, skatīdamās uz saviem ceļgaliem, un bikli pasmaidīja, – es, protams, esmu ļoti pateicīga un nenoliedzu, ka ārstēšana sagādā labumu ..* (Gadījums praksē, tulk. J. Ozols, 374)
- (25) – *Я больше не спорю!* – крикнул Никитин. (Учитель словесности); – *Es vairs nestrīdos!* – *Ņikitins iesaucās.* (Literatūras skolotājs, tulk. L. Rūmniece, 244)

Šajā gadījumā divējāda – eksplīcīta un implicīta – nolieguma lietojums kontekstā veido īpašu stilistisku iespaidu un realizē šādu semantiku: *nenoraidīt* (*не отказать*) – piekrist; *nenoliegt* (*не отрицать*) – atzīt; *nestrīdēties* (*не спорить*) – būt ar mieru. Domājams, minēto leksisko vienību lietojumu pamatoja tieši nolieguma funkcionālās īpatnības – paplašināt izteiksmes iespējas un radīt kontekstā eksplīcītu un implicītu valodas līdzekļu korelāciju.

Aplūkojot implicīti realizēta nolieguma piemērus, var nošķirt vairākus tipiskus gadījumus. Pirmo grupu veido oriģinālteksta un tulkojuma konteksti, kuros aktualizējas klusēšanas semantika. Pētāmā temata sakarā būtiski arī tas, ka valodniecībā verbi ar klusēšanas semantiku analizēti tikai margināli, jo „šī semantiskā grupa kvantitātes ziņā ir visai maza un tās analīze varētu būt aktuāla citu pētījumu, piem., uzvedības verbu vai personāža kā lingvālās personības analīzes aspektā” (Polkovņikova 2010, 5). Turklāt lingvistikā t. s. klusēšanas verbu izpratne arī nav viennozīmīga: nereti tos definē nevis kā runas verbus, bet kā citas semantikas verbus, piem., kā emocionālā stāvokļa verbus vai kā verbus ar fiziska un psiholoģiska stāvokļa nozīmi. Krievu valodā šo leksiski semantisko grupu reprezentē bāzes verbs *молчать*, kurš nozīmes ziņā ir nediferencēts, jo runas trūkuma semantiku atklāj vispārināti: ‘nerunāt, neradīt balss skaņas; neizpaust; neizteikt’. Latviskajos tulkojumos krievu verbam *молчать* un tā priedēkļatvasinājumam *помолчать* atbilst ekvivalenti *klusēt*, *apklust* un *ciest klusu*, sal.:

- (26) *Младшая сестра, Женя, пока говорили о земстве, молчала.* (Дом с мезонином); *Jaunākā māsa Žeņa, kamēr tika runāts par zemsti, klusēja.* (Māja ar mezonīnu, tulk. A. Kurcijs, 274)
- (27) *Она говорила вообще очень мало, всегда молчала и всё думала, думала...* (Анюта); *Viņa vispār runāja ļoti maz, vairāk klusēja un tikai domāja, domāja...* (Aņuta, tulk. R. Ezera, 59)

- (28) *Мы беседовали подолгу и подолгу **молчали**, думая каждый о своем... (О любви); Mēs ilgi risinājām sarunas un ilgi **cietām klusu**, domādami katrs savu domu .. (Par mīlestību, tulk. P. Kalva, 362)*
- (29) *Мы подолгу говорили, **молчали**, но мы не признавались друг другу в нашей любви и скрывали ее робко, ревниво. (О любви); Mēs abi ilgi sarunājāmies, **cietām klusu**, tomēr neatklājām viens otram savu mīlestību un to bikli, greizsirdīgi slēpām. (Par mīlestību, tulk. P. Kalva, 363)*
- (30) *Алексей Иванович **помолчал**, покачал головой и продолжал... (Торжество победителя); Aleksejs Ivaničs brīdi **klusēja**, pašūpoja galvu un turpināja .. (Uzvarētāja triumfs, tulk. J. Ozols, 8)*
- (31) *Он **помолчал**, потер лоб, припоминая слова, и запел громко и так хорошо, что на него оглянулись прохожие: – „Здесь некогда меня встречала свободного свободная любовь...” (Припадок); Viņš **apklusā**, raberzēja pieri, meklēdams atmiņā vārdus, un tad iedziedājās tik skaļi un tik skaisti, ka gājēji atskatījās uz viņu: „Te sagaidīja kādreiz mani mīla, tik kaislīga un brīves pārpilna...” (Lēkme, tulk. A. Rudzroga, 125)*
- (32) *У доктора начались шум в ушах и сердцебиение, но попросить друга уйти или **помолчать** он из деликатности не решился. (Палата № 6); Dakterim ausīs sāka dūkt, sirds darbojās pastiprināti, bet aiz smalkjūtības viņš nespēja palūgt, lai draugs vai nu aiziet, vai **cieš klusu**. (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 217)*

Vairumā piemēru tulkotāji lietojuši semantiski un strukturāli pilnīgus ekvivalentus, kuri arī tulkojumā aktualizē identisku informāciju. Taču, kā redzams, atsevišķos latviskajos tulkojumos krievu valodas leksēmām atbilst semantiski identa, bet strukturāli atšķirīga analītiska leksiska vienība *ciest klusu*. Pētījumi rāda, ka „parasti analītiska leksiska vienība salīdzinājumā ar vienvārda ekvivalentu ir semantiski un stilistiski diferencētāka” (Polkovņikova 2012, 113). Arī šis atveides gadījums apliecina konteksta lielo ietekmi uz attiecīgas atbilstmes atlasī, tāpēc tulkojumā analītiskā ekvivalenta stilistiskās slodzes dēļ pacilātas konotācijas nenoliedzami iegūst īpašu uzsvērumu.

Kontekstā runas trūkuma nozīmi (‘apklust, parasti uz neilgu laiku’, ‘pārstāt runāt, dziedāt’) un dažādas kvantitatīvi temporālās papildsēmas aktualizē verba *молчать* jēdzieniskie sinonīmi *затихнуть*, *притихнуть* un to latviskie ekvivalenti *apklust*, *pieklust*, sal.:

- (33) *Поговорили и **затихли**... (Мужики); Brīdi parunājušas, sievietes **pieklusā**... (Zemnieki, tulk. P. Kalva, 292)*
- (34) *К вечеру он затосковал; просил, чтобы его положили на пол, просил, чтобы портной не курил, потом **затих** под тулупом и к утру умер. (Мужики); Pret vakaru viņš kļuva pavisam sērīgs; lūdza, lai noguldot uz grīdas, lūdza skroderim nesmēķēt, pēc tam zem kažoka **apklusā** un rīta pusē nomira. (Zemnieki, tulk. P. Kalva, 316)*
- (35) *Надя хотела сказать: „Да, это правда”; хотела сказать, что она понимает, но слезы показались у нее на глазах, она вдруг **притихла**, сжалась вся и ушла к себе. (Невеста); Nadja gribēja sacīt: „Jā, tas ir*

tiesa,” – *gribēja sacīt, ka viņa saprot; bet viņai sariesās asaras, viņa pēkšņi apklusā, saduga un aizgāja uz savu istabu.* (Līgava, tulk. A. Grēviņa, 410)

Veiktā analīze rāda, ka parasti oriģinālteksta implicīta nolieguma semantika tulkojumā ir īstenota konsekventi, taču konstatēti gadījumi, kad starp krievu un latviešu paralēlēm vērojamas semantiskas atšķirības. Iespējams, izteikuma satura precizēšanas dēļ vairākos latviskajos tulkojumos nenoliegtajam verbam atbilst noliegtais runas verbs, sal.:

- (36) *Матрена, что ж ты молчишь?* (Горе); *Matrjona, kam tu nerunā?* (Bēda, tulk. A. Rudzroga, 43)
- (37) *Сотские молчат.* (Мечты); *Nerunā arī pavadoņi.* (Sapņi, tulk. J. Ozols, 87)
- (38) *Машенька молчала.* (Переполох); *Mašēnka neatbildēja.* (Apjukums, tulk. P. Kalva, 57)
- (39) *Она промолчала.* (Невеста); *Viņa neatbildēja.* (Līgava, tulk. A. Grēviņa, 412)
- (40) *Коваленко сидел, надувшись, и молчал.* (Человек в футляре); *Kovaļenko sēdēja sabozies un nebilda ne vārda.* (Cilvēks futrālī, tulk. P. Kalva, 344)

Lai gan krievu un latviešu ekvivalenti kontekstā realizē identisku informāciju, to radītais mākslinieciskais iespaids ir dažāds. No tulkojumzinātnes viedokļa šādus piemērus var definēti kā konkerizācijas gadījumus, kad tulkošanas procesā oriģinālteksts tiek lielākā vai mazākā mērā precizēts. Oriģināltekstā verbs *молчать* un tā priedēkļatvasinājums *промолчать* norāda ‘klusēt’ vai ‘klusēt (visu laikposmu) un pabeigt klusēt’, savukārt latviešu ekvivalenti tulkojumā realizē šādas nozīmes: *(ne)runāt* – ‘(ne)paust ar valodas skaniskajiem līdzekļiem’, *(ne)atbildēt* – ‘(ne)pateikt, (ne)pasacīt (ko) pēc uzdota jautājuma, uzrunas’, *(ne)bilst* – ‘(ne)teikt, (ne)sacīt (parasti īsi, dažus vārdus)’. Arī nolieguma semantika krievu un latviešu teksta fragmentos ir konceptualizēta atšķirīgi: oriģināltekstā – implicīti kā verba nozīmes semantiskais komponents, bet tulkojumā – formāli ar priedēkļa *ne-* palīdzību. Šādas transformācijas, visticamāk, radušās konteksta iespaidā, jo noliegtie runas verbi salīdzinājumā ar nenoliegtajiem vārdiem ir semantiski un stilistiski plašāki. Te noteikti jāmin, ka daiļdarbā klusēšanas vārdiem ir svarīga loma dažādu estētisko funkciju realizācijā. Klusēšanas vārdu nozīmes struktūras analīze rāda, ka tiem piemīt semantiskā difūzija, t. i., verbs var apzīmēt aktivitātes trūkumu ne tikai runas darbībā, bet arī mentālajā darbībā vai psihiskajā procesā. Tātad klusēšanas vārdi var norādīt komplicētas darbības ar pilnīgi atšķirīgiem komunikatīvajiem mērķiem. Daiļdarbā klusēšanas vārdi ir spilgts līdzeklis personāža uzvedības, psiholoģiskā un emocionālā stāvokļa raksturošanai, tāpēc to atveide ar nenoliegtajiem runas vārdiem nešķiet motivēta.

Noliegums kā nozīmes komponents ietilpst arī citu runas vārdu semantiskajā struktūrā. Tie ir diferencētas semantikas runas vārdi, kuri uz semantiski vispārīgā un stilistiski neitrālā verba *klusēt* (vai tā derivāta) fona šķiet jēdzieniski izteiksmīgāki. Tā, piem., krievu valodas runas verbs *возразить* un tā latviešu ekvivalents *iebilst* kontekstā realizē semantisko komponentu ‘nepiekrīt’, sal.:

- (41) *Толстый хотел было возразить что-то...* (Толстый и тонкий); *Resnais gribēja kaut ko iebilst ..* (Resnais un tievais, tulk. V. Grēviņš, 25)

Runas verbu *запрещать* un *aizliegt* nozīmes struktūrā ir nolieguma sēma ‘neatļaut’, sal.:

- (42) *Приказывать, запрещать и настаивать он положительно не умеет.* (Палата № 6); *Viņš nepavisam neprot pavēlēt, aizliegt un uzstāt.* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 191)
- (43) *Они вот жалятся вам, что я песни петь запрещаю...* (Унтер Пришибеев); *Viņi, rau, sūdzas jums, ka es aizliedzot dziedāt dziesmas...* (Unters Prišibejevs, tulk. V. Grēviņš, 40)

Savukārt krievu valodas runas verbi *отказать, отказатьсь, отказываться* un to latviešu ekvivalenti *atraidīt, atteikties, atsacīties* kontekstā var atklāt dažādas nolieguma nianses: ‘noliedzoši (atbildēt)’, ‘nevēlēties’, ‘nebūt ar mieru’, sal.:

- (44) *И она тоже улыбалась, волнуясь от мысли, что этот человек может каждую минуту поцеловать ее своими полными, влажными губами и что она уже не имеет права отказать ему в этом.* (Анна на шее); *Smaidīja arī viņa, ar bažām domājot, ka šis cilvēks kuru katru brīdi var viņu noskūpstīt ar savām biežajām, miklajām lūpām un ka viņai tagad vairs nav tiesību to atraidīt.* (Anna kaklā, tulk. R. Ezera, 261)
- (45) *Дымову хотелось и пить и есть, но, чтобы не портить себе аппетита, он отказался от чая.* (Попрыгунья); *Dimovam gribējās kā dzert, tā ēst, bet, lai nesabojātu ēstgribu, viņš atteicās no tējas.* (Vējagrābsle, tulk. V. Grēviņš, 163)
- (46) – *Разве я отказываюсь?* (Припадок); – *Vai tad es atsakos?* (Lēkme, tulk. A. Rudzroga, 125)

Arī krievu valodas runas verba *отрицать* un latviešu valodas runas verba *noliegt* semantika kontekstā var modificēties un norādīt vairākas nolieguma nozīmes nianses, piem., ‘neatzi’, ‘(uzskatīt par) neesošu’, sal.:

- (47) *Я не понимаю, но не понимать – не значит отрицать.* (Попрыгунья); *Es tās nesaprotu, taču nesaprast nenozīmē noliegt.* (Vējagrābsle, tulk. V. Grēviņš, 160)
- (48) – *Вы говорите – наука, наука, а сами отрицаете грамотность.* (Дом с мезонином); – *Jūs sakāt – zinātne, zinātne, bet pats noliedzat lasītprasmi.* (Māja ar mezonīnu, tulk. A. Kurcijs, 283)
- (49) – *Отрицать больницы и школы легче, чем лечить и учить.* (Дом с мезонином); – *Noliegt slimnīcas un skolas ir vieglāk nekā ārstēt un mācīt.* (Māja ar mezonīnu, tulk. A. Kurcijs, 284)

Salīdzinājumā ar klusēšanas verbiem minētie krievu un latviešu valodas runas verbi kontekstā vienlaikus realizē gan implicītu nolieguma semantiku, gan dažādas darbības norises nianses, tādējādi piešķirot izteikumam lielāku konkrētību un kontrastainību.

Veiktā analīze ļauj secināt, ka noliegums ir spilgts stilistisks līdzeklis ar plašām pragmatiskām funkcijām. Piemēri rāda, ka nolieguma veidi realizējas gan valodas vienību savstarpējā atkarībā un mijiedarbībā, gan stingrā opozīcijā. Saistījumā ar citiem vārdiem nolieguma semantika mēdz konkretizēties un modificēties. Parasti noliegums norāda uz darbības trūkumu, taču nereti var eksplicēt nevēlamas vai

neiespējamās darbības nozīmi. Kontekstā noliegums, niansēdams noteiktu vārdu, arī visam izteikumam piešķir lielākas emocionāli ekspresīvas iespējas.

Orģinālteksta un tulkojuma sastatīšana atklāj, ka nolieguma semantikas eksplikācijā liela nozīme ir tieši kontekstam. Atveidojot nolieguma semantiku, uzmanība jāpievērš gan tā formālajām, gan semantiski funkcionālajām pazīmēm. Krievu-latviešu paralēles apliecina, ka nolieguma formālās pazīmes ignorēšana tulkojumā nereti provocē ne tikai jēdzieniskās, bet arī emocionāli stilistiskās transformācijas.

Literatūra

1. Ahero, Antonija et al. 1959. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. I. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
2. Čehovs, Antons. 1985. *Stāsti*. Rīga: Liesma.
3. Paducheva, Elena. 2011. Otricanie. *Russkaja korpusnaja gramatika*. <http://rus-gram.ru/%D0%9E%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%86%D0%B0%BD%D0%B8%D0%B5>
4. Polkovņikova, Svetlana. 2010. *Runas verbi A. Čehova stāstos un to tulkojumos latviešu valodā*. Promocijas darba kopsavilkums. Daugavpils: DU Akadēmiskais apgāds „Saule”.
5. Polkovņikova, Svetlana. 2012. Gramatikalizācija un leksikalizācija runas darbības nominācijā. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2012, 106–114.
6. Shherbakova, Alla. 2012. Sredstva vyrazhenija otricanija v passivno-processnom predlozhenii vo francuzskom jazyke. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Lingvistika i mezhkul'turnaja komunikacija*. 2, 85–88.
7. Skrebnev, Jurij. 1975. *Očerki teorii stilistiki*. Gor'kij: GGPIIJa im. N. A. Dobroljubova.
8. Vulāne, Anna. 2013. Vārdarināšana. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 190–299.

Summary

Contemporary linguistics still devotes much attention to studying the category of negation. Studies of research literature lead to the conclusion that the category of negation is mostly regarded as a logically grammatical, functionally semantic and communicatively pragmatic one. Negation in language is actualized in two ways – implicitly and explicitly, and both means of negation are mutually related. Implicit negation as compared to the explicit one is not verbally marked; its semantics is revealed by the structure of the word meaning or syntactical constructions. From the formal standpoint, explicit negation is easier to perceive, whereas in disclosing implicit negation context plays a great role along with the speech situation and other extra-linguistic factors.

Negation as a universal linguistic category is to a greater or lesser extent realized at all language levels, therefore in studying it there exist numerous approaches and theories. One of the traditional approaches is the semantic-functional one, according to which the devices of negation are regarded in close connection with their pragmatic load in the expression. The aim of the given research is to reveal the peculiarities characteristic to the realization of the category of negation based on the material of Latvian and Russian speech verbs.

The empirical basis of the research is constituted of approximately 200 Russian-Latvian parallels that are excerpted from A. Chekhov's stories and translations into Latvian. The excerpted examples may be divided into two groups. First, these are the negated speech verbs, i.e. verbs derived by the prefix *ne-* (the Russian analogue being a speech verb in combination with the particle of negation *не*) and that point in the context to the process of speech. Second, these are verbs with the semantics of silence or other semantics that ought to be analyzed in relation to the regarded topic. In this case we mean the examples where negation as a semantic component is a part of the structure pertaining to the meaning of the speech verb.

Contrasting Russian-Latvian parallels reveals that the semantics of negation is usually rendered consequently in translation. As a result, not only the meaning of the negated speech verb but also the whole expression acquires a specific emphasis. The excerpted examples show that the semantics of negation is often actualized in dialogues and figurative descriptions, as negation is a powerful means of exerting influence that along with the speaker's subjectively objective attitude towards the reality endows the context with manifold emotionally expressive connotations.

Apzīmētāja, sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja robežgadījumi

Borderline cases between attribute, secondary predicate and predicate

Baiba Saulīte

LU Matemātikas un informātikas institūts

Raiņa bulv. 29, Rīga, LV-1050

E-pasts: *baiba.saulite@lumii.lv*

Rakstā analizēti divu veidu robežgadījumi – sekundāri predikatīva komponenta un apzīmētāja, kā arī apzīmētāja un nomināla izteicēja robežgadījumi. Sekundāri predikatīva komponenta un apzīmētāja robežgadījumi aplūkoti, ņemot vērā sekundāri predikatīva komponenta un apzīmētāja tipiskās pazīmes, kontekstu, atbalsta vārdu un novietojumu. Izteicēja un apzīmētāja robežgadījumi analizēti kontekstā ar „būt” patstāvīgo nozīmi un papildfunkciju. Kaut gan, šķirot verba patstāvīgo funkciju no palīgfunkcijas, ir jāņem vērā sintaktiskās formas apkaime, šāda nošķiršana atsevišķos gadījumos nemaz īsti nav iespējama, tādēļ acīmredzot vārdformas novietojums reizēm ietekmē sintaktisko funkciju.

Iespējas mainīt novietojumu rada dažādas nozīmes nianšes, kas saistītas gan ar izteikuma predikatīvītāti, gan modalitāti un laiku, gan aktualizāciju, gan komunikatīvo struktūru un emocionālo ekspresiju.

Atslēgvārdi: sekundāri predikatīvs komponents, vārdu secība, semantiskais modificētājs, saitiņa, patstāvīgā funkcija.

Atsevišķos gadījumos starp predikatīvu, sekundāri predikatīvu un pakārtojuma sakaru var rasties robežgadījumi, kuru sintaktiskās funkcijas noteikšanā bieži tiek ieteikts aplūkot vārdformas novietojumu. Šajā rakstā aplūkoti daži šādi gadījumi.

Bieži ir vērojamas konstrukcijas, kur arī infinitīva novietojuma maiņas dēļ var rasties šaubas par teikuma sintaktisko sastāvu. Piem., Jūlijs Kārklīšs infinitīvu par teikuma priekšmetu nosauc teikumā

(1) *Ilgāk te palikt nav iespējams.*

Turpretim līdzīgā teikumā ar atšķirīgu teikuma locekļu novietojumu izteicējs tiek uzskatīts par semantiski modificēta izteicēja daļu (Kārklīšs 1976, 54, 69):

(2) *Viņam ir iespējams veikt šo uzdevumu.*

Jāatzīst, ka šādas problēmas visbiežāk rodas teikumos, kur infinitīvs saistīts ar vārdformām, kas noteiktā lietojumā var iegūt semantiskā modificētāja funkciju (*iespējams, nepieciešams, spējīgs, tiesīgs* u. c.), tomēr šajā rakstā infinitīvs netiks aplūkots, jo tas ir plašākas analīzes vērts. Galvenā uzmanība tiks pievērsta nomena

nominatīvam kā formai, kam noteiktā kontekstā ir iespējamas dažādas sintaktiskās funkcijas interpretācijas.

Nonoteikts adjektīvs vai adjektīvējies divdabis, kam izteikumā var veidoties formu atbilde gan ar apzīmētāju, gan sekundāri predikatīvu komponentu, gan nominālu izteicēju, reizēm ne tikai rada šaubas par tā sintaktisko funkciju, bet arī maina izteikuma nozīmi un komunikatīvo struktūru. Tātad aplūkotā problēma saistīta ar teikuma predikativitāti, sekundāro predikativitāti un vārdu savienojumu, bet ne tikai ar tiem. Šeit apskatīts tieši nenoteiktais adjektīvs vai adjektīvējies divdabis nominatīvā un tas, kā pazīmes novietojums ietekmē teikuma nozīmi, komunikatīvo struktūru un pazīmes sintaktisko funkciju.

Šķiet, ka pozīcijas maiņa reti noved pie sintaktisko funkciju maiņas (pretēju viedokli sk. Sirotinina 2006, 149), tomēr izteikumos ar verbiem, kas var būt lietoti gan patstāvīgā nozīmē, gan palīgfunkcijā, ir iespējams, ka funkcija mainās. Tātad viens no galvenajiem uzsvāriem likts uz gadījumiem, kuros pazīmes novietojums ir pretrunā ar tipisko novietojumu vai liek šaubīties par vārdformas sintaktisko funkciju.

Lai arī patiešām ir situācijas, kad viena un tā pati vārdforma atkarībā no interpretācijas un apkaimes var būt gan apzīmētājs, gan sekundāri predikatīvs komponents, gan izteicēja daļa, piem., izceltajā tekstā – (3) *Nekur nav tik labi kā dillēs – zaļa un smaržīga tur dzīve* (čipsu reklāma) –, tālāk analizēti divu veidu robežgadījumi – sekundāri predikatīva komponenta un apzīmētāja, kā arī apzīmētāja un izteicēja robežgadījumi. Sekundāri predikatīva komponenta un apzīmētāja robežgadījumi aplūkoti, ņemot vērā sekundāri predikatīva komponenta un apzīmētāja tipiskās pazīmes, kontekstu, atbalsta vārdu un novietojumu. Izteicēja un apzīmētāja robežgadījumi analizēti kontekstā ar *būt* patstāvīgo nozīmi un papildfunkciju, kas, kā zināms, noskaidrojas tikai noteiktā lietojumā – ar eksistenciālu, vietas, piederības (patstāvīgā funkcijā) vai kvalifikācijas nozīmi (saiņņas funkcijā) (sk. arī Heusinger, Maienborn, Portner 2011, 1805–1808).

1. Apzīmētājs un sekundāri predikatīvs komponents

Ja sekundāri predikatīvam komponentam – nomenam – veidojas formu atbilde ar teikuma priekšmetu vai papildinātāju (Lokmane 2002, 50), vārdformas funkcijas noteikšanā šķietami liela nozīme ir tās pozīcijai teikumā, piem.:

(4) *Māti Mia sastapa noraižējušos un neticami nervozu.* (K)

1.1. Sekundāri predikatīvs komponents

„Līdzīgi atributīvai attieksmei sekundārā predikativitāte izsaka priekšmeta saikni ar tā pazīmi, bet atšķirībā no atributīvās attieksmes pazīme tiek piedēvēta priekšmetam saziņas aktā (pašā teikumā), t. i., šo attieksmi konstatē runātājs un tā netiek pieņemta kā iepriekš dota. Atributīva attieksme realizējas vārdu savienojumā, tā iesaistās teikumā jau kā gatava, iepriekš izveidota, turpretim sekundārā predikativitāte realizējas tikai teikumā. Īpašības vārds apzīmētāja funkcijā var būt gan noteiktajā, gan nenoteiktajā formā, bet īpašības vārds sekundāri predikatīva komponenta funkcijā var būt tikai nenoteiktajā formā, jo sekundāri predikatīvs komponents sniedz jauno informāciju.” (Lokmane 2013, 744) Tātad sekundāri

predikatīvais sakars, izceļot citā līmenī pazīmi, jau ietver konkrētās vārdfomas aktualizāciju.

Tomēr sekundāri predikatīva komponenta analīzē būtiski ir vismaz trīs aspekti, pirmkārt, tas pauž īslaicīgu pazīmi, otrkārt, tam ir noteikts atbalsta vārds, treškārt, tam ir noteikta apkaime un novietojums. Tāpat svarīga ir predikāta nozīme un konkrētā izteikuma prosodija.

Sekundāri predikatīvs komponents parasti atrodas tuvu izteicējam, piem., pirms izteicēja:

- (5) *Pelēks aust ziemas dienas rīts.*
- (6) *Mintaunts nelaimīgs plātīja rokas.*
- (7) *Viņa kaila izkāpj no gultas.*
- (8) *viņš itin priecīgs pārdeva Izoldei visu lielo saišķi. (K)*

Tomēr tas var būt novietots arī uzreiz aiz izteicēja, piem.:

- (9) *Oļa sēdēja tik skumja.*
- (10) *Alise sēž laiska un tējas nomierināta.*
- (11) *Tā nav tiesa, ka reiz rīti ausa pelēki un klusi.*
- (12) *Anete ienāca smaidīga. (K)*

Ja sekundāri predikatīva komponenta – īpašības vārda vai divdabja ar nenoteikto galotni – atbalsta vārds ir lietvārds, kas vienlaikus ir sugasvārds, novietojuma maiņa, saglabājot SPK funkciju, ir ierobežota, piem.:

- (13) *Atausa miglains rīts – Miglains atausa rīts, Rīts atausa miglains.*

Ja šāds pazīmes izteicējs ir tieši pirms atbalsta vārda, tas visbiežāk iegūst apzīmētāja funkciju. Tomēr noteiktā konsituācijā un ar noteiktiem verbiem izteicēja funkcijā, arī ar noteiktu prosodiju runā ir iespējams, ka sekundāri predikatīvs komponents saglabā savu sekundāri predikatīvo funkciju arī tieši atbalsta vārda priekšā, piem., izteikumā ar rezultatīvu:

- (14) *Netaisos mazgāt firus pasta darbiniekus. (copeslietas.lv forums)*

Savukārt, ja sekundāri predikatīva komponenta – īpašības vārda ar nenoteikto galotni – atbalsta vārds ir vietniekvārds vai īpašvārds, sekundāri predikatīva komponenta funkcija parasti saglabājas arī tad, ja šis komponents novietots tieši atbalsta vārda priekšā. Piem., piedēvējot īslaicīgu pazīmi teikuma loceklim, kas izteikts ar vietniekvārdu, sekundāri predikatīvais komponents bieži novietots tieši pirms tā:

- (15) *Brūns un plats tas peld kā sens, smagnējs burinieks.*
- (16) *Aukstas tās ir čerkstošas un nemīlīgas.*
- (17) *Jau nomazgāti un iefasēti tie maksās daudz vairāk.*
- (18) *Pārsteigts un kails tu nometies ceļos [..]*
- (19) *Priecīga viņa gāja pa ielu.*
- (20) *Plāna kā dēlītis viņa guļ slimnīcas gultā. (K)*

Sekundāri predikatīvs komponents var atrasties arī īpašvārda priekšā, piem.,

(21) *Saīdzis Ernests aizkrampēja durvis un sēdās pie krāsns.*

Tā kā vietniekvārdi un īpašvārdi attiecas uz konkrētām reālijām, tiem nav iespējams pievienot vārda sakaru nosacītu pazīmi, kas izteikta ar nenoteikto īpašības vārdu: gadījumos, ja pazīme – īpašības vārds ar nenoteikto galotni – tiek pievienota uz vārda sakaru pamata, piem., īpašvārds iegūst sugasvārda nozīmi (piem., *nekad neesmu redzējusi mierīgu Emīlu*) (sk. arī Van Valin, La Polla [1997] 2004, 59).

Kā redzams, iepriekš minētajos gadījumos sekundāri predikatīvs komponents izteikts ar īpašības vārdu vai adjektīvējušos divdabi ar nenoteikto galotni. Savukārt, ja sekundāri predikatīvs komponents izteikts, piem., ar skaitļa vārdu īpašības vārda nozīmē, mainot tā novietojumu, var mainīties arī nozīme:

(22) *Meitene sēž istabā viena.* ‘vientuļa, viena pati’

un

**Vienu meitene sēž istabā.* ‘kāda meitene’

Tomēr noteiktā kontekstā un ar noteiktu intonāciju arī izteikumā *Vienu meitene sēž istabā* ir iespējams, ka skaitļa vārdam saglabājas sekundāri predikatīva komponenta funkcija.

1.2. Apzīmētājs ekspresīvos izteikumos

Sarunvalodā un dzejā eksistē arī izteikumi, kuros pazīmes izteicējs novietojas aiz atbalsta vārda, neiegūstot sekundāri predikatīva komponenta funkciju, piem., izteikumos – (23) *viņas rokās līst asinis zelta*; (24) *mākoņi melni pa istabu šaudās* – apzīmētāja funkcija novietojuma dēļ nemainās, jo netiek nosaukta īslaicīga, tikai darbības brīdim raksturīga pazīme. Šāda novietojuma maiņa saistīta ar atskaņām, emocionālo ekspresiju, protams, arī aktualizāciju u. c. aspektiem. Te jāpiemin arī pateicības frāzes, kur acīm redzami uzsvērts novērtējums, kas izteikts ar apzīmētāju aiz apzīmējamā vārda:

(25) *Paldies liels/milzīgs.*

Arī sarunvalodā sastopami izteikumi, kuros pazīmes izteicējs neatrodas tā vārda priekšā, uz kuru tas varētu attiekties. Domājams, ka šādos gadījumos pazīmes izteicējs tomēr būtu uzskatāms par apzīmētāju, nevis sekundāri predikatīvu komponentu, jo izteiktā pazīme nevis norāda uz nosauktās darbības laikā ierobežotu pazīmi, bet liecina par pastāvīgu nosauktās reālijas pazīmi:

(26) *runātāja es esmu diža.* (K)

(27) *Babas pūru es nepaspēju ievākt lielu.* (twitter.com)

(28) *Seju Pricene prata savilkt tik skumīgu, ka, paskatoties tajā, tūdaļ gribējās raudāt.* (Hänbergs 2012)

(29) *Putras jaunās saimnieces viņiem dod udeņainas [..]* (K)

Šāds novietojums, iespējams, izvēlēts tādēļ, lai īpaši izceltu pazīmi – apzīmētājs nolikts teikuma vai teikuma daļas beigās, veidojot specifisku aktuālo dalījumu – tēma ir lietvārds (piemēros – teikuma priekšmets vai papildinātājs), kura apzīmētājs atrodas rēmas centrā – teikuma beigās.

Vēl vairāk šāda pazīme aktualizēta, piem., nākamajā iezīmētajā izteikumā. Izceltā pazīme viena pati veido rēmu, bet sintaktiskā aspektā pat nav īsti skaidri novelkamas robežas, vai izteikums uzskatāms par parcelātu vai par izteikumu ar reducētu teikuma priekšmetu un saitiņu:

- (30) *Sliedes ir karstas kā tējkanna uz plīts. Gar uzbēruma malām daudz zemenīšu. **Lielas, tumšas.*** (Zālīte 2014)

Par komunikatīvi dalāmiem šādā veidā var pārvērsties arī tipiski komunikatīvi nedalāmi izteikumi, piem.:

- (31) *troksnis ir sacelts **pārāk liels*** (neitrālā secība būtu **ir sacelts pārāk liels troksnis*)
 (32) *Pieteikumi tika saņemti **daudzi*** (neitrālā secība – **tika saņemti daudzi pieteikumi*). (K)

2. Apzīmētājs un nomināls izteicējs

Ja pazīme ir pastāvīga un nav ierobežota ar izteicēja nosauktās darbības laiku, to parasti izsaka ar nominālu izteicēju vai apzīmētāju.

2.1. Prepozitīvs adjektīvisks izteicējs

Kā zināms, „satura aktualizācijas ziņā sekundāri predikatīvs komponents atrodas vidū starp īsto izteicēju un apzīmētāju” (Lokmane 2013, 743). Tomēr, lai arī šajā ziņā visaugstākā aktualizācijas pakāpe jau tāpat piemīt pazīmei, kas izteikta ar izteicēju, atkarībā no komunikatīvā nodoma, konteksta un aktualizācijas, aktualizējot teikuma priekšmetu vai citus teikuma locekļus, teikuma sākumā var tikt izvirzīts viss izteicējs vai izteicēja daļa. Visbiežāk sastopami tādi izteikumi, kur mainās vietām teikuma priekšmets un izteicējs. Šādu novietojumu, domājams, galvenokārt nosaka konteksts, piem.,

- (33) *Samērā **tradicionāli** bija arī gleznotāja Ludolfa Liberta dažos rakstos sastopamie teorētiskie uzskati.*
 (34) *Netieši **diskriminējošs** ir tāds darba samaksas kritērijs kā veicamā darba fiziskais smagums.*
 (35) *Daudz **būtiskāks** ir ekonomiskais aspekts.*
 (36) *Līdz ar to **pašsaprotama** kļūst lugas variatīvā lasījuma iespējamība.*
 (37) *Šeit **svarīgs** ir vācu darbnīcu prestižs un Latvijas mērogiem lielais vācu darbnīcu skaits.*
 (38) ***Problemātiska** ir situācija ar mācību personālu un tā apmaksas sistēmu.*
 (39) ***Vainīga** bija pati Florence.* (K)

Tomēr apkaimes un verba palīgfunkcijas dēļ šajos piemēros nav šaubu par pazīmes izteicēja funkciju.

Sastopami arī tādi izteikumi, kur teikuma priekšmeta priekšā novietota tikai nomināla izteicēja daļa, kas ir īpaši uzsvērtā, piem.,

- (40) ***Politkorekta** Zālīte ir bijusi tikai pret savu mammu.* (KDiena)

- (41) **Sportisks** Lauris ir kopš skolas.
 (42) Irmgarde bija kļiedzoši jutusi savu kāju un to, cik – ak, debesu tēvs! – bezdievīgi **kaulaina** tā ir!
 (43) bet **priecīgs** Aigars ir par to, [...] (K)
 (44) Laurai jāmeklē tītariņi. Pavisam **dumiņi** viņi vēl ir [...] (Zālīte 2014)

Šajā gadījumā izteicēja funkcija ir skaidra, jo teikuma priekšmets izteikts ar īpašvārdu vai vietniekvārdu, kam nav iespējams apzīmētājs – īpašības vārds ar nenoteikto galotni (citos līdzīgos gadījumos var rasties šaubas par prepozitīva īpašības vārda sintaktisko funkciju). Šādās konstrukcijās, lai būtu iespējama šāda secība, nepieciešams kāds teikuma struktūras shēmas paplašinātājs.

Valodas materiālā konstatēti arī izteikumi, kur teikuma priekšmeta priekšā ir viss izteicējs kopā ar saitiņu. Šāds prepozicionāls nomināls izteicējs var būt gan īpaši ekspresīvā izteikumā ar jautājuma un izsaukuma funkciju – (45) [...] vai **tad nav skaists tāds žests**, gan arī vienkāršā stāstījuma teikumā, kur izteicēja prepozitīvo novietojumu ietekmē izteikuma komunikatīvā struktūra, resp., nepieciešamība teikumu sākt ar netiešo papildinātāju:

- (46) par noziegumu **ir atbildīgs** Staļins.
 (47) īpaši piemērots klientiem, kuriem ir **svaŗīga** bieža pārvietošanās un mobilitāte.
 (48) Man ir **svaŗīga arī estētiskā puse**. (K)

Līdzīgi prepozitīvi nomināli izteicēji vērojami izteikumos ar lokāmajiem divdabjiem, kuri, šķiet, veic izteicēja funkciju, jo teikuma galveno nozīmi pauž tieši divdabis, piem.,

- (49) No jaunā piegājienu dizainam izstādē ir **redzams** Olafura Tordarsona darbs *Delirium Tremens*.
 (50) Ziemas periodā ir **ieciēnīti** ceļojumi uz siltākām zemēm.
 (51) Taču arī citiem nav **peļami** rezultāti.
 (52) Cilvēkam ir **apgrūtināta** skatīšanās gaismā.
 (53) ir **pārliecināts** A. Voitehs. (K)

Tomēr, domājams, ir arī izteikumi, kur *būt* nozīme ir tuvāka patstāvīgai nozīmei, piem., (54) Ir **aizliegti** partiju nosaukumi, nosaukumu saīsinājumi un simbolika [...] (K), tātad vienlaikus rodas svārstības starp verba patstāvīgo nozīmi, resp., verbālu teikumu, un saitiņas funkciju, resp., nominālu teikumu.

2.2. Apzīmētājs vai adjektīvisks izteicējs

Vēl latviešu valodā vērojami tādi izteikumi, kuros teikuma priekšmeta un izteicēja novietojums neatšķiras no tipiskā novietojuma, tomēr nav pilnīgas pārliecības par *būt* saitiņas funkciju un trūkst arī kritēriju tās noteikšanai. Šādos teikumos, šķiet, mijas kvalifikācijas un eksistences, piederības vai vietas nozīme (par to sk. Lagzdina 1997, 196, 197).

Arī Ilze Lokmane norādījusi, ka ir gadījumi, kad verbu patstāvīgā funkcija un palīgfunckcija var robežoties un var konstatēt pāreju no vienas funkcijas uz otru (Lokmane 2012, 38). Latviešu valodas tekstu korpusā konstatēti vairāki izteikumi,

kur pazīme, kas izteikta ar kvantitatīvas nozīmes vārdformu, novietota tipiskajā nominālā izteicēja pozīcijā, piem.,

(55) *Iespējams, [Jargalsaihans dzīvoja] zem tilta – Luksemburgā tie ir vairāki un diezgan lieli.*

(56) *Tie [mitekļi] esot bijuši vairāki.*

(57) *Sodi vispār bija daudz un dažādi.*

(58) *Iemesli vietējās produkcijas neesamībai ir daudz.* (K)

Jau Inta Freimane un Jūlijs Kārklīšs ir norādījuši, ka pastāv struktūras shēmas, kur atkarībā no komponenta ar kvantitatīvu pazīmi novietojuma var runāt par verbāla divkopu teikuma modeļa ($N_2 V_{fin}^{intrans}$ ((59) *Ir milzums darba*)) inversu lietojumu vai arī par diviem dažādiem modeļiem – verbālu un nominālu ($N_2 (V_{copula}) N^{kvant}$ ((60) *Darba ir milzums*)) – atkarībā no novietojuma. Attiecīgi verbālā teikumā tiek paziņots par darba eksistenci, nominālā – ka darba ir daudz (Freimane 1984, 58, 59), tomēr nākamajos minētajos piemēros, šķiet, abas šīs nozīmes kombinējas un nav īsti nošķiramas:

(61) *Ārpalpojumu uzņēmumu klientu ieguvumi ir vairāki* (varbūt „eksistē vairāki ārpalpojumu uzņēmumu klientu ieguvumi”).

(62) *Iemesli iedzīvotāju skaita samazinājumam ir vairāki.*

(63) *Pēc autora domām iemesli tam ir vairāki.*

(64) *Galvenie uzlabojumi ir vairāki.*

(65) *Tāpat atslēgas jautājumi ir vairāki.* (K)

Līdzīga struktūra vērojama arī izteikumos ar citām iespējamajām verba būt nozīmēm, piem., ‘piemist’ – (66) *Balss viņam bija varena.* (Hänbergs 2012); ‘piederēt’ – (67) *Ģitāras man ir divas.* (Intervijas. Santa, 2013); tāpat arī ‘sanākt’ – (68) *Ieraksts man sanācis diez.* (K)

Konstatēts arī teikums, kur tipisks atribūts – īpašības vārds ar nenoteikto galotni – novietots tipiskajā izteicēja vietā, tādējādi no vārdkopas izveidojot predikatīvu vienību un īpaši uzsverot pazīmi:

(69) *Kino tāpat būs dokumentālais.* (K)

Kā redzams, šajos gadījumos mainās sintaktiskā un komunikatīvā struktūra, bet ne semantiskā, turklāt bieži nianse ir tik niecīga, ka nav iespējams runāt par kaut kādiem nošķiršanas kritērijiem.

Kaut gan, šķirot verba patstāvīgo funkciju no palīgfunckcijas, protams, ir jāņem vērā sintaktiskās formas apkaime, resp., sintagmātiskie sakari ar citām sintaktiskajām formām teikumā (Lokmane 2001, 103), šāda nošķiršana atsevišķos gadījumos nemaz īsti nav iespējama, tādēļ acīmredzot novietojums reizēm tomēr ietekmē sintaktisko funkciju.

Secinājumi

Šajā rakstā apskatīto robežgadījumu problemātika cieši saistīta ar izteikuma aktuālo dalījumu un iespējām dažādot izteikuma informācijas struktūru. Situācijās, kad nomens var funkcionēt kā apzīmētājs, sekundāri predikatīvs komponents vai

izteicējs, sintaktisko funkciju noteikšanā ir būtiski vairāki aspekti – vārdformu nozīme, apkaime, virsējā struktūrā realizētie teikuma locekļi, teikuma nozīme un dažos gadījumos arī konkrētās vārdformas novietojums.

Sekundāri predikatīvs komponents, pievienojoties konkrētam izteikumam, vienlaikus pievieno arī aktuālu pazīmi, kuras aktualitāte īpaši nemainās novietojuma ietekmē. Jautājums tikai – kā šī vārdforma iekļaujas pārējā izteikuma komunikatīvajā struktūrā. Līdzīgi izteikuma komunikatīvā struktūra mainās, ja kādā valodas funkcionālajā stilā, piem., dzejā vai sarunvalodā, vārda sakaru nosacīts paplašinātājs novietots tam netipiskā vietā. Šajos gadījumos lielākā nozīme acīmredzot ir tam, vai īpašības vārds teikumā pauž kādas reālijas pastāvīgu pazīmi (apzīmētājs) vai arī norāda uz īslaicīgu, nosauktās darbības laikam raksturīgu pazīmi (sekundāri predikatīvs komponents).

Būt patstāvīgās funkcijas un palīgfunkcijas, līdz ar to arī apzīmētāja un nomināla izteicēja noteikšanā reizēm nepalīdz arī dziļāka gramatiskā centra un paplašinātāju analīze – iespējams, ka atsevišķos gadījumos, īpaši izteikumos, kur predikatīvajā kodolā verbs var veikt gan patstāvīgu, gan palīgfunkciju, vārdu secība tomēr ietekmē sintaktisko funkciju. Domājams, ka šādos teikumos varētu runāt par izteicēja un apzīmētāja sinkrētismu.

Iespējas mainīt novietojumu rada dažādu pakāpju nozīmes nianšes, kas saistītas gan ar izteikuma predikativitāti, gan modalitāti un laiku, gan aktualizāciju, gan komunikatīvo struktūru un emocionālo ekspresiju, turklāt šīs nozīmes nianšes bieži vien nemaz nav nošķiramas un konstatējamas.

Avoti

1. Hānbergs, Ēriks. 2012. *Pirmā grēka līcis*. Rīga: Jumava.
2. K – *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus*. www.korpus.lv.
3. Zālīte, Māra. 2014. *Pieci pirksti*. Rīga: Mansards.

Literatūra

1. Freimane, Inta. 1984. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU.
2. Heusinger, Klaus von, Maienborn, Claudia, Portner, Paul (eds.). 2011. *Semantics. An international handbook of natural language meaning*. Vol. 2. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
3. Kārklīšs, Jūlijs. 1976. *Infinitīva sintaktiskās potences*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
4. Lagzdiņa, Sarmīte. 1997. Verbs „nebūt” morfoloģiskajā paradigmā. *Savai valodai*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 165–201.
5. Lokmane, Ilze. 2001. Vārdformas vispārināto nozīmju loma teikuma sintaktiskajā struktūrā. *Baltu filoloģija*. X. Rīga: LU, 97–104.
6. Lokmane, Ilze. 2002. Sekundāri predikatīvs komponents kā teikuma loceklis. *Baltu filoloģija*. XI (1). Rīga: LU, 47–64.
7. Lokmane, Ilze. 2012. Saitiņas primārajā un sekundārajā predikācijā. *Valoda: nozīme un forma*. 2. *Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 32–38.

8. Lokmane, Ilze. 2013. Vienkārša teikuma formālā (strukturālā) organizācija. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 710–766.
9. Sirotinina, Olga. 2006. *Porjadok slov v russkom jazyke*. Izd. 3-e stereotipnoe. Moskva: KomKniga.
10. Van Valin, Robert D., LaPolla Randy J. [1997] 2004. *Syntax. Structure, meaning and function*. Cambridge: University Press.

Summary

The article deals with two kinds of borderline cases – the borderline between the secondary predicate and the attribute, and the borderline between the attribute and the nominal predicate. The borderline between the secondary predicate and the attribute is analysed, taking into account the typical features of the secondary predicate and the attribute, the context and the position in the sentence. The borderline between the predicate and the attribute is analysed in the context of the lexical and the copular use of the verb *būt* ‘to be’. Although to distinguish these two functions of *būt* the environment of the syntactic form should be regarded, in the particular cases when this distinction is not possible, therefore it seems that the position of the word in the sentence can influence its syntactic function. The possible changes of the position in the sentence cause the shades of the meaning connected with the predicativity of the utterance, with the modality and tense, with the communicative structure, and the emotional connotation. Often all of these shades cannot be distinguished and recognized.

Discourse-related word order variation in Latvian

Ar diskursu saistītas vārdu secības variācijas latviešu valodā

Toms Voits¹

University College London
Division of Psychology and Language Sciences
Chandler House, 2 Wakefield Street, London WC1N 1PF, UK
E-mail: *toms.voits.13@ucl.ac.uk*

Latvian language is known to exhibit a fairly free word order. Although the base-generated word order of Latvian seems to be Subject-Verb-Object (SVO), due to the overt morphological marking it is possible to generate transitive sentences containing all possible word order variations (SVO, SOV, OVS, OSV, VSO and VOS). The present study aimed to confirm the hypothesis that the base-generated word order in Latvian is indeed SVO and test what discourse characteristics might drive the word order variation in this language. An experimental study was conducted, surveying native Latvian speakers on their grammaticality judgements of different word orders across a variety of discourse contexts. Upon inspecting the data I propose a set of assumptions that regulates the word order in Latvian.

Keywords: information structure, word order, Latvian, discourse

Introduction

Within the framework of generative grammar, a key principle of sentence formation is the principle of economy, postulating that a movement of a constituent can occur only if there is a reason for it (Neeleman and Van de Koot 2008). This approach means that in every language there has to be a sentence structure that has been formed without any syntactical movements, resulting in a word order named a base-generated word order. According to the definition by Neeleman and Van de Koot (to appear), the base-generated word order is merged in a minimal structure with no movements other than those licensing thematic and case properties of arguments.

The base-generated word order is not universal cross-linguistically. For example, while in English the most neutral word order is Subject-Verb-Object (SVO), in other languages, such as Dutch, German and Japanese, the base-generated word order is Subject-Object-Verb (SOV). Although subject-initial base-generated word orders

¹ This work is a shortened version of Toms Voits' MSc thesis written under the supervision of Dr Hans van de Koot, University College London, academic year 2013–2014. This work would not have been possible without Dr Van de Koot's generous help and advice.

are the most common, all six word orders (SVO, SOV, OVS, OSV, VSO, and VOS) have been attested as possible base-generated orders across languages (Dryer 2013).

While it might be easy to establish the base-generated word order in languages with a strict word order, such as English, establishing the base-generated word order in languages that exhibit a fairly free word order, such as Russian, Czech and Latvian, is more problematic. The most common method to establish the base generated order in a given language is to elicit an utterance in an all-focus context, given that the arguments share the same semantic and pragmatic features. An all-focus utterance is considered to present only information that is new in the discourse. The usual diagnostic of the base-generated word order is considered to be an utterance given as an answer to an all-focus question, such as ‘what happened?’.

Another term discussed in this paper is the notion of Information Structure (IS). IS is a linguistic level of representation that encodes the underlying information of linguistic material. Although not always obvious on the surface syntax, the IS plays a role in the word ordering of sentences by limiting the possible word order variation via Information-Structural constraints.

Instances of word order alternations that are not related to assignment of case or agreement are also known as A-scrambling. As English word order is comparatively strict, it is quite difficult to provide examples of A-scrambling in this language. However in Latvian, where the word order is relatively free one can say either (1a) or (1b):

(1) a. (SVO)

<i>Jānis</i>	<i>lasīja</i>	<i>grāmatu.</i>
John.NOM	read.PST	book.ACC

b. (OVS)

<i>Grāmatu</i>	<i>lasīja</i>	<i>Jānis.</i>
book.ACC	read.PST	John.NOM

‘John read a book.’

Both (1a) and (1b) are grammatical, however, in order to be completely felicitous, they require slightly different discourse contexts. The possibility of different word orders in Latvian seem to indicate that order alternations can be used to signal the status of linguistic material at the level of Information Structure.

Latvian is not the only language where such phenomenon can be observed. For example, similar word ordering properties have been documented in Russian (Titov 2012), where subjects and objects of a given sentence are obligatorily reordered if marked for givenness. German also scrambles subjects and objects for givenness; however, in this language scrambling seems to be optional (Lenerz 1977, as cited in Neeleman and Van de Koot, to appear).

In the following chapters, I discuss the current knowledge of Latvian word order and its variation, put forward a number of hypotheses concerning the factors that mediate word order variation and investigate these hypotheses in an empirical study of native Latvian speaker judgements of discourse-related A-scrambling.

1. Latvian word order and its variation

Latvian is regarded as a free word order language by a variety of sources (Comrie 1981; Arkadiev et al., to appear), although it is not free in the sense that the word order is of no importance at all (Mathiassen 1997; Valkovska, Lokmane, 2013). However, all six word order possibilities for a simple transitive sentence – SVO, SOV, OVS, OSV, VSO, VOS – are acceptable in colloquial Latvian (Saulīte 2009). Although the base generated word order is considered to be SVO (Comrie 1981; Mathiassen 1997; Nau 1998), there does not seem to be any clear-cut evidence for that.

Furthermore, although Latvian exhibits rich morphological marking, it cannot always clearly distinguish a subject in nominative from the object in accusative. Particularly, morphological marking fails to distinguish feminine plural nominative from feminine plural accusative. Consequently, in cases, such as (2) where both the subject and the object of a monotransitive sentence is a plural feminine, only the SVO interpretation is available. Example (2) is frequently used to show this characteristic of Latvian in previous literature (for example, in Lokmane 2010). This also serves as a strong indicator that the base-generated word order in Latvian is SVO.

(2) a. (SVO/*OVS)

Mātes	mīl	meitas.
mothers.NOM/ACC	love.PRS	daughters.NOM/ACC

‘Mothers love [their] daughters.’

b. (SVO/*OVS)

Meitas	mīl	mātes.
daughters.NOM/ACC	love.PRS	mothers.NOM/ACC

‘Daughters love [their] mothers.’

Nonetheless, there are exceptions to this rule. Firstly, if the object of a monotransitive sentence is a pronominal, the preferred word order is SOV instead of SVO (Lokmane 2010). Secondly, Latvian exhibits similar deviations from the base-generated word order as Russian, explained below. Both Latvian and Russian exhibit a relatively free word order, allow all possible Subject, Verb and Object ordering combinations given an appropriate discourse context, and seem to exhibit the same base-generated SVO word order. However, Titov (2012) reports that there are sentences in Russian that do not conform to the prediction that all-focus sentences correspond to the base-generated SVO word order. In (3) (from Titov 2012, 52) the Russian marked OVS word order proves to be felicitous in an all-focus context, while the unmarked SVO, is not felicitous in an all-focus context.

(3) Context: *Čto sluchilos*? ‘What happened?’

a. (OVS)

Mashu ukusila osa.
 Mary.ACC sting.PST wasp.NOM

b. (SVO)

Osa ukusila Mashu.
 Wasp.NOM sting.PST Mary.ACC
 ‘Mary was stung by a wasp.’

As shown in (4) the same pattern holds for Latvian.

(4) Context: *Kas notika*? ‘What happened?’

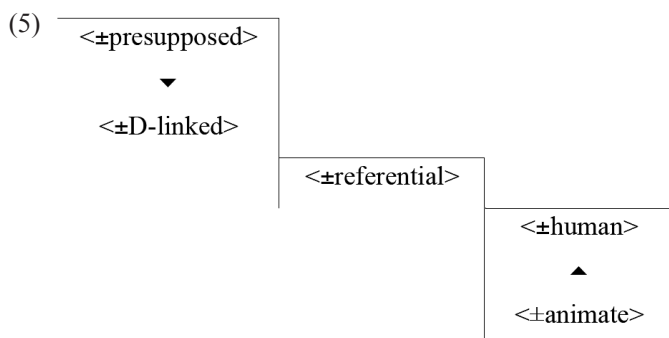
a. (OVS)

Marijai iedzēla lapsene.
 Mary.DAT sting.PST wasp.NOM

b. (SVO)

Lapsene iedzēla Marijai.
 Wasp.NOM sting.PST Mary.DAT
 ‘Mary was stung by a wasp’

Accounting for such variation of the unmarked word order, Titov (2012) develops an Argument Prominence Hierarchy (APH) for Russian. According to APH, argument features can determine their unmarked word order. The full APH is illustrated in (5) (from Titov 2012, 87). According to it, the argument features are listed on a hierarchical scale. Whenever a higher-ranked feature is operative, it blocks the application of any lower-ranked constraints, with the latter applicable only when the former is not operative. For example, if neither argument is ‘presupposed’ nor ‘referential’, the lowest-ranked ‘animacy’ encoding can take place. However, if either argument is referential, ‘referentiality encoding’ overrides the ‘animacy’ encoding even if arguments carry the animacy feature.

As the Latvian word order seemingly exhibits word order properties similar to those of Russian, a question arises if a similar hierarchy governs the Latvian base-generated word order.

Finally, in Latvian linguistic tradition information given in discourse is referred to as theme and new information is labelled as rheme. In prosodically neutral declarative sentences, the position of the theme is sentence initial, while the rheme occupies sentence final position (Lokmane 2010). This serves as a general indication that Latvian conforms to the IS generalization of given-before-new.

2. Hypotheses

Although it is clear that Latvian has a relatively free word order, the most common one seems to be SVO. Therefore, the first prediction is that the base-generated word order in Latvian is this, the most commonly used, one. However, seeing that there is variability in the preferred base-generated word order, we assume that there may be hierarchical features that regulate the preferred argument ordering, in a similar way to that of Titov's (2012) APH. Specifically, I hypothesise that definite arguments scramble externally to indefinite arguments and animate arguments scramble externally to inanimate arguments. I also expect given arguments to scramble externally to arguments containing new information.

3. Experimental study

In order to establish the base-generated word order and its possible variations depending on such factors as animacy, definiteness and givenness I surveyed 156 native Latvian speakers regarding their judgements on how natural different word order variations of simple transitive sentences seemed to them across different contexts. All subjects participated on a voluntary basis and were not compensated for their time in any way. Givenness was encoded as discourse anaphoricity, animacy was encoded semantically, and definiteness, in most cases, was encoded morphologically on preceding adjectives. Where adjectives were not used to mark definiteness, it was made sure that there was only a single referent to the argument in the real world. For example, in a context involving a bus crash, *autobusa vadītājs* 'bus driver' can only refer to a single definite person in the real world.

A total of 22 conditions of different discourse contexts were developed. 16 of the conditions tested the effects of definiteness and animacy, by covering all possible combinations of subject and object definiteness and animacy (see Table 1). All of these scenarios ended with an all-focus answer eliciting question – *Kas notika?* 'What happened?', – meaning that givenness was excluded as a potential confound. The remaining 6 scenarios tested the effects of givenness by having the subject, the object or the verb or a combination of two of the given factors already provided in the discourse. In these conditions, all subjects and objects were definite and animate, thus eliminating these possibly confounding factors. For each condition the participants judged how natural all 6 possible word order variations of the arguments and predicate seem in a scale from 1 to 5, where 1 means 'completely unnatural' and 5 means 'completely natural'.

It was deemed that, as evaluating 132 items (22 contexts, 6 judgements per each) would take about 30 minutes to complete, participants would not be interested in doing such a long survey. Thus, upon randomizing the list of stimuli presentation, the complete list was divided into two separate surveys, with

11 contexts in each, effectively dividing the time required to complete the survey in half. The order of scenarios and the order of the word-order answers to each individual scenario were randomized with a randomization tool available online at *www.random.org*. In order to assure that each participant gets access to either of the surveys randomly, the link for the survey distributed on social media directed the participants to a php script, which, upon execution, randomly redirected the participants to either of the surveys. The participants were not aware that they were providing answers only to half of the developed stimuli. Participants were encouraged to share the link and repost the information about the study to their friends and followers on social media.

			Object			
			Animate		Inanimate	
			Definite	Indefinite	Definite	Indefinite
Subject	Animate	Definite	S(AD)+O(AD)	S(AD)+O(AI)	S(AD)+O(ID)	S(AD)+O(II)
		Indefinite	S(AI)+O(AD)	S(AI)+O(AI)	S(AI)+O(ID)	S(AI)+O(II)
	Inanimate	Definite	S(ID)+O(AD)	S(ID)+O(AI)	S(ID)+O(ID)	S(ID)+O(II)
		Indefinite	S(II)+O(AD)	S(II)+O(AI)	S(II)+O(ID)	S(II)+O(II)

Table 1. Subject and object animacy and definiteness combinations for all-focus stimuli

The surveys were presented using Google Forms. All instructions were given in Latvian and presented on-screen. Participants were told that there were no right or wrong answers and that they should not spend too much time contemplating their answers, but rather rely on their intuitions. Each participant evaluated all possible word orders in 11 discourse contexts. There was no time limit in this task. The experiment lasted for about 15 minutes. Participants viewed any one scenario with all the corresponding answers at the same time and, once the judgements were submitted, they could not return to alter their response. They were required to judge all word order variations in all contexts.

Data analysis was performed in IBM SPSS Statistics 21. A one-way repeated measures analysis of variance (ANOVA) was performed for each condition to determine whether the word order ‘naturalness’ judgement ratings were significantly different from each other. If the ANOVA revealed a significant difference, a Bonferroni corrected pairwise comparisons between the word order ratings within each context were carried out. If the word order with the highest mean rating was significantly different from the remaining, it was considered to be preferred in the particular context.

4. Results

The ANOVA revealed that within each condition the ratings were significantly different for different word orders. The pairwise comparisons revealed that in most conditions the sole preferred word order was SVO. This generalisation covers both the givenness and the all-focus contexts. The SVO and OVS word order appears to be equally felicitous in all-focus contexts where the subject is animate

and indefinite and the object is animate and definite ($p=1$, n.s.), where both the subject and the object are inanimate and definite ($p=1$, n.s.) and where subject is inanimate and definite and object is animate and definite ($p=.193$, n.s.). In all conditions where the subject was inanimate and indefinite the preferred word order has switched to OVS. The only condition which showed preference to neither SVO nor OVS word order was Subject (Inanimate, Definite) + Object (Animate, Indefinite). In this condition the preferred word order was SOV. Full data analysis outputs are available online at: bit.ly/1tuMwgc (IBM SPSS 16 or later required).

5. Discussion

The results are surprising in some aspects. Possibly, the most interesting result was the fact that there seemed to be no overt givenness marking in Latvian, as in all givenness contexts the SVO word order was rated to be significantly more natural than all other word orders. However, it is clear that, as the preferred word order across all other conditions was not constant, there are some effects of other features, namely, animacy and definiteness, on the base-generated word order.

Although Latvian is considered to be a free word order language, it does not appear to allow word orders other than SVO and OVS (with one exception of SOV) as the unmarked word order. Verb-initial sentences in particular were consistently rated as unnatural across all different conditions.

In order to develop a theory for Latvian all-focus context word order alternations, I introduce the notion of ‘strength’ that a feature gives to an argument. An animate argument will be ‘stronger’ than an inanimate one, and a definite argument will be ‘stronger’ than an indefinite one. The more ‘strength’ an argument has, the more likely it is to scramble to the sentence-initial position in the base-generated word order. Judging from the data there are two preferred word orders – SVO (i. e., subject is stronger) and OVS (i. e., object is stronger).

Although it is generally assumed that definiteness and animacy features are uniform across arguments, I suggest to look at them as features imparting different degrees of ‘strength’ depending on whether an argument is subject or object. The different effects animacy and definiteness exhibit across subjects and objects can potentially be explained by the ‘typical’ or ‘expected’ features arguments exhibit in a monotransitive sentence. In a typical transitive sentence the subject would more frequently be expected to be an animate agent. Replacing an animate subject with an inanimate subject in most cases reduces the ‘naturalness’ rating of the SVO word order. Replacing a definite subject with an indefinite one does not have such a detrimental effect.

From the above, one can assume that animacy is generally a ‘stronger’ feature than definiteness, at least in Latvian.

Seeing that subjects are ‘more expected’ to be animate by default, in the Subject(II)+Object(II) construction, OVS is actually preferred, while in a Subject(ID)+Object(ID) SVO and OVS word orders are on a par. It can thus be concluded that the subject animacy plays a crucial role in the word order alternations. If the subject is animate, the typical structure is SOV (with a varying degree of optionality of OVS), whereas, if the subject is inanimate, the OVS construction tends to be more prevalent.

The subject inanimacy is not a word order defining factor, though. Where subject is inanimate and definite much depends on how ‘strong’ the object is. If the object is the ‘strongest’ (animate and definite), OVS is the prevailing structure; if the inanimate and definite subject is paired with the second ‘strongest’ object (animate and indefinite), one obtains the unorthodox SOV as the preferred word order. I term this the ‘collision point’, where object and subject features are of approximately equal ‘strength’ and, thus, one ends up with neither SVO nor OVS. I cannot account for the reason why, instead of the unexpected SOV preference, an equal SVO/OVS preference is not available, given that the arguments are of an approximately equal strength. Inanimate subjects are ‘stronger’ than inanimate objects and thus the remaining two combinations result in a preferred SVO order.

Consequently, if the subject is both inanimate and indefinite, it has completely lost its ability to take the sentence-initial position since any object will be ‘stronger’ than it.

Keeping the above observations in mind, I suggest that Latvian word order variation can be more or less explained on the basis of four assumptions:

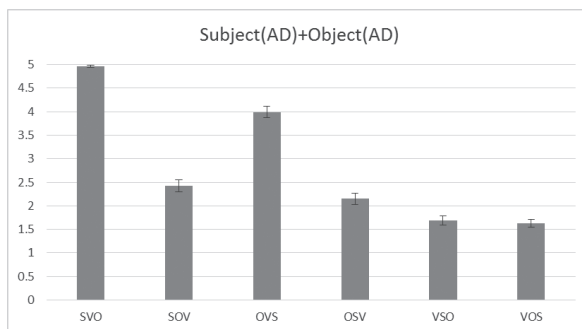
- (A) Subject is animate
- (B) Object is animate
- (C) Subject is definite
- (D) Subject is inanimate and indefinite

If (A) → SVO preferred (there is one exception to this rule – when the subject is animate and indefinite and the object is animate and definite, the object’s ‘strength’ seemingly becomes equal to that of the subject. In this case, both SVO and OVS are equally acceptable). See example (6) with accompanying statistics as an example of this case. Whether the subject is definite or not in this instance does not matter.

(6) (SVO)

Autobusa vadītājs notrieca slaveno aktieri.
 bus.GEN driver.NOM knock-down.PST famous.DEF.ACC actor.ACC
 ‘The bus driver knocked down the famous actor.’

	Mean rating	Std. Deviation	N
SVO	4.96	.190	81
SOV	2.43	1.150	81
OVS	3.99	1.078	81
OSV	2.15	1.074	81
VSO	1.69	.889	81
VOS	1.63	.732	81

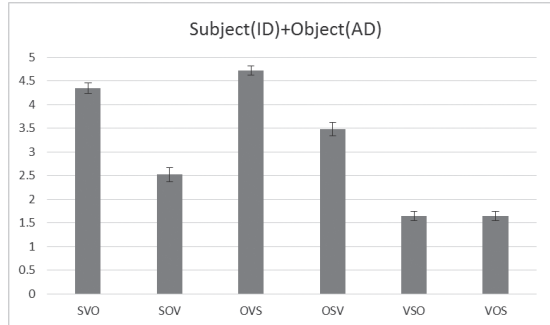
As seen from the data above, participants were unanimous in judging SVO as the most felicitous word order in this context, SVO being significantly different from the closest contender OVS ($p < 0.05$).

If $(B) \wedge \neg(A) \rightarrow$ OVS preferred (except from ‘collision point’, where object animacy and subject definiteness carry a similar ‘strength’ that results in an unorthodox SOV word order preference); also SVO is available at $S(\text{ID}) + O(\text{AD})$. See example (7) with accompanying statistics as an example of this case.

(7) (OVS)

Darbu vadītājam uzkrita liels skapis.
 work.GEN manager.DAT fall-on.PST large.DEF.NOM wardrobe.NOM
 ‘The large wardrobe fell on the managing foreman’

	Mean rating	Std. Deviation	N
SVO	4.40	.931	81
SOV	2.49	1.305	81
OVS	4.70	.798	81
OSV	3.35	1.334	81
VSO	1.65	.854	81
VOS	1.62	.830	81

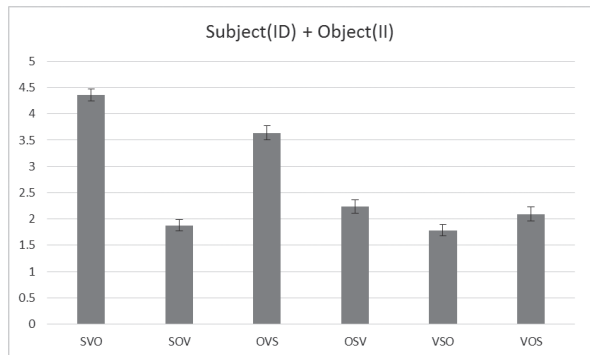
As the data show, in this case OVS is seemingly more preferred than SVO. However, data analysis revealed no significant difference between the mean ratings of how good either word order is ($p=.193$). This means that both word orders can be used in this particular context.

If $(C) \wedge \neg(A) \wedge \neg(B) \rightarrow$ SVO preferred (except when both S and O are ID; in this case SOV and OVS are equally acceptable), see example (8) with accompanying statistics as an example for this case.

(8) (SVO)

Liels skapis uzkrita garam galdam.
 large.DEF.NOM wardrobe.NOM fall-on.PST long.INDF.DAT table.DAT
 ‘The large wardrobe fell on a long table.’

	Mean rating	Std. Deviation	N
SVO	4.41	.972	81
SOV	1.90	.957	81
OVS	3.70	1.145	81
OSV	2.20	1.123	81
VSO	1.78	.949	81
VOS	2.02	1.129	81

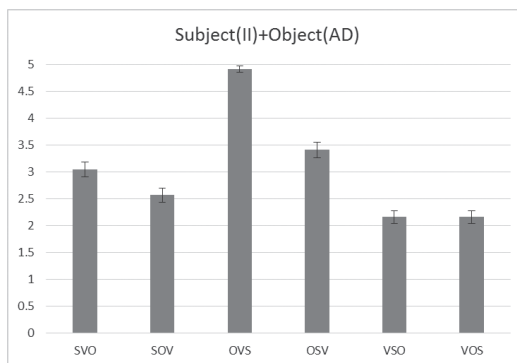
Here, once again, the preference has clearly reverted back to SVO, it being rated as the most felicitous word order in the given context ($p < 0.05$).

If (D) → OVS preferred, see (9) with accompanying statistics as an example for this case.

(9) (OVS)

Kalējam uzkrita milzīgs veseris.
 Blacksmith.DAT fall-on.PST enormous.INDF.NOM sledgehammer.NOM
 ‘An enormous sledgehammer fell on the blacksmith.’

	Mean rating	Std. Deviation	N
SVO	3.05	1.224	81
SOV	2.57	1.214	81
OVS	4.91	.505	81
OSV	3.41	1.330	81
VSO	2.16	1.066	81
VOS	2.16	1.078	81

It is obvious that when the subject is both inanimate and indefinite, it is so ‘weak’, that the SVO, or indeed, any subject-initial word order becomes unaccessible to native speakers. In such contexts it is always the case that object scrambles across to take the sentence initial position. In the particular context, OVS was rated as a significantly more natural word order than all other possible ones ($p < 0.05$).

Note that the rules above can also account for the fact that no givenness effects were found in the data. As in all givenness condition stimuli animate and definite arguments were used, assumption (A) applies and potentially mutes any givenness effects.

To conclude, word order in Latvian seemingly does not follow a hierarchy, but rather an interaction between the ‘strength’ semantic features assign to the arguments. This means that animacy and definiteness should not be treated as individual features; instead they ought to be treated in the context of what type of argument they are assigned to.

6. Limitations

As the stimuli were presented in Google Forms, there was no true randomization of stimuli – each participant saw all the stimuli in the same order. This could give rise to ordering effects. Furthermore, as the stimuli were presented in written text, they lacked prosody, which is an important discourse marker. A clear limitation was also the repeated use of the same arguments or predicates across some contexts and the occasional omission of adjective, marking the definiteness

pragmatically. In future research an improved or revised set of stimuli has to be used, in a different, truly random presentation.

The participant pool might not be entirely representative of the entire Latvian population. The vast majority of the participants indicated that they have a higher education and a staggering 99.36% of the participants indicated that they spoke English at a conversational level or higher. This indicates that the population is skewed as the official data show that only 46% of Latvian population report speaking English well enough to be able to maintain a conversation (European Commission 2012).

Finally, one has to acknowledge the simplicity of the statistical analysis employed in this study. The complexity of the study design meant that in the ideal world the statistical analysis of these data would have to be done according to a 5-way design. Results arising from this analysis would be very problematic to interpret due to many interactions. To make matters worse, the design used in the present study was essentially comparing 22 conditions with only a single item in each condition. This means that in case of a single problematic stimulus, the validity of the whole experiment is undermined. In future research, implementation of a modified or simpler design is highly recommended.

Conclusions

In order to understand whether a category in a marked A-position is discourse-anaphoric, further research or a more in-depth statistical analysis is needed, as across all givenness marking conditions the preferred word order remains the base-generated SVO. Data indicate that discourse anaphoricity does not get marked by A-movement in Latvian. Yet, this result can possibly serve as an indication that animacy is a ‘stronger’ feature than givenness, provided that all stimuli in the givenness condition are subject to assumption (A).

It is safe to conclude that SVO is indeed the base-generated word order of Latvian. Across all conditions exactly SVO was the most frequently preferred word order. Definiteness and animacy have an effect on the word order in a minimal configuration, however, their relative ‘strengths’ are different with animacy globally being a ‘stronger’ feature than definiteness. Their strength also differs depending on which argument they are associated with. Further research is needed in order to develop a full model of the discourse-related Latvian word order alternations according to the argument properties.

It has to be acknowledged that Latvian is a much understudied language and that the syntactic phenomena in Latvian and Baltic languages in general are largely undiscovered territory. This work has presented a preliminary insight in what features regulate the word order variation in Latvian. As the experimental design could be improved in many ways, global conclusions are better to be avoided at this stage. However, if these predictions of the word order variation in Latvian hold true, future research could culminate in an extraordinary model for Latvian word order variation.

Abbreviations

ACC	accusative
AD	animate and definite
AI	animate and indefinite
DAT	dative
DEF	definite
GEN	genitive
ID	inanimate and definite
II	inanimate and indefinite
INDF	indefinite
NOM	nominative
O	object
PRS	present
PST	past
S	subject

References

1. Arkadiev, Peter, Holvoet, Axel and Wiemer, Björn. (to appear). Introduction. *Baltic Linguistics: State of the Art. Contemporary Approaches to Baltic Linguistics* (Trends in Linguistics Studies and monographs). Arkadiev, Peter, Holvoet, Axel and Wiemer, Björn (Eds.). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.
2. Comrie, Bernard. 1981. Balto-slavonic languages. Comrie, B. *The languages of the Soviet Union*, 144-154. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Dryer, Matthew. S. 2013. Order of Subject, Object and Verb. *The World Atlas of Language Structures Online*. Dryer, Matthew S., Haspelmath, Martin (Eds.) Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Available: <http://wals.info/chapter/81> [Accessed on 28.08.2014]
4. European Commission, 2012. *Special Eurobarometer 386: Europeans and Their Languages*. Conducted by TNS Opinion & Social. Available: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_386_en.pdf [Accessed on 22.08.2014]
5. Lokmane, Ilze. 2010. Vārdu secības funkcijas latviešu valodā. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rīga: Latvijas Universitāte, 59–68. Available: http://www.hzf.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/hzf/petnieciba/7_Ilze_Lokmane_raksts.pdf [Accessed on 28.08.2014]
6. Mathiassen, Terje. 1997. *A short grammar of Latvian*. Columbus, Ohio: Slavica.
7. Nau, Nicole. 1998. *Latvian. Languages of the world*. München: Lincom Europa.
8. Neeleman, Ad, Van de Koot, Hans. (to appear). Word Order and Information Structure. *Oxford Handbook of Information Structure*. Féry, Caroline, Ishihara, Shinichiro (Eds.). Oxford: Oxford University Press.
9. Neeleman, Ad, Van de Koot, Hans. 2008. Dutch Scrambling and the Nature of Discourse Templates. *The Journal of Comparative Germanic Linguistics* 11(2), 137–189.

10. Saulīte, Baiba. 2009. Teikuma informatīvās struktūras formālie rādītāji latviešu valodā *Latvijas Universitātes Raksti. Valodniecība. Latvistika un Somugristika*. 746. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 87–93.
11. Titov, Elena. 2012. *Information Structure of Argument Order Alternations*. PhD Dissertation. University College London.
12. Valkovska, Baiba, Lokmane, Ilze. 2013. Vienkārša teikuma komunikatīvā struktūra. *Latviešu valodas gramatika* Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 795–796.

Kopsavilkums

Latviešu valoda ir labi zināma kā valoda, kurā vārdu secība ir samērā brīva. Lai arī pamata vārdu secība latviešu valodā parasti ir *Subjekts-Verbs-Objekts* (SVO), ir iespējams veidot gramatiski pareizus transitīvus teikumus, kuros teikuma locekļu secība var būt kāda no sešām iespējamām (SVO, SOV, OVS, OSV, VSO, VOS). Šis pētījums ir mēģinājums gūt apstiprinājumu hipotēzei, ka latviešu valodā vārdu pamatsecība patiesi ir SVO, kā arī noteikt, vai ir kādas diskursa īpatnības, kuru dēļ varētu rasties vārdu secības variācija un tiktu izmantota cita vārdu secība. Šajā pētījumā veikta latviešu dzimtās valodas lietotāju aptauja, kuras dalībnieki vērtējuši visu iespējamo vārdu secības variāciju dabiskumu dažādos diskursa kontekstos. Noslēgumā sniegts arī latviešu valodas vārdu secību regulējošo faktoru modelis.

Ja un jā, ne un nē funkcijas ***The functions of ja ‘if’ and jā ‘yes’,*** ***ne ‘not’ and nē ‘no’***

Evelīna Zilgalve

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *evelina_zilgalve@inbox.lv*

Rakstā aplūkots opozīciju aspektā interesants un latviešu valodniecībā maz aplūkots jautājums: analizētas *jā* un *nē*, *ne* un *nē*, *ja* un *ne* atšķirīgās un kopīgās funkcijas. Apgalvojuma partikula *jā* un nolieguma partikula *nē* bieži lietotas vienādās diskursa iezīmētāju funkcijās. Konstatētas četras *jā* un *nē* kopīgās funkcijas: apgalvojums, konkretizējums, vispārinājums un predikatīvā kodola aizstāšana.

Ne un *nē* ir saistīti ar noliegumu, un *nē* bieži sastopams no valodas normas viedokļa nevēlamā lietojumā *ne* vietā, aizstājot iepriekš nosaukta izteicēja nolieguma formu. Tas skaidrojams ar polaritāti – *nē* tiek pretstatīts visai iepriekš nosauktajai situācijai, piem., *Ja tas otrs to ievēros, saskatīs, saklausīs, sapratīs – tad jūtas ir abpusējas. Ja nē – tad šis cilvēks nav uz viena viņa ar jums, kur nē aizstāj visu iepriekšējo izteikumu. Savukārt savienojums vai nē aiz darbības vārda apgalvojuma formā lietots kā disjunktija pēc analogijas ar *jā* vai *nē*, piem., *Ar laiku bērns apzinās, vai vecāki viņu mīl vai nē, vai viņš ir saviem vecākiem vajadzīgs, nozīmīgs. Tātad ir jāizvēlas starp divām iespējām a vai b.**

Vārdi *ja* un *ne* tiek lietoti jautājumos, kad teksta autors vēlas sagaidīt adresāta piekrišanu. Šādos gadījumos *ja* un *ne* lietoti kā runātāja maiņas beigu diskursa iezīmētāji. Šādā lietojumā *ja* uzskatāms par partikulu tāpat kā *ne*.

Kopumā konstatētas septiņas funkcijas, katrā no tām sastopami vismaz divi no vārdiem *ja*, *jā*, *ne* un *nē*.

Atslēgvārdi: diskursa iezīmētāji, apgalvojums, noliegums, polaritāte, disjunktija, runātāja maiņa.

Ievads

Rakstā aplūkota latviešu valodniecībā līdz šim maz pēģināta tēma – vārdu *ja* un *jā*, *ne* un *nē* semantiskā un funkcionālā saistība un diskursa iezīmētāju funkcijas. Šis ir interesants jautājums semantisko opozīciju aspektā, jo liek pārskatīt gan *jā* un *nē*, gan *ne* un *nē*, gan *ja* un *ne* atšķirīgās un kopīgās funkcijas.

Latviešu valodā *jā* ir apgalvojuma partikula. To lieto, lai apstiprinātu jautājumā izteikto pieņēmumu (SV), piem.:

– *Vai tu nāksi vakariņās?*

– *Jā, tūdaļ.*

Vārds *nē* ir nolieguma partikula, kuru lieto, lai noliegtu iepriekš izteikto pieņēmumu (SV):

– *Vai Jānis ir atbraucis?*

– *Nē, viņš vēl ir ceļā.*

Vārds *ne* ir nolieguma partikula, kuru lieto, lai noliegtu kādu vārdu vai izteikumu (SV), piem.:

Jānis ne mirkli negribēja palikt viens.

Baiba Valkovska un Ilze Lokmane norādījušas, ka gan *ne*, gan partikulu savienojums *vai ne* nereti tiek lietots stāstījuma teikuma beigās, ja runātājs vēlas pārliecināties par savu domu pareizumu un gaida adresāta apstiprinājumu, piem.: *Dzīve taču ir skaista, vai ne? Labi deg, ne?* (K) Līdzīga funkcija ir partikulai *ja* vispārējā jautājuma izteikuma beigās, piem.: *Ak, tad mēnesi sagribēji, ja? Tu sevi māni, ja?* (K) (Valkovska, Lokmane 2013, 779). Kā redzams, šādā funkcijā *ja* tiek arī dēvēts par partikulu, jo tas lietots līdzīgi kā *ne* vai *vai ne*. Pēc autore domām, šādā novietojumā *ja* uzskatāms par partikulu, kas lietota diskursa iezīmētāja funkcijā. *Ja* un *ne* diskursa iezīmētāju funkcija plašāk analizēta raksta 4. nodaļā.

Raksta mērķis ir noteikt *ja*, *jā*, *ne* un *nē* funkcijas un to funkciju savstarpējo saistību.

Lai sasniegtu raksta mērķi, tiek īstenoti vairāki uzdevumi:

- 1) aplūkots *ja*, *jā*, *ne* un *nē* skaidrojums vārdnīcā, lai konstatētu atšķirīgo un kopīgo šo vārdu semantikā;
- 2) analizēti *Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa* (turpmāk tekstā K), kā arī interneta (*tvnet.lv*, *twitter.com*, *valmieraszinas.lv*) piemēri ar partikulām *ja*, *jā*, *ne* un *nē*, lai noskaidrotu to funkcijas.

Nikole Naua (*Nicole Nau*) un Norberts Ostrovskis (*Norbert Ostrowski*) snieguši šādu partikulu raksturojumu: „partikulu nozīmi noteikt ir daudz grūtāk nekā apstākļa vārdu nozīmi, un tā bieži ir atkarīga no to pozīcijas un lingvistiskā konteksta” (Nau, Ostrowski 2010, 9). Valodnieks Brūss Freizers (*Bruce Fraser*) savukārt līdzīgi raksturojis diskursa iezīmētājus kā „pragmatisku leksisku vienību klasi, kas norāda saistību starp segmentu, kuru tie ievada, S2, un iepriekšējo segmentu, S1. Tiem ir pamatnozīme, kas ir procesuāla, nevis konceptuāla, un par to konkrēto interpretāciju ‘vienošanas’ kontekstā – lingvistiskajā un konceptuālajā” (Fraser 1999, 950). Arī Debora Šifrīna (*Deborah Schiffrin*) minējusi, ka „diskursa iezīmētājiem ir pamatfunkcijas, taču to lietojums diskursa iezīmētāju funkcijā ir daudzfunkcionāls” (Schiffrin 2003, 58). Tātad būtiska diskursa iezīmētāju pazīme – tiem ir pamatnozīme, taču konkrētā nozīme ir atkarīga no valodiskā un situatīvā konteksta (konsituācijas), kā arī novietojuma. Tas iezīmēts arī N. Nauas un N. Ostrovskas sniegtajā partikulu raksturojumā. Vārdi, kas palīdz strukturēt diskursu, valodnieciskajā literatūrā tiek dēvēti dažādi – pragmatiskie iezīmētāji (*pragmatic markers*) (Fraser 2006), konektīvi (*connectives*) (Nau, Ostrowski 2010), diskursa iezīmētāji (*discourse markers*) (Schiffrin 2003), diskursa partikulas (*discourse particles*) (Goddard 1998) u. c. Raksta autore uzskata, ka *ja*, *jā*, *ne* un *nē* pieder pie partikulu vārdsķiras un nereti tiek lietotas diskursa iezīmētāju funkcijā. Autore lieto terminu diskursa iezīmētāji, apzīmējot šos vārdus kopumā neatkarīgi no to piederības pie vārdsķirām vai sintaktiskajām funkcijām.

1. Vārdu *ja* un *jā*, *ne* un *nē* pamatnozīme

Vispirms aplūkosim vārdu *ja* un *jā* skaidrojumu „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” (turpmāk tekstā LLVV) vietnē *tezaur.lv*, lai konstatētu, kāda ir to semantiskā saistība.¹ Šķirkļi sastatīti tabulā, lai ērtāk būtu pārskatāmas vārdnīcā sniegtās nozīmes. Autore izmantojusi LLVV, jo tajā minēts visvairāk nozīmju un piemēru.

<i>ja</i> pakārtojuma saiklis	<i>jā</i> part.
<p>1. Saista salikta teikuma komponentu ar palīgteikumu, norādot uz nosacījuma attieksmi starp tiem.</p> <p>„Es palīdzēšu arī taviem draugiem, ja tu man uzticēsies.” Birze 3, 42.</p> <p>Ja eglēm ļauj pāraugt, no serdes sāk trunēt .. Upīts 4, 159.</p> <p>// Saista salikta teikuma komponentu ar palīgteikumu, norādot uz nosacījuma attieksmi starp tiem, kā arī uz laika jēdzienisko attieksmi starp tiem.</p> <p>Šo purva galu varēja nosusināt vienīgi tad, ja upurētu veco Raudupes dzirnavu dambi .. Lācis 12, 374.</p> <p>2. Saista salikta teikuma komponentu ar palīgteikumu, norādot uz subjekta attieksmi starp tiem, kā arī uz nosacījuma jēdzienisko attieksmi starp tiem.</p> <p>Cik labi, ja cilvēks cauri gadu desmitiem spēj saglabāt možumu un veselīgu humoru! Rīgas B 58, 57, 4.</p> <p>3. Saista salikta teikuma komponentu ar palīgteikumu, norādot uz objekta attieksmi starp tiem, kā arī uz nosacījuma jēdzienisko attieksmi starp tiem.</p> <p>Es neņemu ļaunā, ja ikviens palīdz ar padomu pēc savām spējām un saprašanas. Va-nags 8, 112.</p>	<p>1. Lieto, lai apstiprinātu jautājumā izteikto pieņēmumu.</p> <p>„Vai jūs esat no Rīgas?” – „Jā, no Rīgas.” Skujiņš 5, 66.</p> <p>„Vai tev ir drusku laika?” viņš jautāja. „Jā,” Mirdza atbildēja. Sakse 7, 133.</p> <p>„Ieva ļoti jauka...” – „Jā,” Jorens piekrīt. Zigmonte 2, 40.</p> <p>„Cik stipri smaržo šīs puķes.” – „Jā, smaržo...” Brodele 17, 92.</p> <p>Ira apmierināta klausās. Jā, tā ir īsta pasaka .. Zigmonte 2, 53.</p> <p>Jā, te kalnos bija sava dzīve, savas paražas, sava morāle. Birznieks-Upītis 6, 208.</p> <p>// Lieto, lai reizē ar jautājumu apstiprinātu iespējamo atbildi.</p> <p>„Te jūs dzīvojat, bet otrā pusē Kaspertēvs, jā?” Ieva jautā. „Un Kasparmāte,” zēns precizē. Zigmonte 2, 187.</p> <p>„Nu viss pagalam, Birkenbaum? Jā?” – „Laikam,” puisis atbildēja. Blaumanis III, 27.</p> <p>// Lieto, lai atsauktos (kādam).</p> <p>„Joren,” Ieva pasauc. – „Jā?” – „Nekas. Es tikai gribēju paskatīties uz tevi.” Zigmonte 2, 261.</p>

¹ Šeit un turpmāk saglabāts vārdnīcā lietotais atsauču noformējums, lietoti vārdnīcā atrodamie piemēri un saīsinājumi.

<i>ja</i> pakārtojuma saiklis	<i>jā</i> part.
<p>4. Saista salikta teikuma komponentu ar palīgteikumu, kas konkretizē šajā teikuma komponentā minēto vietniekvārdu, un vienlaikus norāda uz atributīvo attieksmi starp tiem, kā arī uz nosacījuma jēdzienisko attieksmi starp tiem.</p> <p>Tā viņš arvien izdomāja visus darbus, arī tādām gadījumam, ja diena būs lietaina. Birze 4, 86.</p> <p>5. Savienojumā „ja arī”: saista salikta teikuma komponentu ar palīgteikumu, norādot uz pieļāvuma attieksmi starp tiem un pastiprinot nojēgumu par šo attieksmi.</p> <p>Bet, ja arī barons būtu bijis gatavs piedot, – viņš [Andriksons] tak nevarēja iet lūgties! Blaumanis II, 318.</p> <p>6. Saista patstāvīgu teikumu ar iepriekšējo kontekstu.</p> <p>Ā, šis Zaļga! Ja tas viņam nebūtu uzmācies! Blaumanis III, 20.</p> <p>„Tad jau tu esi no mūsu gājuma, kauls no mūsu kaula. Ja tik nesamaitās tevi tajā kungu maizē...” Lācis 12, 74.</p>	<p>2. lielv. nozīmē. Pozitīva atbilde (piem., uz kādu priekšlikumu). Pozitīva atbilde uz bildinājumu.</p> <p>„Zini, ja tā lieta, par kuru tu vienmēr sapņo un stāsti, iznāktu tāda, tad es teiktu – jā.” Zigmonte 2, 282.</p> <p>„Jūsu mamma bija tik laipna un apsolīja man, ka jūs abas mani nākamā svētdienā apmeklēsiet,” Akmentiņš runāja. „Nesakiet nu jūs „nē”, kad viņa jau laipni „jā” sacījusi.” Blaumanis II, 252.</p> <p>„Skaties, kas par jaukumu visapkārt, un šitādā laikā tu par precēšanos vari domāt!” .. – „Mīļo Lienīt, saki nu „jā”. Saki nu „jā”.” Blaumanis 6, 258.</p>

1. tabula

Kā redzams, vārds *ja* vārdnīcā tiek uzskatīts tikai par saikli, kuram ar *jā* funkcionālas saistības nav, partikulas *ja* lietojums jautājumos netiek pieminēts. Lai gan vārda *ja* saikļa lietojums rakstā analizēts netiek, autore sniegusi ieskatu šķirkļī dotajās *ja* nozīmēs, lai parādītu, ka būtisks un plaši izplatīts *ja* lietojums jautājumos vārdnīcā vispār nav fiksēts (par to plašāk sk. 4. nodaļā).

Aplūkosim *ne* un *nē* skaidrojumu LLVV. Arī *ne* un *nē* šķirkļi sastatīti tabulā, lai to skaidrojums būtu pārskatāmāks.

<i>ne</i> ² part; niansējāmā vārda priekšā	<i>nē</i> part.
<p>1. Lieto, lai noliegtu vārdu vai izteikumu. Ne visi rūpējās tikai par savām interesēm. Dripe 2, 96. Kārlēnu nevarēja vairs ne pazīt: tukls, brūns iededzis .. Birznieks-Upītis 1, 39. // Lieto iepriekš minēta verba noliegtās formas vietā. „Bez maizes cilvēks var dzīvot, bet bez ūdens ne,” Māls atbubināja. Kalndruva 5, 97. „Vai mēs brauksim?” Ira pienākusi jautā. „Laikam ne,” māte domīgi atbild. Zigmonte 2, 268.</p> <p>2. Savienojumā „vai ne”: lieto, lai piešķirtu jautājumam apstiprinājuma nokrāsu. „Jūs no Cirka skolas, vai ne?” – „Jā,” atbildu. Bels 1, 126. „Tu strādāsi, vai ne?” viņa jautāja. Janelis pamāja .. Birze 5, 211.</p>	<p>1. Lieto, lai noliegtu iepriekš izteikto pieņēmumu. Ja viss sils izdegstu! .. Nē, nē, to Andriksons nebij gribējis. Blaumanis II, 321. Atskan telefona zvans. Tai vajag būt viņai! Nē, nav. Bērce 5, 91. // Lieto, lai apstiprinātu ar noliegumu izteiktā jautājuma saturu. „Tu esi klāt!” viņa sacīja. – „Jā, esmu klāt.” – „Nenomaldījies?” – „Nē, nenomaldījos.” Bels 1, 96. „Avīzi neatvedi?” – „Nē!” es iesaucos. „Avīzes mums nav.” Saulītis 13, 76. Reiz vakarā pie manis ienāca kāda sieva un jautāja, vai es neesot redzējis Juhanesu. „Nē,” es atbildēju. „Šodien viņš jūrā.” Skujiņš 5, 65.</p> <p>2. Lieto, lai precizētu un pastiprinātu kādu pieņēmumu, piešķirot izteikuma saturam apstiprinājuma nokrāsu. Ieva reizēm palūkojās – zēns soļoja, rokas šūpodams, šaurajā sejā apņēmīga izteiksme. Nē, Aivars atradīs sev vietu dzīvē .. Zigmonte 2, 152. .. [sportiste] tomēr ieņēma trešo vietu. Un treneris bija sajūsmināts. Nē, braša meitene! Zv 58, 18, 12.</p> <p>3. lietv. nozīmē. Noliedzoša atbilde, piem., uz kādu priekšlikumu. Noliedzoša atbilde uz bīdinājumu. Kā tu, cilvēks, atsacīsi? .. Un vispārīgi – Selde riņš nespēj pasacīt nē, kad viņu lūdz. Kalndruva 5, 152. Kristaps gribēja apprecēties... Bet te nu Līvija pateica – nē. Zigmonte 2, 201. // Noliegums. „Mans nē arvienu smagāks ir.” Varbūt patiesi viņai [dzejniecei] spēcīgākie dzejoļi dzimst no nolieguma, nevis no labestības... Lit M 73, 50, 5.</p> <p>4. nevēl. Lieto iepriekš minēta verba noliegtās formas vietā. Ne [2]. Vienam ieteicams sauļoties, otrs turpretī nedrīkst; viens var peldēties, cits nē. Zv 52, 11, 7.</p>

2. tabula

Interesanti, ka vārdu *ne* tāpat kā *ja* mēdz lietot arī saikļa funkcijā, saiklis *ne* un partikula *ne* ir gramatiskie homonīmi, sal.:

Ne viens, ne otrs nebija ieradies (*ne – ne –* vienojuma saiklis).

Par to viņš negribēja ne dzirdēt (*ne –* partikula).

Vārdnīcā saiklim *ne* ir atsevišķs šķirklis, tāpēc, atšķirībā no *ja*, autore to nav sniegusi. Saikļa nozīmē lietotajiem *ja* un *ne* nav funkcionālas saistības, un tie šajā rakstā aplūkoti netiek.

Pēc LLVV sniegtā *ja, jā, ne un nē* skaidrojuma var secināt, ka *ne* un *nē* kopīgā funkcija ir nolieguma izteikšana, savukārt *jā* un *nē* – apstiprinājuma izteikšana. Pēc sniegtā skaidrojuma *ja* ar pārējiem vārdiem semantiskas un funkcionālas saistības nav, tomēr savāktie valodas piemēri liecina par pretējo.

Balstoties uz *ja, jā, ne un nē* nozīmes, kā arī lietojuma ekscerpētajos piemēros, autore šos vārdus apskatījusi pāros: 2. nodaļā aplūkotas *jā* un *nē*, 3. nodaļā – *ne* un *nē* un 4. nodaļā – *ja* un *ne* atšķirīgās un kopīgās funkcijas.

2. *Jā* un *nē* kopīgās funkcijas

Jau pēc vārdnīcā sniegtā skaidrojuma un piemēriem redzams, ka *jā* un *nē* ne vienmēr lietojami pretējās nozīmēs – nereti to funkcijas pārklājas. Tā kā iepriekš aplūkots *jā* un *nē* skaidrojums salīdzinājumā ar *ja* un *ne*, aplūkosim tieši kopīgās *jā* un *nē* funkcijas. Tās sastatītas tabulā.

<i>nē</i> part.	<i>jā</i> part.
<p>// Lieto, lai apstiprinātu ar noliegumu izteiktā jautājuma saturu.</p> <p>„Tu esi klāt!” viņa sacīja. – „Jā, esmu klāt.” – „Nenomaldījies?” – „Nē, nenomaldījos.” Bels 1, 96.</p> <p>„Avīzi neatvedi?” – „Nē!” es iesaucos. „Avīzes mums nav.” Saulītis 13, 76.</p> <p>2. Lieto, lai precizētu un pastiprinātu kādu pieņēmumu, piešķirot izteikuma saturam apstiprinājuma nokrāsu.</p> <p>Ieva reizēm palūkojās – zēns soļoja, rokas šūpodams, šaurajā sejā apņēmīga izteiksme. Nē, Aivars atradīs sev vietu dzīvē .. Zigmonte 2, 152.</p> <p>.. [sportiste] tomēr ieņēma trešo vietu. Un treneris bija sajūsmināts. Nē, braša meitene! Zv 58, 18, 12.</p>	<p>1. Lieto, lai apstiprinātu jautājumā izteikto pieņēmumu.</p> <p>„Vai jūs esat no Rīgas?” – „Jā, no Rīgas.” Skujiņš 5, 66.</p> <p>„Vai tev ir drusku laika?” viņš jautāja. „Jā,” Mirdza atbildēja. Sakse 7, 133.</p> <p>Ira apmierināta klausās. Jā, tā ir īsta pasaka .. Zigmonte 2, 53.</p>

3. tabula

Vārdus *jā* un *nē* mēdz lietot, lai izteiktu apstiprinājumu, taču tā nav vienīgā šo vārdu kopīgā funkcija. *Jā* un *nē* bieži tiek lietoti diskursa iezīmētāju funkcijā. Raksta autore jau iepriekš pievērsusies dažām *jā* un *nē* kā diskursa iezīmētāju

kopīgajām funkcijām un konstatējusi trīs funkcijas – konkretizējums, vispārinājums un predikatīvā kodola aizstāšana. Konkretizējuma un vispārinājuma funkcijas šajā rakstā apskatītas minimāli, par tām autore rakstījusi jau iepriekš (sk. Zilgalve 2012, 315–322; Zilgalve 2013, 123–131), savukārt predikatīvā kodola aizstāšanas funkcija aplūkota plašāk, jo ir interesanta *jā* un *nē*, *ne* un *nē* kopīgo funkciju aspektā.

2.1. Konkretizējums

Jā un *nē* nereti lietoti pēc vispārīga jēdziena, uzskaitījuma, konkretizējuma sākumā (piemēros pasvītrots vispārīgais jēdziens un tā paskaidrojums sniegts treknrakstā):

- (1) *Pārsteidzoši, ka mūsdienās ar lamāšanos vairs nesastopamies vienīgi vārtu rūmēs, celtniecības objektos, pie dzērienu veikala u. tml. Tā sen vairs nav „gruzčiku”, bomžu un dzērāju ikdienas valoda. Jā, tieši valoda, jo atsevišķa kategorija cilvēku rupjus vārdus nelieto, lai kādu aizskartu, – viņi nelamājas, viņi vienkārši tā sarunājas.* (K)
- (2) *Kristīne @onlyy_kikaaa: Dodos gulēt. Nē, pareizāk sakot – Mūzika, domas, sega.* (twitter.com)

Vispirms tekstā tiek sniegta kāda vispārīga informācija, kam seko precizējums, tiek sniegta sīkāka informācija par iepriekš nosaukto. (1) piemērā lamuvārdi nosaukti vispārīgi par „gruzčiku”, *bomžu un dzērāju ikdienas valodu*, savukārt pēc tam precizēts, kāpēc tā darīts, tiek pateikts, ka tā nav lamāšanās, bet vienkārša sarunāšanās. (2) piemērā tiek nosaukta darbība *dodos gulēt*, bet aiz *pareizāk sakot* – precizēts, kas ar to patiesībā domāts.

2.2. Vispārinājums

Pretēji konkretizējumam vispārinājumā *jā* un *nē* lietoti, pirms tiek nosaukts kāds vispārināts jēdziens aiz uzskaitījuma, plašāka raksturojuma (piemēros pasvītrots paskaidrojums un vispārīgais jēdziens sniegts treknrakstā):

- (3) *Tā visa ir laimīga sagādīšanās, ka tā grāmata iznāca. Tur bija viena neparasta amerikāniete, kas Ulisu izdeva, bija neparasti draugi un paziņas, kas deva dažādu vielu. Jā, pieredze, sava un citu pieredze, ja ir, tad var iet literatūras klajā.* (K)
- (4) *.. šodien subjektīvi mani patiešām neiespaidoja nedz Milberga kunga absolūtisms, nedz Inkēna kunga lietotā klibās govīs alegorija, nedz arī klusējošo deputātu it kā neizteiktais jeb tādā veidā izteiktais arguments. Nē, tas viss mani neiespaidoja!* (K)

Šajos piemēros atšķirībā no konkretizējuma vispirms tiek nosaukts konkrētais un pēc tam vispārināts, nosaukts kāds virsjēdziens, kopējs nosaukums iepriekšējam uzskaitījumam vai raksturojumam. (3) piemērā nosaukti elementi – *neparasta amerikāniete, neparasti draugi un paziņas* –, pēc kuriem nosaukts virsjēdziens *pieredze*. (4) piemērā savukārt minēts deputātu nosauktais – *absolūtisms, klibās govīs alegorija un neizteiktais jeb izteiktais arguments* –, kas pēcāk apkopots ar

vārdu savienojumu *tas viss* (par šīm funkcijām plašāk sk. Zilgalve 2012, 315–322; Zilgalve 2013, 123–131).

2.3. Predikatīvā kodola aizstāšana

Jā un *nē* nereti lietoti, lai aizstātu iepriekš nosaukto izteicēju, piem.:

- (5) *Vai mīlestību var iemācīties? Es teiktu, ka jā.* (tvnet.lv)
 (6) *Kādam bija pārsteigums, kādam droši vien nē.* (valmieraszinas.lv)

(5) piemērā ar *jā* aizstāts iepriekš nosauktais izteicējs *var iemācīties*, savukārt (6) piemērā ar *nē* – (*ne*)*bija*. Kā jau pēc vārdnīcas šķirkļiem konstatēts, *ne* un *nē* ir saistīti ar noliegumu, tā ir kopīga nozīmes daļa. Viena no *ne* funkcijām ir iepriekš nosaukta darbības vārda noliegtās formas aizstāšana. Šādi mēdz lietot arī *nē*, tomēr tas, kā redzams iepriekš aplūkotajā *ne* šķirklī LLVV (sk. 2. tabulu), uzskatīts par nevēlamu lietojumu. Arī Vilma Kalme norāda, ka „ar partikulu *ne* mēdz aizstāt darbības vārdu, kurš teikumā ir izteicējs” (Kalme 2001, 62; sk. arī Breņķe 2013, 677). Tātad (6) piemērā *nē* lietojums tiek uzskatīts par nepareizu, jo tādā funkcijā būtu jālieto *ne*: „Dažkārt literārajā valodā partikulas *ne* vietā sastop partikulu *nē*. *Dārzā neziedēja ābeles, arī ķirši nē*. Šāda partikulas *nē* lietošana nav atzīstama par literārās valodas normu.” (Ahero et al. 1959, 795)

Lai gan *jā* un *nē* pamatnozīmes ir pretējas, tie bieži lietoti vienādās diskursa iezīmētāju funkcijās. Autore konstatējusi trīs – konkretizējums, vispārinājums un predikatīvā kodola aizstāšana. Pēdējā *nē* lietojums uzskatāms par kļūdainu no valodas normas viedokļa, un tā vietā būtu lietojams *ne*.

Turpmākajā nodaļā apskatīti piemēri, kuros predikatīvā kodola aizstāšanas funkcijā sastopams gan *ne*, gan *nē*, un pamatots, kādēļ, pēc autores domām, vairākos gadījumos būtu pieļaujami abi varianti.

3. *Ne* un *nē* kopīgās funkcijas

Vārdi *ne* un *nē* ir saistīti ar nolieguma izteikšanu, un *nē* ļoti bieži sastopams no valodas normas viedokļa nevēlamā lietojumā *ne* vietā. Autore gan uzskata, ka bieži šādos gadījumos ir pieļaujams gan *ne*, gan *nē* lietojums. Ja vispirms nosaukts vispārējais jautājums, nākamajā izteikumā izteicēja nolieguma formas vietā var būt gan *ne* kā noliegtā darbības vārda piedēklis, gan *nē* kā atbilde uz iepriekš nosaukto vispārējo jautājumu:

- (7) *Haris @akmens: @IngaSnore Jūsu teksts būtu PRECĪZI adresējams Viņķele-Kārļu-Karlīņu epizodei. Vai toreiz klupāt virsū Viņķelei un Ķīlim? Varu derēt, ka ne.* (twitter.com)
 (8) *Dāvis Circenis @Auzu_Davis: Vai esi kaut kad piedzīvojis kaut ko jautrāku par sēdēšanu mājās brīvdienās? Es arī nē. :) (twitter.com)*
 (9) *Vai komisijas vārdā ir kas piebilstams? Ja ne, lūdzu deputātus balsot par 13. – deputātes Šleseres priekšlikumu.* (K)
 (10) *Patverums Drosa Maja @PatverumsDM: Vai Tu zini kā jauniešus izglītēt par #cilvēktirdzniecība? Ja nē, tad piedalies seminārā! (twitter.com)*

Pēc raksta autore domām, apskatītajos piemēros *ne* vai *nē* lietojums atkarīgs no interpretācijas: var lietot *nē* kā atbildi uz vispārējo jautājumu, kā tas darīts (8) un (10) piemērā, vai *ne* kā noliegtā darbības vārda aizstājēju, proti, (7) piemērā – *Vāru derēt, ka neklupāt*, bet (9) – *Ja nav, lūdzu* ..

Ne bieži lietots kopā ar kādu citu vārdu, piem., ar *ja*, vai. Ar *ja ne* tiek veidots nosacījuma teikums, kur pirmajā teikuma daļā gramatiskais centrs ir izlaists, t. i., darbības vārds netiek nosaukts atkārtoti nolieguma formā:

- (11) *Ja cilvēks maina darbavietu, slēdzot jaunu līgumu, viņš interesējas, vai darba devējs piedāvā PPF: ja ne, atliek noslēgt individuālo līgumu un iemaksāt pašam.* (K)
 (12) *Nemuldi! Skaiti vēlreiz! Ja ne – dabūsi pa purnu!* (K)

Vārds *ne* (11) piemērā aizstāj iepriekš nosaukto izteicēju (*ne*)piedāvā, savukārt (12) piemērā atbilstoši darbības vārda nākotnes formai teikuma otrajā daļā *dabūsi* – (*ne*)skaitīsi.

Arī savienojums *ja nē* nereti lietots pēc nosacījuma teikuma. Šādos gadījumos var uzskatīt, ka noliegts nav tikai izteicējs, bet gan visā nosacījuma teikumā vai tā daļā (vai daļās) minētā situācija:

- (13) *Ja kārtīs redzu, ka šim pārim ir nākotne, es rīkojos, ja nē, esmu skarba un atsaku.* (K)
 (14) *Ja tas otrs to ievēros, saskatīs, saklausīs, sapratīs – tad jūtas ir abpusējas. Ja nē – tad šis cilvēks nav uz viena viļņa ar jums.* (K)
 (15) *Ja projekts būs izdevīgs, „Latvenergo” lems par investīcijām tā īstenošanā, ja nē – piedodiet kolēģi un kaimiņi, bet Latvija tādā projektā nepiedalīsies!* (K)

Šajos piemēros līdz vārdu savienojumam *ja nē* ir vairāki izteicēji, turklāt *nē* attiecas nevis uz pēdējo, bet gan uz pirmo nosaukto izteicēju. Pārveidosim (13), (14) un (15) piemēru, *nē* vietā ievietojot atbilstošo izteicēju:

- (13a) *Ja kārtīs redzu, ka šim pārim ir nākotne, es rīkojos, ja neredzu, esmu skarba un atsaku.*
 (14a) *Ja tas otrs to ievēros, saskatīs, saklausīs, sapratīs – tad jūtas ir abpusējas. Ja neievēros, nesaskatīs, nesaklausīs, nesapratīs – tad šis cilvēks nav uz viena viļņa ar jums.*
 (15a) *Ja projekts būs izdevīgs, „Latvenergo” lems par investīcijām tā īstenošanā, ja nebūs izdevīgs – piedodiet kolēģi un kaimiņi, bet Latvija tādā projektā nepiedalīsies!*

Kā redzams, *nē* attiecas uz pirmo nosacījuma teikumā nosaukto izteicēju, pēc kura var sekot pat vairāki citi izteicēji. Pēc autore domām, arī šādos gadījumos iespējamas divas interpretācijas. Var uzskatīt, ka *nē* aizstāj aiz pirmā nosacījuma saikļa *ja* nosaukto izteicēju (vai izteicējus), tātad iederīgāks no valodas normas viedokļa būtu *ne*. Otrajā interpretācijā *nē* lietots kā vairākās teikuma daļās vai veselā teikumā raksturotās situācijas noliegums, proti, šeit būtiska saistība ar polaritāti – semantisku kategoriju, ko veido apgalvojuma un nolieguma pretstats (Skujiņa 2007, 303). Tātad nosacījuma teikumā paustā situācija uztverama kā

viens apgalvojums, kuram pretstatīts *ja nē* kā visas iepriekš nosauktās situācijas noliegums.

Kā iepriekš minēts, pamatfunkcijā *jā* un *nē* tiek pretstatīti kā apgalvojuma un nolieguma partikulas. Bieži starp tiem lietots saiklis *vai*, lai apzīmētu divas dažādas izvēles iespējas vai divas pretējas atbildes uz iepriekš nosauktu vispārējo jautājumu, piem.:

- (16) *Morics nevarēja izlemt, jā vai nē, tādēļ Nida izlēma viņa vietā, un abi jau bija mašīnā.* (K)
- (17) *Nellijs Ločmele @NellijsL: @IndrikisPutnins varu uzrakstīt vēlreiz – vai šāds „premjera kandidāts” Lembergs ir pieņemams? jā vai nē?* (twitter.com)

Tātad (16) piemērā *jā vai nē* norāda divas izvēles iespējas – *darīt vai nedarīt*, savukārt (17) piemērā tiek uzdots vispārējais jautājums, pēc kura arī sniegti iespējamie (vienģie) atbilžu varianti: *jā vai nē*. Domājams, pēc analogijas ar konstrukciju *jā vai nē* tiek lietota arī konstrukcija ar darbības vārdu, pēc kura lietots *vai nē*, kur *nē* aizstāj darbības vārdu nolieguma formā:

- (18) *Lovestoned ∞ @TheRealDzeina: Krāsot atpakaļ blondus matus vai nē? Kāds iesakat :D* (twitter.com)
- (19) *Armands Simsons @armandssimsons: Šodien pirmā darba diena pēc atvaļinājuma. Ticiet vai nē, bet es esmu TĀĀĀĀĀ pēc darbiņa un kolēģīšiem noilgojies. Visiem to tā novēlu.* (twitter.com)
- (20) *Ar laiku bērns apzinās, vai vecāki viņu mīl vai nē, vai viņš ir saviem vecākiem vajadzīgs, nozīmīgs.* (K)

Pēc valodas normas prasībām (18), (19) un (20) piemērā *nē* būtu jāaizstāj ar *ne*, jo tas jālieto darbības vārda nolieguma formas vietā. Minētajos piemēros darbības vārds apgalvojuma formā un nolieguma partikula *nē* atrodas stingrās disjunkcijas jeb kontravalences saistībās – „tajā lietotais junktors „vai” norāda, ka abas iespējas ir nevis pieļaujamas („gan – gan”), bet stingri izslēdzošas (*vai nu viens, vai otrs*)” (Apsalons 2011, 72). Tātad šeit tiek izteikts apgalvojuma un nolieguma pretstats, sniegta izvēle *a vai b* pēc analogijas ar *jā vai nē*.

Kā redzams pēc analizētajiem piemēriem, ne vienmēr ir iespējams noteikt stingru robežu, kuros gadījumos lietojams *ne*, kuros – *nē*. Tas varētu būt skaidrojams ar *ne* un *nē* kopīgo nozīmi – noliegumu, kuram var pretstatīt apgalvojumu, kas izteikts ar apgalvojuma partikulu *jā*. *Nē* nevēlamais lietojums *ne* vietā skaidrojams ar apgalvojuma un nolieguma šķirumu, proti, *nē* lietots kā visas iepriekš nosauktās situācijas noliegums, kā arī pēc analogijas ar *jā vai nē*, proti, divām dažādām izvēles iespējām.

Nākamajā nodaļā apskatīts *ja* un *ne* lietojums jautājumos, kur tie pilda diskursa iezīmētāju funkciju.

4. *Ja* un *ne* kopīgās funkcijas

Iepriekš aplūkotajā vārdnīcas šķirklī (sk. 2. tabulu) minēts savienojums *vai ne*, ko lieto, lai jautājumam piešķirtu apstiprinājuma nokrāsu. Par šādu lietojumu rakstījusi arī Ieva Breņķe: „Vairākvārdu partikulu *vai ne* lieto jautājuma teikuma

beigās, lai piešķirtu jautājumam apstiprinājuma nokrāsu. Piem.: *Jūs laikam ļoti mīlat literatūru, vai ne?* (L. Muktopāvela)” (Breņķe 2013, 677) *Vai ne* var tikt pievienots ne tikai jautājuma teikumam: „.. ja runātājs vēlas pārliecināties par savu nodomu pareizumu un gaida adresāta apstiprinājumu, stāstījuma komunikatīvā tipa konstrukcijas beigās var tikt lietots vārdu savienojums *vai ne* vai partikula *ne*: *Dzīve taču ir skaista, vai ne? Iespaidīgi, vai ne? Labi deg, ne?* (K)” (Valkovska, Lokmane 2013, 779) Gabriela Dīvalde (*Gabriele Diewald*), piemērā *und dann kommt der große Balken, gell?* (*un tad nāk lielais stienis, vai ne?*) raksturojot vācu valodas modālo partikulu *gell*, kas lietota tādā pašā pozīcijā kā *ne* un *vai ne*, norāda, ka šo runātāja maiņas beigu (*turn-final*) diskursa iezīmētāju var uzskatīt par runātāja maiņas (*turn-taking*) apakšgrupas iezīmētāju, kas prasa apstiprinājumu un uzsāk pāreju no pašreizējā runātāja uz klausītāju (Diewald 2013, 24–25). Šādā pozīcijā arī *ja* un *ne* uzskatāmi par runātāja maiņas beigu iezīmētājiem. Piemēri ar *ne* un *vai ne* sastopami bieži:

- (21) *Nē, man vajag, lai mums izdotos. Varētu sanākt baigi labā filma, vai ne?* (K)
 (22) Viktorija Ciuneļa @ViktorijaCiuneL: Referāts un reklāma ekonomikā, eseja krievu valodā, homotētija matemātikā... Tā skan mans ceturtdienas vakars. Jautri, **ne?** #aizraujoši (twitter.com)
 (23) Dzintars Druska @Dzintarz: Ceru, ka Solvitai ceļš uz prezidentes amatu noraksts. Tas būtu tā loģiski **ne?** (twitter.com)

Ar diskursa iezīmētājiem *ne* un *vai ne* (21), (22) un (23) piemērā teksta autors vēlas saņemt adresāta apstiprinājumu izteiktajam, proti, autors par savu domu pareizumu jau ir drošs. Arī vārds *ja* bieži sastopams tādā pašā novietojumā un funkcijā kā *ne* un *vai ne*, proti, jautājuma teikuma beigās, runātājam meklējot apstiprinājumu, piekrišanu izteiktajam: „līdzīga funkcija ir partikulai *ja* vispārējā jautājuma izteikuma beigās, piem.: *Ak, tad mēnesi sagribēji, ja?* *Parunāsim rīt, ja?* (K)” (Valkovska, Lokmane 2013, 779) Pēc atrastajiem piemēriem gan jāsecina, ka *ja* tiek lietots, kad runātājam par sacīto ir mazāka pārliecība, nekā lietojot *ne* vai *vai ne*, proti, teksta autors pieļauj iespēju, ka adresāts teikto varētu arī neapstiprināt:

- (24) *Nesanāca vai arī nebija iespēju? – Es tā teicu, ja?* (K)
 (25) Kaspars Foigts @laacz: Es saprotu, ka @CVK zinas provizoriskos balsošanas rezultātus strukturētā formātā nemaz nepiedāvā, **ja?** Oh well .. (twitter.com)
 (26) ciniSMS @cinisms: – Tu nu gan esi vēderu izaudzējis!
 – Tas nav vēders, tas ir Slavas kalns!
 – Saki? Un tad jau zem viņa tur tev ir kritušais varonis, **ja?** (twitter.com)

(24) piemērā runātājs nav drošs par to, ko viņš ir pateicis, tāpēc sarunas biedram to pārjautā. (25) piemērā par to, ka teksta autors nav pilnīgi pārliecināts, ka strukturētus balsošanas rezultātus nevar aplūkot, liecina vārdi *es saprotu, ka ..* izteikuma sākumā. Tātad teksta autors pieļauj iespēju, ka rezultāti ir pieejami, bet viņš nesaprot, kā tos atrast. (26) piemērā jautājums *Un tad jau zem viņa tur tev ir kritušais varonis, ja?* ir ironisks, un runātājam ir skaidrs, ka adresāts viņam nepiekritīs.

Salīdzināsim (21)–(26) piemēru, aizstājot *ja* ar *ne* un *ne* ar *ja*, sk. 4. tabulu:

(21a) <i>Nē, man vajag, lai mums izdotos. Varētu sanākt baigi labā filma, ja?</i>	(24a) <i>Nesanāca vai arī nebija iespēju? – Es tā teicu, ne?</i>
(22a) <i>Viktorija Ciuneļa @ViktorijaCiuneL: Referāts un reklāma ekonomikā, eseja krievu valodā, homotētika matemātikā... Tā skan mans ceturtdienas vakars. Jautri, ja? #aizraujoši</i>	(25a) <i>Kaspars Foigts @laacz: Es saprotu, ka @CVK zinas provizoriskos balsosšanas rezultātus strukturētā formātā nemaz nepiedāvā, ne? Oh well ..</i>
(23a) <i>Dzintars Druska @Dzintarz: Ceru, ka Solvitai ceļš uz prezidentes amatu norakts. Tas būtu tā loģiski ja?</i>	(26a) <i>ciniSMS @cinisms: – Tu nu gan esi vēderu izaudzējis! – Tas nav vēders, tas ir Slavas kalns! – Saki? Un tad jau zem viņa tur tev ir kritušais varonis, ne?</i>

4. tabula

Pēc autores domām, (21), (22), (23) piemērā *ne* ar *ja* aizstāt nevar, jo pārveidotie izteikumi pēc konteksta nav loģiski. *Ne* nozīmē lielāku teksta autora pārliecību par to, ka adresāts viņam piekritīs, bet (21a), (22a) un (23a) piemērā lietotais *ja* pieļauj arī citādu atbildi uz sacīto. (24), (25), (26) piemērā aizstājot *ja* ar *ne*, mainās izteikumu nozīme, proti, teksta autoram ir lielāka pārliecība par to, ka adresāts viņam piekritīs, viņš ir drošs par izteikto.

Pretēji *vai ne* savienojumi *vai ja* šādā funkcijā gan nav sastopami. Retumis sastopami piemēri, kur lietots *vai jā*:

(27) *Tu taču zini, kā to var izdarīt, vai jā?* (K)

(28) *Tu taču esi nopircis šokolādes kūciņas, vai jā?* (K)

Šādi savienojumi gan sastopami tikai rakstītā valodā, turklāt ļoti reti. Tas liek domāt, ka, iespējams, tekstu speciāli labojis redaktors, lai tas mazāk atgādinātu sarunvalodu.

Ja un *ne* bieži lietoti jautājumos, tie lietoti kā diskursa iezīmētāji, kas norāda runātāja maiņas beigas, prasa adresāta piekrišanu sacītajam un veido pāreju no šībrīža runātāja uz klausītāju. *Ja* tiek lietots, ja runātājam ir mazāka pārliecība par to, ka klausītājs viņam piekritīs, savukārt *ne* – kad runātājs ir drošs, ka klausītājs viņa teikto apstiprinās. Šādos gadījumos *ja* tāpat kā *ne* morfoloģiskā aspektā uzskatāms par partikulu.

Secinājumi

Pēc vārdnīcā sniegtā skaidrojuma var secināt, ka *jā* un *nē* kopīgā funkcija ir apstiprinājuma, savukārt *ne* un *nē* – nolieguma izteikšana. Vārds *ja* uzskatīts tikai par pakārtojuma saikli, un netiek pieminēta *ja* un *ne* kopīgā runātāja maiņas iezīmētāju funkcija jautājumos.

Lai gan *jā* un *nē* pamatnozīmē ir semantiskās opozīcijas, tie abi tiek lietoti līdzīgās diskursa iezīmētāju funkcijās. Autore konstatējusi trīs funkcijas – vispārinājums, konkretizējums un predikatīvā kodola aizstāšana. Pēdējā funkcijā *nē* lietojums no valodas normas viedokļa uzskatīts par nevēlamu, un šādos gadījumos ieteikts lietot *ne*.

Ne tiek lietots, lai aizstātu iepriekš nosaukto izteicēju nolieguma formā, taču ļoti bieži šādā funkcijā lietots *nē*. Tas skaidrojams ar polaritāti, proti, *nē* lietots kā pretstats, noliegums visai pirms tā nosauktajai situācijai. Savienojums *vai nē* aiz darbības vārda apgalvojuma formā lietots disjunkcijas saistībās pēc analogijas ar *jā vai nē*, proti, ir jāizdara izvēle, un iespējama ir tikai viena vai otra.

Vārdi *ja* un *ne*, kā arī partikulu kopa *vai ne* tiek lietoti stāstījuma teikumu beigās, ja runātājs vēlas sagaidīt adresāta piekrišanu izteiktajai domai un izsaka to jautājuma formā. Šādos gadījumos *ja* un *ne* lietoti diskursa iezīmētāju funkcijā kā runātāja maiņas beigu iezīmētāji. *Ja* tiek lietots, ja teksta autoram ir mazāka pārliecība, ka adresāts viņam piekritīs, savukārt *ne* vai *vai ne* – ja autors ir drošs, ka adresāts viņa teikto apstiprinās. Morfoloģiski *ja* šādā lietojumā uzskatāms par partikulu tāpat kā *ne*.

5. tabulā apkopotas vārdu *ja*, *jā*, *ne* un *nē* konstatētās funkcijas. Pirmajā kolonnā nosaukts rakstā analizētais lietojums, un tam pretī ar „x” norādīts, kurš vai kuri no vārdiem šādā lietojumā ir sastopami.

	ja	jā	ne	nē
Apgalvojuma izteikšana		x		x
Nolieguma izteikšana			x	x
Konkretizējums		x		x
Vispārinājums		x		x
Predikatīvā kodola aizstāšana		x	x	x
Runātāja maiņas beigas	x		x	

5. tabula

Tātad kopumā konstatētas septiņas funkcijas, katrā no tām sastopami vismaz divi no vārdiem *ja*, *jā*, *ne* un *nē*. Vārdiem *jā* un *nē* ir visvairāk kopīgo funkciju – tie var izteikt apgalvojumu, konkretizējumu, vispārinājumu un aizstāt predikatīvo kodolu. *Ne* un *nē* izsaka noliegumu un aizstāj predikatīvo kodolu, savukārt *ja* un *ne* iezīmē runātāja maiņas beigas.

Saīsinājumi

- K *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss*
 LLVV *Latviešu literārās valodas vārdnīca (vietnē tezaurs.lv)*
 SV *Latviešu valodas skaidrojošā vārdnīca (vietnē tezaurs.lv)*

Avoti

1. *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss*. www.korpuss.lv.
2. www.tvnet.lv
3. www.twitter.com
4. www.valmieraszinas.lv

Literatūra

1. Ahero, Antonija et al. 1959. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
2. Apsalons, Edmunds. 2011. *Valodas lietojuma loģika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
3. Breņķe, Ieva. 2013. Partikulas. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 669–678.
4. Diewald, Gabriele. 2013. „Same same but different” – Modal particles, discourse markers and the art (and purpose) of categorization. *Discourse Markers and Modal Particles. Categorization and description*. Degand, Liesbeth, Cornillie, Bert, Pietrandrea, Paola (eds.). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 19–45.
5. Fraser, Bruce. 1999. What are Discourse Markers. *Journal of Pragmatics*. 31, 931–952.
6. Fraser, Bruce. 2006. Towards a theory of discourse markers. *Approaches to Discourse Particles*. Red. Fischer, Kerstin. Amsterdam: Elsevier, 189–204.
7. Goddard, Cliff. 1998. *Semantic analysis: a practical introduction*. Oxford; New York: Oxford University Press.
8. Kalme, Vilma. 2001. *Nelokāmās vārdšķiras latviešu literārajā valodā*. Liepāja: LiePA.
9. Nau, Nicole, Ostrowski, Norbert. 2010. Background and perspectives for the study of particles and connectives in Baltic languages. *Particles and Connectives in Baltic*. Nau, Nicole, Ostrowski, Norbert (eds.). Vilnius: Academia Saliensis, 1–37.
10. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne.
11. Schiffrin, Deborah. 2003. Discourse Markers: Language, Meaning and Context. *The handbook of discourse analysis*. Schiffrin, Deborah, Tannen, Deborah, Hamilton, Heidi (eds.). Blackwell Publishers, 54–75.
12. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
13. Valkovska, Baiba, Lokmane, Ilze. 2013. Vienkārša teikuma komunikatīvā struktūra. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 774.–800.
14. Zilgalve, Evelīna. 2012. Partikulas *jā* un *nē* diskursa iezīmētāju funkcijā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 16. Liepāja: LiePA, 315–322.
15. Zilgalve, Evelīna. 2013. Partikulas teksta iezīmētāju funkcijā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 8. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, Latviešu valodas aģentūra, 123–131.

Summary

The current paper addresses a little-observed issue in Latvian linguistics from the aspect of oppositions: the different and common functions of *jā* and *nē*, *ne* and *nē*, *ja* and *ne* are analyzed.

Assertion particle *jā* and negation particle *nē* are often used as discourse markers in the same functions. There are four common functions stated: assertion, concretization, generalization, substitution of the predicate.

Ne and *nē* are both related to negation, and *nē* is often used in the place of *ne* which is considered wrong from the aspect of language norm. However, this use is due to the polarity – *nē* is opposed to the whole situation mentioned before, e. g. *Ja tas otrs to ievēros, saskaņīs, saklausīs, sapratīs – tad jūtas ir abpusējas. Ja nē – tad šis cilvēks nav uz viena viļņa ar jums.* 'If the other person notices, discerns, hears and understands it – then the feelings are mutual. If **no** – then this person is not on the same wavelength with you.' The word group *vai nē* used after an affirmative verb is used in disjunction, analogically as in the use of *jā vai nē*, e. g. *Ar laiku bērns apzinās, vai vecāki viņu mīl vai nē, vai viņš ir saviem vecākiem vajadzīgs, nozīmīgs.* 'By the time the child understands if parents **love** him **or no**, if he is necessary, important to his parents.' So a choice from two given possibilities *a or b* has to be made.

Ja and *ne* are used in questions when the speaker wants the addressee to agree to what the speaker has said, e. g. *Es saprotu, ka @CVK_zinas provizoriskos balsošanas rezultātus strukturētā formātā nemaz nepiedāvā, ja? Oh well..* 'I understand that @CVK_zinas do not offer the preliminary voting results in a structured format, **right?** Oh well..' In these cases *ja* and *ne* are used in the functions of turn-final discourse markers. *Ja* in this use should be considered as a particle like *ne*.

There are seven functions stated in this paper, there are at least two of the words *ja*, *jā*, *ne* and *nē* used in each of them.

VALODA: NOZĪME UN FORMA

Šo rakstu krājumu materiāli atbilst Publikāciju ētikas komitejas Uzvedības kodeksā un vadlīnijās noteiktajiem zinātnisko publikāciju ētikas standartiem attiecībā uz visām publikāciju veidošanā iesaistītajām pusēm – autoriem, redaktoriem, recenzentiem un izdevēju; sk. <http://publicationethics.org/resources/code-conduct>.

IZDOŠANAS PRINCIPI

1. Rakstu krājums „Valoda: nozīme un forma” iznāk reizi gadā, tajā tiek publicēti pētījumi latviešu un vispārīgajā valodniecībā par dažādiem tematiem – gramatiku, pragmatiku, semantiku, kognitīvo lingvistiku u. c., kā arī par mūsdienīgu lingvistisko metodoloģiju. Rakstu krājumā tiek apkopoti ikgadējo Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rīkoto starptautisko konferenču un semināru materiāli. Krājums „Valoda: nozīme un forma” paredzēts gan zinātniekiem un universitāšu valodniecības kursu docētājiem, gan doktorantiem u. c. līmeņu studentiem, gan citiem interesentiem.
2. Raksti tiek publicēti latviešu un angļu valodā. Rakstu autoriem lūgums pirms iesniegšanas pārbaudīt manuskripta valodu.
3. Visi raksti tiek divkārt anonīmi recenzēti.
4. Raksta ieteicamais apjoms – līdz 20 lpp.
5. Raksta noformējums:
 - a) teksts – *Times New Roman*, burtu izmērs 12, intervāls 1,5;
 - b) raksta nosaukums latviski – vidū, treknrakstā, 14;
 - c) raksta nosaukums angļiski – vidū, kursīvā, treknrakstā, 14;
 - d) autora (autoru) vārds un uzvārds – vidū, treknrakstā, 12;
 - e) ziņas par autoru (autoriem) – institūcija, darba vietas adrese, e-pasts – vidū zem autora vārda un uzvārda, burtu izmērs 12;
 - f) kopsavilkums latviešu valodā līdz 250 vārdiem, burtu izmērs 10;
 - g) 5–7 atslēgvārdi latviski, burtu izmērs 10;
 - h) teorētiskās literatūras atsauces un norādes – tikai tekstā apaļajās iekavās, norādot autora uzvārdu oriģinālrakstībā, publikācijas gadu, aiz komata lappusi, piem., (Paegle 2003, 148), (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 305), (Biber et al. 2007, 211);
 - i) ja ir atsauces uz vairākiem viena autora vienā gadā izdotiem pētījumiem, atsaucē (un arī literatūras sarakstā) aiz gada skaitļa pievienojams *a, b, c*, piem., (Paegle 2003a, 148);
 - j) citāti tekstā pēdējās (nekursivēti).

6. Raksta beigās – kopsavilkums angļu valodā (*summary*) līdz 250 vārdiem, burtu izmērs 10. Ja raksts ir angļu valodā, tad pievienojams kopsavilkums latviešu valodā (līdz 250 vārdiem).
7. Tekstā analizētie piemēri:
 - a) numurējami ar (1), (2), (3) utt.;
 - b) kursivējami un, ja iespējams, nošķirami jaunā rindkopā;
 - c) piemēru tulkojums vai skaidrojums liekams vienpēdīnās, piem., igauņu val. *hakkas õpetajaks* ‘kļuva par skolotāju’;
 - d) piemēri citās valodās (ne latviešu) glosējami saskaņā ar Leipcigas principiem
(<http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php>).
8. Tabulas, shēmas, attēli u. c. tekstā numurējami, tiem dodami nosaukumi un avotu norādes.
9. Literatūras saraksta noformējums:
 - a) atsevišķi alfabēta kārtībā (pēc autoru/redaktoru uzvārdiem) dodami avoti un teorētiskā literatūra (tikai tie darbi, uz kuriem ir atsauces tekstā);
 - b) **grāmatas:**
Paegle, Dzintara. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I daļa. Rīga: Zinātne.

Gramatiku, vārdnīcu u. c. bibliogrāfija dodama pēc zinātniskā redaktora vai sastādītāja vārda, ja tāda nav – pēc pirmā autora vārda kopā ar *et al.* (arī tekstā lietojamas atsauces pēc redaktora vai pirmā autora uzvārda; nosaukumu abreviatūras nav izmantojamas):

Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). 2013. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Biber, Douglas et al. 2007. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.

Ja gramatikā u. tml. īpaši nepieciešams atsaukties uz atsevišķa autora rakstītu daļu:

Lauze, Linda. 2013. Mutvārdu teksta sintakse. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 923–955.

- c) **raksti:**
Kvašīte, Regīna. 2004. Internacionālie lietīšķie termini latviešu un lietuviešu vārdnīcās. *Linguistica Lettica*. 13. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 140–152.
 - d) literatūra (arī teksti/piemēri/atsauces) kirilicā transliterējami latīņu burtiem (sk., piem., <http://translit.cc/>).
10. Ja nepieciešams, pirms literatūras saraksta dodams saīsinājumu un apzīmējumu saraksts. Ieteicams izmantot Leipcigas glosēšanas principos noteiktos saīsinājumus, sk. <http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php>.

11. Raksts iesniedzams elektroniski *Word* formātā, ja nepieciešams, pievienojot arī *Pdf* versiju.
12. Redakcijas adrese:

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latvijas Universitāte
Visvalža 4a
Rīga LV-1050
LATVIJA
E-pasts: *kalnaca@latnet.lv*; *andra.kalnaca@lu.lv*
ilokmane@latnet.lv; *ilze.lokmane@lu.lv*

LANGUAGE: MEANING AND FORM

These conference proceedings follow the best practices in the ethics of scholarly publishing stated in the COPE's (Committee on Publication Ethics) Code of Conduct and Guidelines for all parties involved: Authors, Editors, Reviewers, and the Publisher; see <http://publicationethics.org/resources/code-conduct>.

PUBLISHING PRINCIPLES

1. Conference proceedings "Language: Meaning and Form" are published annually and cover a wide range of topics and approaches within the current Latvian and general linguistics, including but not limited to grammar, pragmatics, semantics, cognitive linguistics and linguistic research methodology. The main aim of the proceedings is to assemble in one volume the various research results and theoretical developments that are presented each year at the international conferences and workshops organised by the Department of Latvian and General Linguistics, the Faculty of Humanities of the University of Latvia. The target audience of *Language: meaning and form* includes researchers, university lecturers, doctoral students and students at other stages of their training.
2. Articles are published in Latvian and English.
3. All articles are double-blind peer-reviewed.
4. Only articles of no more than 20 pages should normally be submitted for publication.
5. Formatting requirements. Please use Times New Roman size 12pt font and line spacing 1.5 lines throughout the text unless explicitly specified otherwise. The various components of the manuscript are to follow in the order shown below:
 - a) Article title in Latvian – centred, bold, 14pt.
 - b) Article title in English – centred, italic, bold, 14pt.
 - c) Author's (authors') name and last name – centred, bold, 12pt.
 - d) Author's (authors') affiliation, the full postal address of the affiliation, e-mail – centred, 12pt.
 - e) A summary of no more than 250 words in the language of the publication, 10pt.
 - f) 5–7 keywords in the language of the publication, 10pt.
 - g) Article's main text.
 - h) A summary of no more than 250 words in English (for articles in Latvian) or in Latvian (for articles in English), 10pt.

- i) A list of abbreviations and symbols may be included before the references. It is recommended to use the abbreviation style defined in the Leipzig Glossing Rules, see <http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php>.
 - j) References.
6. In-text citations are enclosed in parentheses and include the author's last name in its original spelling, the year of publication and the page number preceded by a comma, e.g. (Paegle 2003, 148), (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 305), (Biber et al. 2007, 211). When referencing two or more works by the same author in the same year the year should be followed by lower-case letters *a*, *b*, *c* to distinguish between the entries both in the in-text citation and the bibliography at the end of the paper, e.g. (Paegle 2003a, 148).
 7. Quotations are enclosed in double quotation marks (not italicised) in the running text.
 8. Language material in the text:
 - a) Numbered examples are numbered with parenthesised Arabic numerals, e.g. (1), (2), (3), and, where possible, set off in a separate paragraph.
 - b) All examples are italicised.
 - c) Translations and explanations of examples are enclosed in single quotes immediately following the example, e.g. *hakkas ūpetajaks* 'became a teacher' (Estonian);
 - d) Examples from languages other than Latvian are glossed in accordance with the Leipzig Glossing Rules (<http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php>).
 9. Tables, diagrams, illustrations, etc. are numbered, given a caption and their sources are referenced if applicable.
 10. Sources of language material etc. and references to theoretical literature are listed in two separate lists. Reference list entries are alphabetised by the last name of the first author / editor of each work. Only the works mentioned in the text must be included in the references, but none of the used resources may be omitted.

a) **Books**

Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I daļa. Rīga: Zinātne.

Grammars, dictionaries and other works containing contributions by many authors are cited by giving the last name(s) of the editor(s) or compiler(s). If there is no editor and there are more than three authors – by giving the last name of the first author followed by *et al.* (the same applies to in-text citations; book title abbreviations are to be avoided):

Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). 2013. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Biber, Douglas et al. 2007. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.

In order to cite a specific article or chapter from an edited multi-author volume use the following style:

Lauze, Linda. 2013. Mutvārdu teksta sintakse. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 923–955.

b) **Articles**

Kvašīte, Regīna. 2004. Internacionālie lietišķie termini latviešu un lietuviešu vārdnīcās. *Linguistica Lettica*. 13. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 140–152.

c) **Titles** (also texts / examples / in-text citations) written in the Cyrillic alphabet are transliterated (see <http://translit.cc/>, for example).

11. Articles are to be submitted electronically as attachment files, in *Word*. An additional *Pdf* copy may be attached if necessary.
12. Contact details of the editorial board:

The Department of Latvian and General Linguistics
Faculty of Humanities
University of Latvia
4a Visvalža Street
Riga, LV-1050
LATVIA

E-mail: kalnaca@latnet.lv; andra.kalnaca@lu.lv
ilokmane@latnet.lv; ilze.lokmane@lu.lv

**Valoda: nozīme un forma 5.
Opozīcijas sintaksē un semantikā, 2014**

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tālr. 67034535

Iespiests
SIA „Latgales druka”